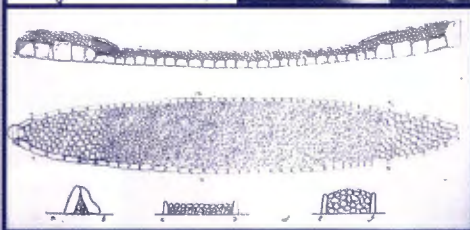

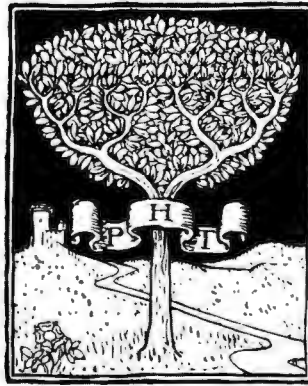
Personhistorisk TIDSKRIFT

2009:I

Årgång 105

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2009:I

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, 08-30 92 46, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från:

SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele. Webbplats: www.svar.ra.se

REDAKTIONSUTSKOTT: Fil. dr. Kristina Lundgren samt redaktören.

REFERENSGRUPP: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhænvarande landsarkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr. Åsa Karlsson (Svenskt Biografiskt Lexikon, Stockholm, prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv, fil. dr. Kari Tarkiainen (Helsingfors), prof. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2009

ORIGINAL: KAJSA & Matthieu Hartig

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom.

Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtex-ten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekom-mer i texten. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformat-et tiff (färgformat rgb, minst utskriftformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Flera av de personer som vårnumret av *Personhistorisk tidskrift* behandlar har något gemensamt. De har av eftervärlden antingen glömts bort eller också har mer negativa eftermälen dominerat.

Vi får bland annat möta bondeförbundaren Ferdinand Nilsson, partisekreterare 1937–1941, sedan avsatt efter att ha satsat på fel häst i en intern partistrid. Några ledande poster fick han inte därefter även om han var aktiv i partiet fram till 1970-talets början. Anders Björnsson diskuterar i sin artikel Ferdinand Nilssons syn på svenskhetens betydelse och hållning i befolkningsfrågan (inklusive vad som kallats "rasfrågan"). Påvel Nicklasson lyfter fram Johan Haquin Wallman, verksam under 1800-talets första hälft. Wallman skulle tack vare sina antikvariska resor och energiska fornforskning kunna kallas Sveriges förste arkeolog, men idag är han närmast helt bortglömd, även bland arkeologerna. En annan som hamnat i skuggan är Johan Oxenstierna, under 1700-talets en av Europas mest lästa filosofer. Kanske bör vi snarare kalla honom essayist eller aforistiker. Ingen filosofihistoriker har någonsin velat befatta sig med honom, och knappast någon litteraturhistoriker heller; de få omdömen som har formulerats om honom är oftast dräpande, skriver Sven Bjerstedt. Slutligen skriver Carl Magnus Stolt om Erik Gustaf Geijers dotterdotter Anna Hamilton Geete. Idag är hon bortglömd, men i sekelskiftets Borås var hon en känd person, ständigt sysselsatt med att vårda minnet av sin berömde släkting.

Ovanligt många recensioner ingår i numret. Det är väl motiverat med tanke på den stora mängd litteratur med personhistoriskt intresse som numera utkommer.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Anders Björnsson</i>	På jakt efter Ferdinand Nilsson	7
<i>Påvel Nicklasson</i>	Johan Haquin Wallman – Sveriges förste arkeolog?	17
<i>Sven Bjerstedt</i>	Johan Oxenstierna – en fotnot i den svenska filosofins historia	34
<i>Carl-Magnus Stolt</i>	Fången i det förflutna. Geijers dotterdotter Anna Hamilton Geete	51

Recensioner

<i>Ingvar Eriksson</i> <i>Lars-Olof Larsson</i>	Karolinen Magnus Stenbock. På marsch mot evigheten. Svensk stormaktstid i släkten Stålhammars spegel. Av <i>Fredrik Eriksson</i>	68
<i>Henrika Tandefelt</i>	Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	71
<i>Bo Lindwall</i> & <i>Henrik Mosén</i>	Östgötska bonderiksdagsmän. Bondeståndets ledamöter från Östergötland 1600–1866. Av <i>Andreas Tjerneld</i>	74
<i>Pär Nuder</i>	Stolt men inte nöjd. Av <i>Anders Ivarsson Westerberg</i>	76
<i>Anita Kratz</i>	Reinfeldt. Ensamvargen. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	79
<i>Johan Östling</i>	Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning. Av <i>Anders Björnsson</i>	81
<i>Eva F Dahlgren</i>	Fallet Sigrid Gillner. Av <i>Lars-Erik Hansen</i>	84

<i>Sif Bokholm</i>	I otakt med tiden. Om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	87
<i>Kirsti Niskanen</i>	Karriär i männens värld. Nationalekonomen och feministen Karin Kock. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	89
<i>Stellan Bojerud</i>	Livstidslögnen. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	91
<i>Ulf Linde</i>	Från kart till fallfrukt. 70 korta kapitel om mitt liv et cetera. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	93
<i>Erik Eriksson</i>	Jag såg kärleken och döden. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	97
<i>Vilhelm Moberg</i>	"Du tror väl att jag är död". Vilhelm Mobergs brev 1950–1973. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	99
<i>[Wille Forsberg]</i>	Politik med glädje och glöd. Göran Holmberg och Gunnar Svensson intervjuar Wille Forsberg. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	103
<i>Anders Gullberg & Sven Lilja</i> (red.)	Makten i stadshuset. Stockholms lokalpolitik under 1900-talet. Av <i>Sven-Olov Larsson</i>	105
<i>Hans Blomqvist</i>	Carl von Mecklenburgs Förvillelse. Av <i>Anders Björnsson</i>	107
<i>Beata Arnborg</i>	Professor Vivi – den sagolika botanisten. Av <i>Irma Ridbäck</i>	109
<i>Birgit Antonsson</i>	Om sanningen skall fram. Berättelser om den stora rektorsfejden i Strängnäs 1948–1950. Av <i>Åke Lilliestam</i>	110
<i>Stellan Bojerud</i>	Ivor Thord Grey. Soldat under 13 fanor. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	112
<i>Margareta William-Olsson</i> (red.)	Gunnar de Frumerie. Vänner berättar. Av <i>Anders Björnsson</i>	114

<i>Martin Fritz</i> <i>Erik Wijk</i>	Sveriges industrialisering och släkten Keiller. Allt vi här drömma om. Av <i>Anders Björnsson</i>	116
<i>Bo Göran Carlsson</i>	Egocentriska impressioner Bilder från Lindome 1947–1972 Av <i>Lars Gahrn</i>	120
<i>Torbjörn Aronson</i> <i>Vivi-Ann Grönqvist</i> (red.)	Den unge Manfred Björkquist Manfred Björkquist. Visionär och kyrkoledare. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	121
	Personhistoriska nyheter	124
	Medarbetare i detta nummer	127

På jakt efter Ferdinand Nilsson

– bondeförbundare och backbencher

ANDERS BJÖRNSSON

Historien är ibland orättvis mot sina aktörer. Det finns personer som sätter spår efter sig närmast som plumpar i protokollet. Vad som är plump kan emellertid vara knepigt att avgöra, också i efterhand – om man inte använder nutidens standardformulär som rättesnöre. Skurkar och klåpare blir då lätta att peka ut. I de politiska partiernas historieskrivning får hjältarna så gott som alltid störst utrymme. I centerpartiets egen självförståelse har Ferdinand Nilsson – partisekreterare under fyra år på 1930- och 1940-talen – fått spela rollen som en mörkrets furste. Med vilken rätt?

I andra delen av sina memoarer erinrar sig Herbert Tingsten en akademisk begivenhet i 1920-talets Uppsala. Det var Ferdinand Nilssons licentiatmiddag. I en ”blandning av upprymdhet och aggression” hade Tingsten börjat kasta potatis på gästerna vid bordet. Det framgår inte varför Tingsten var arg eller på vem, men smockan hängde uppenbarligen i luften, sedan astronomen Knut Lundmark ingripit mot potatiskastandet.

Axel Brusewitz, Nilssons och Tingstens mentor, avstyrde det hela.¹

Året bör ha varit 1928. Ferdinand Nilsson (1896–1987) avlade då, efter elva år vid universitetet, licentiatexamen i statskunskap. Han skulle kvarstanna i Uppsala ytterligare en tid men utan att göra någon akademisk karriär. Samma år valdes han till ordförande i studentkårens allmänna discussionsförening, grundad 1924, med Nilsson som en av initiativtagarna. 1928 hade han bortmanövrerats som illa omtyckt inför valet till ordförande i Uppsala studentkår av Elof Ehnmark, blivande radiochef, och Jarl Hjalmarson, blivande högerledare.² 1920 hade han varit ordförande i den konservativa studentföreningen Heimdal, tillhört styrelsen under större delen av 1920-talet och varit vice ordförande så sent som 1928. Enligt sägnen har han i Uppsala gått under namnet ”Luthags-Machiavelli”.³

1926, två år före den famösa licentiatmiddagen, hade Ferdinand Nilsson börjat medarbeta i bondeförbundets officiella

organ *Svenska Landsbygden*. Mellan åren 1937 och 1941 var han bondeförbundets partisekreterare och vid den bråkiga parti-stämman 1941, "Slaget vid Lund", hade han tillhört dem som velat avlägsna Axel Pehrsson-Bramstorp från partiledarskapet. Istället tvangs Nilsson själv bort.⁴ Under åren 1942–1946 var han politisk medarbetare i *Skånska Dagbladet*. 1940 hade han förvärvat Ekhammars gård i Kungsängen (Stockholms-Näs socken) och porträtteras ibland som godsägare.⁵ Trakten kring Kungsängen var statarbygd och centrum för uttalade motsättningar mellan jordägare och lantarbetare.⁶ Den tillhörde vid denna tid Uppsala län, och det är som landstingsman (1943–1970) för bondeförbundet i detta län han gör sin varaktigaste politiska insats; i tjugo års tid tillhör han förvaltningsutskottet, landstingsstyrelsen, de sista fyra åren är han också vice ordförande och – från 1967 – ordförande i landstinget.

Ferdinand Nilsson gör inte en stor politisk karriär, efter debaclet 1941. Under senare delen av 1940-talet och under 1950-talet har han anlitats för statliga kommittéuppdrag, som sekreterare och ensamutredare främst. Och trots att han under en mycket lång period tillhörde bondeförbundets, sedermera centerns förtroenderåd (1936–1970), fick han först 1959, sextiotre år gammal, ett riksdagsmandat i första kammaren där han representerade Stockholms och Uppsala läns valkrets. Under elva år som riksdagsman skrev Ferdinand Nilsson 196 egna motioner och framställde 29 interpellationer. Dock fick han inga framträdande utskottsplaceringar eller andra belöningar av sitt parti. Han förblev en *backbencher*.

Under större delen av sin politiskt aktiva tid hade han kommunala och andra förtroendeuppdrag, borgerliga såväl som kyrkliga; under en period (1956–1971) tillhörde han styrelsen för Uppsala läns företagarförening.⁷ Nilsson i Kungsängen framträder närmast som en mångsysslade pamp, som har hankat sig fram på mängden av åtaganden, och det skulle till exempel vara intressant att veta hur han lade upp driften av sin gård under en följd av år. Partiledningens öra tycks han inte ha haft efter avgången som partisekreterare, inte heller under Gunnar Hedlunds långa partiledarskap (1949–1971). Han ska ha varit kvicktänkt och slagfärdig men upplevts som intrigant, en person som tyckte om att "obstruera mot partilinjén". Inför Ferdinand Nilsson fick man en "känsla av obehag", enligt en senare partiordförande.⁸

På väg bli partiman

I samband med sin ovan nämnda avgång hösten 1932 från posten som ordförande i Uppsala-studenternas diskussionsförening gav Ferdinand Nilsson en intervju för *Nya Dagligt Allehanda*. Artikeln bär spår av att ha, åtminstone styckevis, skrivits av Nilsson själv. Också *Dagens Nyheter* har infört en avskedsintervju vid samma tidpunkt, så någon form av "lansering" bör det ha varit fråga om.⁹ Nilsson förberedde sig uppenbarligen för att bli partiman. Under 1930-talet profilerar han sig som ideolog; han anses vara huvudförfattare till bondeförbundets grundprogram från 1933.¹⁰ Därför blir hans uttalanden då han lämnar sitt sista akademiska ämbete speciellt innehållsmät-

tade. De pekar framåt, de tecknar bilden av en intellektuell som redan har gjort sig ett namn inom den politiska bonderörelsen och tagit förhållandevis god tid på sig för sina studier.¹¹ Det går inte att bortse från en viss kändisfaktor i detta sammanhang.¹²

Tyvär – så förefaller det – har diskussionsföreningen, som existerade fram till 1949, inte efterlämnat något arkiv att tillgå.¹³ Det är i sig märkligt: att en diskussionsförening inte har avsatt spår i referat eller protokoll annat än vad man kan ta del av i pressen, i synnerhet som den under loppet av åtta år anordnat ett hundratal offentliga möten, av vilka fler anses ha varit utomordentligt välbesökta (upp till 1 200 närvarande) och vissa också radierats.¹⁴ Arrangörerna har ”inte fått vara rädda för sensationer”, framhåller Nilsson. ”Allmänheten och pressen ha alarmerats på ett sätt som i fortsättningen gjort det ganska lätt för oss att skaffa goda och framstående inledare och debattörer.” I styrelsen har suttit företrädare för de politiska studentföreningarna och även ”andra intressegrupper”. Nilsson ger några exempel på vad som avhandlats på de öppna mötena:

– Sensationell var debatten om ”Det europeiska krigets nya skepnad” med den då ryktbare majoren Bratt och numera statsrådet Gustav Möller som representanter för de socialdemokratiska aspekterna, medan generalstabssynpunkterna sakligt och sympatiskt hävdades av kapten Lindblad.

”Diktaturen” debatterades med bolsjevikriksdagsmannen Nisse Flyg och förölyckade fascistdiktatorn K Hallgren som inledare under ofantlig publiktillström-

ning, och ”Avrustningen” ventilerades med norrlandssocialdemokraten Helmer Molander och den vältalige unghögernotarien Jarl Hjalmarsson som huvudagerande.

När ”Östersjöproblemet” togs upp, stod dr Rütger Essén i katedern, och där återfanns han även i våras tillsammans med den oförbrännelige docenten Herbert Tingsten, när ”Nationalsocialismen” var på tapeten.

Samtliga dessa diskussioner och åtskilliga andra ha varit mycket lyckade – och icke bara så att de samlat folk utan även lockat studenterna till livlig diskussion.

– I en särklass, kan man säga, står den hastiga improvisationen av ”Lappo och demokratin”, varvid huvudtalaren, ådalsadvokaten Georg Branting, telegrafiskt engagerades strax innan han under polisskydd gentemot uppretade Lappomän lyckades komma ombord på båten som återförde honom till fosterjorden.

Lappomötet satte publikrekord i föreningens annaler. Och detta *var* en ett eldfångt ämne. Lapporörelsen hade förmodligen vissa utsikter att få sympatier även i Sverige – den hade inte samma äktsfinska övertoner som dess efterföljare i ILK, Fosterländska folk rörelsen¹⁵ och den militanta bonderörelsen i Ådalen 1930 kunde också inhösta visst Lappostöd för sin kamp mot kommunismen¹⁶ – men det rörde sig trots allt om en specifik finsk företeelse, en utlöpare närmast till vissa ännu oupplösta trauman från inbördeskriget 1918. Att frågan lyckades samla en månghövdad akademisk publik i Sverige, trots relativ avsaknad av agrarpopulism i vårt land, kanske säger mer om stämningläget i de specifika universitetsmiljöerna än om tidsandan i landet i övrigt. Vi vet att högerradikalism och

ultranationalism var väl företrädda inom studentopinionen – inte bara i Uppsala, också i Lund. Att Ferdinand Nilsson var en ledande gestalt inom den upsaliensiska studenthögern kan knappast ha saknat betydelse för hans framträdande på en nationell politisk arena. Svante Nycander – ännu en av dessa många statsvetare från Uppsala, också han en politisk profil, fast i en annan epok – har tangerat problematiken i sitt bidrag till studentkårens historia.¹⁷

Måhända var den akademiska atmosfären mera ”tillåtande” än de flesta andra. Man kunde tala ut och vara drastisk; det rentav förväntades av en person som ville fånga åhörarens uppmärksamhet. Man kunde gå till överdrift och stöta sig med folk: de flesta stannade inte där under resten av livet. Här finns ett frö till överdrift och extremism, en viss typ av intellektuell våghalsighet.

Naturligtvis fanns det också möjlighet att slipa av sina kantigheter. Hur togs den tillvara?

”Folkstammens bevarande”

Fjärde punkten i bondeförbundets grundprogram från 1933 inleds med en formulering som har blivit beryktad för sin rassistiska tendens och sitt säregna klarspråk. Det sägs där: ”Som en nationell uppgift framstår den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement samt motverkande av invandring till Sverige av icke önskvärda främlingar.”¹⁸ Nästa mening lyder: ”Folkmaterialiets bevarande och stärkande är en livsfråga för vår nationella utveckling.”¹⁹ Vidare sägs att ”vårt folk [måste] skyddas

mot degenererande inflytande”. Blivande programskrivaren Ferdinand Nilsson hade 1930 förklarat att jordbruksbefolkningen utgjorde ”landets mærg och kärna” och tre år senare skrev han: ”Landsbygdsfolket är källan till det svenska folkets livskraft, och endast den har rätt att kalla sig svensk, som leder sitt ursprung från bönderna.”²⁰ Det senare är dunkelt. Vad med övriga sociala skikt? Hur långt får man gå för att söka ursprunget? Det förefaller under alla omständigheter ligga åtskillig oreflekterad bonderomantik i en sådan sats.

Nilsson har i en sextonsidig broschyr, *Vår nationella grundåskådning*, utgiven året efter grundprogrammets antagande, lagt ut texten. Det blir tydligt här att han värjer sig för angrepp från två håll.²¹

För det första från dem som gärna talar om ”bondeförbundets trångsynthet och inskränkta horisont” – det är ”stränga domare” som ”deklarera sig som ’det nationella partiet’ eller ’det nationella förbundet’”. I det följande vidgas måltavlan:

För icke länge sedan fingo vi ur en känd partiledares mun höra, vilken ”kräftska” – ett ganska hemskt och starkt ord, kan det tyckas – som de fördärvliga klasspartierna äro i vårt land. Angreppet riktades icke mot den eller den åsikten eller hållningen i någon dagspolitisk fråga, utan högerens allt annat än principiellt funtade amiral hade lämnat partitaktikens och dagspolitikens rörliga hav och gett sig bra nog långt upp på den principiella landbacken. Anmärkningen gällde principen att vilja företräda en viss grupp eller klass och dess särskilda intressen. Och från andra partier, kanske mera luftigt ideella än det, som den nyssnämnde partiledaren företräder, applåderades denna salva så pass

entusiastiskt, att vi våga förmoda, att inget av dessa partier vill göra bondeförbundet den så anfäktade äran stridig att vara ett klassparti, ett intresseparti för landsbygdens folk.

Arvid Lindman, högerledaren, har ifrågasatt bondeförbundets nationella sinnelag. Han har gjort det på den grund att man inte samtidigt kan företräda både klass och nation. Det kan man visst, menar Ferdinand Nilsson. Inget parti har rätt att göra monopol på det nationella. Ett sådant anspråk skulle gå ut över "det demokratisk-parlamentariska systemet", vilket förutsätter tävlan mellan olika partier som erkänner "varandras principiella berättigande":

Företräda Mussolinis, Hitlers och Engdahl för att inte tala om Lindmans partier alldeles ensamma den nationella staten, vartill tjäna då andra?

Här håller Nilsson försvarstal. Han förnekar andras påstådda ensamanspråk. Men han går längre. Vad han faktiskt påstår är att *bondeklassen är den nationella klassen*. Ett idéparti – som högern eller liberalerna, får man anta – erbjuder ingen "som helst *garanti* för en nationell politik" (kursiv i orig). Däremot:

En helt annan trygghet ger en fast anknytning till svensk historisk utveckling och svensk statstradition sådan som Sveriges bondeklass kan uppvisa. Den enskilde kan förvillas och misstaga sig, men på djupet av folket gå strömningar oberörda av de krusningar på ytan, som äro verk av tillfälliga kastvindar. Så veta vi ock av vår historia, att Sveriges bönder sedan urminnes tider utvecklats och värnat om detta gamla rike och att i det långa loppet riksintresset och bonde-

klassens intressen fallit samman. Bondeklassens centrala ställning i Sverige har icke varit ett kräftsår på vårt politiska liv, utan en källa till styrka och svenskhet.

På samma gång distanserar sig Nilsson från "högerkritiken mot demokratien och parlamentarismen, liksom mot själva partiväsendet". Det finns, som jag ser det, ingen återklang av gammalt tankegods om korporativa styresformer och intesserepresentation vare sig i grundprogram eller i Ferdinand Nilssons utläggningar.²² Självägande bönder är det bästa värdet för frihet och rätt, heter det, i ordrätt närhet till högerns egen upparbetning av svensk historia och dess svärmeri för den fria odalmannen.²³ Men något förkastande av parlamentarismen finner man ej. I programmets femte punkt står det att "[d]et gällande valsystemet bör utvecklas så att bättre möjligheter beredas landsbygdens folk att göra sig gällande i konkurrensen med städernas och de stora industrisamhällenas väljare och en mera rättvis representation erhålles med hänsyn till befolkningsgruppernas storlek". Men syftar inte detta närmast på konsekvenserna av för små landsbygdsvalkretsar i ett proportionellt valsystem, ett klagomål som var vanligt från bondehåll redan på 1910-talet? Valkretsar med fler mandat skulle ge rättvisare representation och färre bortkastade röster, var tanken då.²⁴

För det andra: kritik mot grundprogrammets skrivelser har också kommit från vänster, bland annat från frisinnade *Svenska Morgonbladet*. Den har riktats mot "rasparagrafen". Här framför Nilsson två ting. Till en början förnekar han att programmet gör sig skyldigt till "raschauvinism", än

mindre till "rashat". Andra folk "må ha" sitt värde, skriver han, "men för att det i Sverige skall vara tal om en svensk kulturinsats, måste Sverige vara bebott och behärskat av svenskar". Motfrågor: vem har förnekat att det ska bo svenskar i Sverige, vem påstår att landet behärskas av andra än svenskar? Och vidare: det handlar inte bara om till Sverige invandrade utlänningar som är av mindre värde – och här skärper Nilssons programskrivningen – utan även om "sådana som ur synpunkten av svenskhetens bevarande i Sverige framstå som icke önskvärda". Det bör antagligen, utan att saken närmare preciseras, förstås så att det finns icke önskvärda personer som sedan länge uppehåller sig i Sverige, som således är "främlingar", som – möjligen – kan vara judar, tattare, samer: säker kan man inte vara eftersom exemplifieringar uteblir. Klart står att bondeförbundet förespråkar en aktiv "svensk befolkningspolitik". Degenererande inflytelser gör sig gällande. Men det enda konkreta exempel på åtgärder som ges är nödvändigheten av upplysning och lagstiftning som "energiskt bekämpar den fiende till vår folkhälsa som alkoholen är".

"Rasbiologi", "rashygién", "raspolitik" är inga ord som förekommer i detta speciella sammanhang. Det är inte alldeles rättvist, som Tomas Hammar och Rolf Torstendahl gjort gällande, att rasismen har varit "påfallande" i grundprogrammet – ordet "ras" nämns en gång, i sammansättningen "raselement" (se ovan) – eller att Ferdinand Nilsson skulle ha gjort sig till tolk för den i sin broschyr.²⁵ Nog finns där en stor fördomsfullhet och en avoghet mot det främmande. Men bör man därför inte fästa

någon tilltro till Nilssons försäkran att han motsätter sig beskyllningar för "raschauvinism" och "rashat"? Han förefaller ha sett dem närmast som besvärande, i någon mån förolämpande.

Den fråga som anmäler sig är likväl om Nilsson inte har gått för långt och varit på tok för debattglad i ett försök att möta *beskyllningen för att inte vara tillräckligt nationell*. Sådana förlöppningar måste förr eller senare straffa sig. Men också den som talar kritiskt om "rasmötsättningar" har givetvis utsatt sig för den – retroaktiva – risken att bli beslagen med biologisk fördomsfullhet. För finns det verkligen raser?

Konstitutionella skyldigheter

Ferdinand Nilsson skulle några år efter de ovan relaterade händelserna komma att ingå i ett sammanhang där han fick att göra med sin före detta statsvetarkollega Herbert Tingsten, vid den tiden professor vid Stockholms högskola. År 1938 tillsattes nämligen av dåvarande justitieministern K G Westman (bf) en statlig kommitté med uppdrag att överväga en ändrad lydelse i Regeringsformens § 16, rättighetsparagrafen. I denna kommitté blev Tingsten ordförande – "att jag hedrades med denna post", skriver han, "berodde rimligen på att jag var statsvetenskapsman och socialdemokrat, men inte aktiv politiker". Högern representerades av Georg Andréén, folkpartiet av Knut Peterson, socialdemokraterna av Erik Fast och bondeförbundet av Ferdinand Nilsson, "alla goda vänner eller gamla bekanta" till Tingsten.²⁶ 1941 avgav kommittén betänkande, men då var de styrande upptagna med

annat än författningsändringar och saken begravdes för flera decennier framåt, till dess hela 1809 års regeringsform var färdig att skrotas.²⁷

Upprinnelsen var en högermotion som riksdagen ställt sig bakom, nämligen att precisera och befästa de medborgerliga friheterna i svensk grundlag. Hotet från diktaturerna trängde på; det fanns anledning att rusta sig ”mot överrumplingar”. Vad motionärerna syftade till tycks ha varit någon form av rättighetskatalog, där förenings- och församlingsfrihet, yttrandefrihet, religionsfrihet gavs samma konstitutionella skydd som det tryckfriheten redan åtnjöt. Även den privata äganderätten borde ges sådant skydd. Också lagprövningsrätt genom domstol förespråkades. Konstitutionsutskottet avstyrkte det senare i sin hemställan till riksdagen. Det varnade för ”platoniska uttalanden”, det vill säga bestämmelser som det inte skulle finnas några garantier för att upprätthålla, med påföljd att grundlagens helgd skulle komma att undergrävas. Och ”rätten till arbete och försörjning för medborgarna måste anses som en lika viktig princip som till exempel den om äganderätten”. Förslaget om utredning tillstyrktes emellertid och gick igenom i riksdagen. Utredningen blev snabbt enig och Tingsten skrev principbetänkandet som blev ganska tunt. Några mindre specialutredningar företogs, bland annat om konstitutionella bestämmelser i andra länder. Ett särskilt yttrande avlämnades. Det kom från Ferdinand Nilsson.

Nilssons avvikande mening rörde inget av det som sakkunniga föreslog utan pläderade för en sak som de *inte* förslog. Han mot-

satte sig således inte den förstärkning av den rättsstatliga ordningen som utredningen i dess helhet gick in för – dit hörde stärkt skydd för äganderätten och klara regler vid expropriation, förbud mot retroaktivitet, en plikt för det allmänna att värna medborgarens behov av ”hjälp och skydd vid ålderdom, sjukdom, olycksfall, lyte, invaliditet och arbetslöshet”. Här rådde med andra ord konsensus. Enighet fanns också om det allmänna syftet med förstärkta rättighetsgarantier såsom det avfattas i betänkandets principavsnitt: ”Det är här icke i första rummet fråga om att skydda de enskilda medborgarna, utan att stärka den svenska rättsordningen och därmed den svenska staten; den nationella enhetens särart och styrka betingas av medborgarens frihet och rättssäkerhet.” Ferdinand Nilsson har velat gå längre. Vad han yrkade på var en form av reciprocitet: de föreslagna fri- och rättigheterna reglerade statens skyldigheter gentemot medborgaren men inte medborgarens mot staten. De skulle, menade han, ”utgöra en prydnad för svensk grundlag och ingalunda en tom sådan”. Han exemplifierade:

Djupare sett är det väl icke heller möjligt att konsekvent uppehålla en principiell skillnad mellan de medborgerliga rättigheterna och skyldigheterna hos ett fritt och ansvarsmedvetet folk. Rättigheten lika väl som skyldigheten att åtaga sig medborgerliga förtroendeuppdrag kan vara och är reglerad i lagliga former. Värnplikten är påtaglig realitet för ett folk som kallats under vapen, men avsaknaden av värn rätt kännes förvisso lika väl av ett avvärjat folk. Äganderätt och skatteplikt, näringsfrihet och rätt att sörja för

sig och de sina, lika väl som plikten att vårda de svaga i samhället, höra i icke ringa grad samman. Rättigheterna och plikterna böra för ett fritt folk framstå som ett harmoniskt helt, som endast kan förloras på att sönderstyckas.

Utredningsmajoriteten å sin sida avvisade tanken med hänvisning till "det självklara förhållandet, att medborgarna äro skyldiga att lyda statens i laga ordning givna befallningar". Risken fanns att bestämmelser om medborgarplikt endast blev "dekorative", konstitutionellt betydelselösa.²⁸ Det bet inte på Nilsson. Han gick tillbaka till landslagen: kung och folk ingick eder och dessa grundlade ömsesidiga rättigheter och skyldigheter, ansåg han. Det är närmast ett kontraktuellt synsätt, förankrat i ett bondesvärmeri av känt slag. Majoriteten däremot har fokus på vad staten och det allmänna får och inte får göra i första hand ("stärka den svenska rättsordningen och därmed den svenska staten").

Vad är här tillbakablickande och vad är förutseende, kan man sedan undra. Pliktaspekten fanns med i ett långt senare statligt kommittésammanhang²⁹ liksom i en rapport från SNS Demokratiråd (*Demokrati och medborgarskap*, 1998). Röstplikt har också lanserats i tider av sjunkande valdeltagande, väl främst från socialdemokratiskt håll. Traditionalism och modernitet måste kanske inte i alla lägen utesluta varandra. Idag framförs förslag om författningsdomstol av en majoritet i sittande grundlagsutredning, i syfte att stärka den enskildes ställning gentemot staten, utan att det alltid observeras att även domstolsväsendet utgör en del av statsapparaten.³⁰

Sverker Gustavsson, Håkan Larsson och Svante Nycander har bistått med uppgifter som jag har haft nytta av, liksom Leif Jonsson Sigtunastiftelsen.

Noter

- 1 Herbert Tingsten, *Mitt liv. Melan trttio och femtio*. Stockholm, P A Norstedt & Söners förlag 1962, s. 159.
- 2 Teddy Brunius & Dag W Scharp, red, *Vårt Uppsala – en halvsekelkrönika. III*. Mölndal, Axelson & Lundberg 1964.
- 3 Muntliga uppgifter.
- 4 Jacob Bjärsdal, *Bramstorp. Bondeledare – Kobandlare – Brobyggare*. Borås, LT 1992, s 231. – Handlingar från denna stämma lär ska ha gått förlorade. (Uppgift av Håkan Larsson, lämnad 13/5 2008.)
- 5 Upsala 28/10 1946. (Upsala var en höger-sinnad kvällstidning som upphörde att ges ut 1958. I ”judefrågan” kunde den uttrycka sig ytterst oförblommerat under 1920- och 1930-talen.)
- 6 Curt Johansson, *Lantarbetarna i Uppland 1918–1930. En studie i facklig taktik och organisation*. Uppsala, Svenska Bokförlaget 1970, s 47 (Studia Historica Upsaliensia XXXII).
- 7 Dessa och likartade uppgifter är tagna ur Anders Norborg, Björn Asker, Andreas Tjerneld red., *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. I*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International 1988. – Nilsson motionerar bland annat i skattefrågor, i frågor som rör jordbruks- och trafikpolitik, kommunalpolitik och kommunindelning samt inrättande av nya professurer. Interpellationerna har gällt sådant som skördeeskadeersättning och kommuners jordförvärv.
- 8 Intervju med Gunnar och Karin Söder 8/4 2008.
- 9 NDA 29/10 1932; DN 28/10 1932. – Den närmast följande framställningen refererar till bägge dessa publiceringar.
- 10 Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondeförbundet 1918–1934*. Stockholm, Svenska Bokförlaget 1969, s 162 (Studia Historica Upsaliensia XXIX).
- 11 Nilsson efterträdde som partisekreterare 1941 av en annan licentiat i statskunskap, Karl Lindegren. Gustaf Jonnergård, partisekreterare i centern 1951–1976 (ordinarie från 1954), hade en akademisk grundexamen. Vilken betydelse denna ”akademiska komponent” har haft för partiets policydiskussioner och programsatser borde begrundas.
- 12 Andra politiska ”kändisar” skulle framtona ur Axel Bruswitz högre seminarium, inte bara Herbert Tingsten, utan exempelvis fil lic Per Engdahl, Nysvenska rörelsens ledare. (Hur var till exempel relationen mellan Nilsson och Engdahl, den senare tretton år yngre än den förre?)
- 13 Anders Edling på Carolinas handskrifts- och musikenhet skriver: ”I bibliotekets svenska tryck finns bara ett dokument sparat under föreningens namn: en redogörelse för ett diskussionsmöte 3/12 1935 om antisemitismen, som gavs ut som bilaga till ’Meddelanden från Samfundet Manhem.’ (Personlig kommunikation) – Referatet, av Alf I:son Hultman, är synnerligen tendentiöst.
- 14 Dessa pressuppgifter, liksom de följande, är inte kontrollerade mot annat material.
- 15 Lauri Karvonen & Ulf Lindström, ”Finlands fascism”, i desamma, red, *Finland. En politisk loggbok*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International 1987, s 167.
- 16 Björn Elmbrant, *Fälldin*. Stockholm, Fischer & Co 1991, s 17.
- 17 I Torgny Nevéus, red, *Världen i Uppsalaperspektiv. Uppsala studentkår 1930–1990*. Uppsala, Uppsala studentkår 1998.
- 18 När jag skriver detta på min PowerBook, markerar datorn rött för ordet ”raselement”.
- 19 För ”folkmaterial” markeras ej!
- 20 Cit hos Torstendahl, a a, s 161.
- 21 Malmö, Skånska Dagbladets Boktryckeri 1934. – Skriften citeras utan sidhänvisningar.
- 22 Hos C A Reuterskiöld, bondeförbundare i första kammaren och ordförande i riksdagens konstitutionsutskott, är däremot den korporativa grupprepresentationstanken i hög grad levande på 1930-talet. Se Sverker Gustavsson, ”C A Reuterskiöld och demokratien”. Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, ht 1961, s 31 ff.
- 23 Jfr Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*. Stockholm: Santérus förlag 2004, s 80 f.
- 24 Bertil Fiskesjö, ”Bondeförbundet och Jordbrukarnas Riksförbund 1910–1921”. Statsvetenskapliga institutionen, licentiatseminariet, Lunds universitet, april 1964, s 197.
- 25 Se Torstendahl, a a, s 149.
- 26 Tingsten, a a, s 222. – Detta FN:s kommittéuppdrag förtecknas ej i *Tvåkammarriksdagen*.

- 27 *Betänkande med förslag till ändrad lydelse av § 16 Regeringsformen*. SOU 1941:20.
- 28 Som framgår av en specialundersökning, utförd av statsvetarprofessorn och kommittémedlemmen Georg Andrén (h), hade Weimarrepublikens författning en avdelning som stadgade "tyskarnas grundrättigheter och grundplikter". Men, skriver Andrén, "[i] den mån man kan tala om 'pliktförklaringar' i denna katalog, ha de en allmänt moralisk innebörd och kräva ett närmare utförande i speciallagstiftningen för att kunna grundlägga en *juridisk* plikt". (Kursiv i orig.)
- 29 Se Maktutredningens så kallade medborgarundersökning, där det förs en diskussion om vad det innebär att vara en god medborgare, beredd att både skapa och följa regler ("medborgardygder"): Olof Peterson, Anders Westholm, Göran Blomberg, *Medborgarnas makt*. Stockholm, Carlssons 1989, s 262 ff.
- 30 DN-debatt 20/5 2008. – C A Reuterskiöld, statsrättsprofessorn, hade på 1910-talet gått in för lagprövningsrätten som ett sätt att mota demokratin. ("Vår rättsordnings omvandling". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1918 (21), s 95 f)

Johan Haquin Wallman – Sveriges förste arkeolog?

PÅVEL NICKLASSON

Johan Haquin Wallman (1792–1853) nämns knappast i översiktsarbeten om arkeologins historia. Evert Baudou anger i en fotnot att han skulle ha genomfört antikvariska resor.¹ Bo Gräslund nämner honom inte alls.² Wallman har i äldre arbeten som berört arkeologins historia ägnats ett förstrött intresse.³ Man har sett honom som en småtökig romantisk fornforskare som snarast var i vägen för den moderna arkeologins uppkomst.

Med en positivistisk vetenskapssyn har man sett vetenskapen som en serie framsteg. De verksamheter som inte har setts som steg på vägen, har betraktats som ovetenskapliga rester från arkeologins förhistoria. Under 1800-talets första hälft konstruerades det arkeologiska treperiodssystemet med den välkända uppdelningen i Sten- Brons- och Järnålder. Det är om detta som den mesta forskningen ägnats. De forskare som konstruerade systemet är främst dansken Christian Jürgensen Thomsen och zoologiprofessorerna Sven Nilsson.

Dessa män beskrivs i arkeologihistorien i termer av genialitet. De sägas ha brutit med äldre, förlegade synsätt. Detta har gjort att arkeologins historia fokuserats på några få personer och några få frågeställningar. Dessa skildras för att passa in i vad vi numera upplever vara arkeologi och skiljs därför mer eller mindre från sin samtid. De frågeställningar som man i dåtiden upplevde som viktiga har man bortsett från. I en avhandling i idé- och lärdomshistoria studerade Torkel Molin för några år sedan en av Wallmans tidiga antikvariska resor.⁴ Hans omdöme om Wallman är betydligt vänligare än tidigare arkeologihistorikers. Kanske är tiden mogen för en mer mångfasetterad syn på arkeologins uppkomst.

Om man läser samtida handlingar framgår det att östgöten Johan Haquin Wallman under 1820- och 1830-talen sågs som landets ledande fornforskare. Han var Vitterhetsakademiens förste inhemske korrespondent och blev senare även fullvärdig ledamot. För sina uppsatser vann han

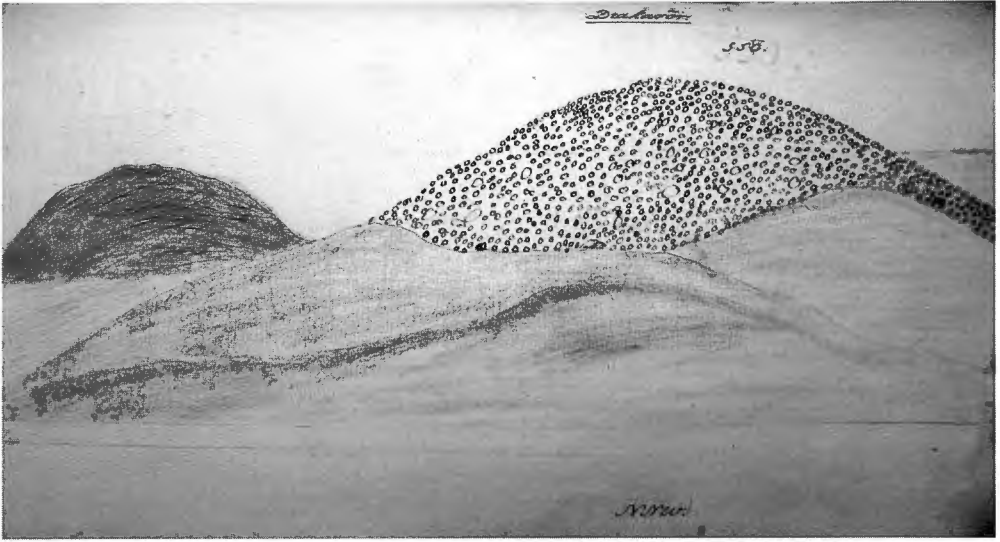
vid två tillfällen Akademiens stora pris, en unik prestation. I flera av de arbeten som på ett eller annat sätt tangerat Wallman är de biografiska uppgifterna felaktiga eller hopblandade. I den här artikeln skall jag försöka ge grundläggande biografiska data samt en översikt över Wallmans insatser som fornforskare och arkeolog. Genom ett biografiskt arbetssätt öppnar sig en annan historia om arkeologins framväxt än den som oftast brukar berättas.

Ungdomsår

Johan Haquin Wallman kom från en gammal östgötsk prästsläkt. Han föddes i Landeryd utanför Linköping. Han hade två syskon, den äldre brodern Daniel Samuel (1791–1818) och systemen Beata (1797–1875). Brodern dog ung i en lungsjukdom, förmodligen tbc. Systemen kom att bli den viktigaste kvinnan för Johan Wallman. Han levde ogift och barnlös. Systemen och han kom att leva ihop fram till hans död. Hon överlevde honom med många år och det är genom hennes försorg som hans efterlämnade papper bevarats i arkiv. Om Wallmans uppväxt vet vi inte mycket. Det är först då han och brodern skrivs in vid Uppsala universitet 1810 som de börjar figurera i källmaterial. Uppsala under 1810-talet karakteriserades av motsättningar. Censuren hade avskaffats 1809 och direkt hade den bittra kulturkampen mellan den Gamla och den Nya skolan startat. I brännpunkten fanns den tyske filosofen Schellings arbeten. Schelling var romantikens främste systembyggare och hans tankar genomsyrade det akademiska livet i Uppsala.⁵

I ett brev från Per Daniel Amadeus Atterbom och Vilhelm Fredrik Palmblad till Lorenzo Hammarsköld får vi veta att de båda bröderna Wallman umgicks i fosforistiska kretsar och ”att en i antiken af vetenskaperna, den yngre i naturhistorien förhoppningsfull ungdom”.⁶ Det var den äldre brodern Daniel Samuel som var intresserad av forntiden. Hans intresse var omfattande. Han genomförde dokumentation av gravstenar i Linköpings domkyrka och det finns brev till den antikvariskt intresserade godsägaren Leonhard Fredrik Rääf, i vilket Daniel Samuel diskuterar fornlämningar och utgrävningar av gravhögar. Det sägs att det var då Daniel Samuel undersökte gravstenarna i Linköpings domkyrka som han drabbades av den lungsjukdom som några år senare tog hans liv. Ett intresse som förenade bröderna var folkkultur. De tillbringade sommarloven med att samla in folkvisor, lekar och melodier hemma i Östergötland. Inom etnologin räknas de bland de stora insamlarna av folklore.⁷

Vilken bana Johan Wallman tänkt sig är oklart, men i Uppsala var det främst botanik han studerade. Framför allt var det vattenväxter och alger som fascinerade honom. Detta intresse skulle han behålla livet ut. Han disputerade för magistergraden 1815 på en naturfilosofisk uppsats av den av Schelling starkt påverkade filosofen Samuel Grubbe.⁸ Wallman höll på att göra sig ett namn som botaniker. Han brevväxlade med samtidens främsta naturforskare som Carl Adolph Agardh och Elias Fries. Vänskapen med Fries har utretts av Gunnar Eriksson, som menar att det var från Wallman som Fries mottog de naturfilosofiska och

Röset Drakarör i Hamneda socken i Småland. Teckningen är från resejournalen *Topographica Smolandiae* från Wallmans första antikvariska resa 1819. Hans skrifter vimlar av antikvariska upplysningar och är därför värdefulla för sentida arkeologer som försöker rekonstruera numera skadade eller försvunna fornlämningar. Foto: Påvel Nicklasson. Originalen förvaras vid Stiftsbiblioteket i Linköping.

romantiska idéer, som skulle komma att prägla honom som naturforskare.⁹ Wallman utsågs att redigera den nya upplagan av Liljeblads flora. I brevväxlingen med Fries diskuterar Wallman om man inte borde omarbota botaniken i grund och använda sig av ett naturligt system, som var den romantiska naturfilosofins stora fråga, istället för Linnés konstruerade indelning av växterna. I slutänden blev dock floran ett traditionellt arbete. Wallman sökte under 1815 och 1816 akademiska tjänster i Uppsala, men fick ingen anställning. Inte minst på grund av ekonomiska skäl återvände han hem till Östergötland.

Gunnar Eriksson ser Wallman som den mest högrofantiske svenske naturforsk-

aren, ja kanske till och med som en av de drivande romantikerna. Detta bygger han delvis på ett brev från Wallman till Atterbom från den 12 maj 1816. I detta utgjuter sig Wallman i de mest romantiska vändningar man kan tänka sig. Han vill tillsammans med Atterbom starta ett Atlantiskt förbund.¹⁰ Från samma år finns det ett brev till Carl Adolph Agardh i Lund andas samma romantiska anda, om än inte lika svärmande.¹¹

Jag tror dock att det är fel att som Eriksson gör, se Wallman som en stor romantisk apostel. Det verkar som om han under en kort period 1816 drabbades fullt ut av romantiska svärmerier, för att därefter snabbt återhämta sig. De båda breven är otypiska

för Wallman. Övrig korrespondens är som regel saklig och utan vidlyftiga romantiska svärmerier. Wallman umgicks inte i fosforisternas inre krets i Uppsala. Han var en perifer figur i förhållande till centralgestalten Atterbom. Det finns sålunda bara ett ytterligare brev från Wallman till Atterbom bevarat från 1819, som är helt annorlunda i tonen.¹² De höll ingen kontakt efter Uppsalatiden. Redan 1817 verkar det dessutom som om Wallman tar avstånd från den romantiska naturfilosofin. I ett brev, sannolikt till brodern Daniel Samuel, skriver han: ”Jag har länge tyckt ringa om Oken, såsom efter min tanke en af de högljudda jordherar, gesandter, som göra mycket oväsende på jordrunden, dem lifvets sanna källa, som uprinna i de låga dalar, aldrig vattnat.”¹³ Lorenz Oken var en av de ledande romantiska naturfilosoferna. Under samma tid slutar Wallman tvärt brevväxla med de naturforskare med vilka han under flera år utbytt tankar med. Botanik och naturfilosofi lockade honom inte längre.

Hösten 1816 reste Wallman till Stockholm. Genom amanuensen vid Kungliga Biblioteket, Lorenzo Hammarskölds förmedling, hade Wallman fått arbete som lärare vid Adolf Fredriks skola. Han stannade endast ett drygt år i Stockholm. Redan i juli 1818 är han tillbaka i Linköping. Brodern låg på sin dödsbädd och Wallman måste hjälpa till att sörja för familjen. Den starka familjekänslan är ett framträdande drag hos honom. Den korta sejouren i Stockholm blev emellertid en vattendelare. Från tiden före Stockholmsvistelsen nämner Wallman egentligen ingenting om forntiden eller om ett intresse för fornforskning

i brev eller andra handlingar. Hemkommen i Linköping hyste han snarast ett fanatiskt intresse för fornforskning. Från Stockholmsvistelsen finns det få handlingar som kan kasta ljus över vad hade hänt. Vi vet inte vilka kretsar som Wallman umgicks i, eller vad som fick honom att ändra inriktning till fornforskning och arkeologi. Under Stockholmtiden kom han av allt att döma i kontakt med Rudbecks *Atlantica*, som blev hans ledstjärna de kommande åren. Kanske var det den välmående Hammarsköld som visade honom den famösa skriften och på så sätt styrde hans val av bana.

En fornforskares vedermödor

Wallman ville göra en antikvarisk resa, men saknade pengar för ändamålet. Genom omvägar lyckas han intressera kronprinsen, som 1819 ger honom ett stipendium på 150 riksdaler. Detta blir inledningen på en exempellös verksamhet som resande antikvarie. Faktum är att Wallman står i en klass för sig vad det gäller antikvariska resor och överträffar med hästlängder andra kända vetenskapliga resenärer som till exempel Linné. Ibland verkar det vara något maniskt i hans forskning. Fortiden och fornlämningar betyder allt medan övriga livet mer eller mindre går i kras.

Wallmans stora lycka var att han 1819 blev bekant med Götiska förbundets starke man Jacob Adlerbeth. Det var genom Adlerbeths försorg som Wallman erhöll kronprinsens stipendium. De båda kom att brevväxla från 1819 till Adlerbeths död 1844.¹⁴ Adlerbeth var själv en duktig fornforskare och genomförde utgrävningar och

inventeringar, runt sitt gods Ramsjöholm utanför Huskvarna i norra Småland. Adlerbeth var en väfnast kulturmänskia, djupt engagerad i forntid och samtid. Jacob Adlerbeths roll i den svenska arkeologins historia är långt ifrån utredd. Hittills har han endast ägnats en enda biografi.¹⁵ Brevväxlingen mellan Wallman och Adlerbeth ger en fantastisk inblick i hur fornforskare arbetade under tidigt 1800-tal och är samtidigt ett dokument över en stor vänskap. Sammanlagt finns det över 600 brev bevarade. När korrespondensen är som mest intensiv skriver de mer än ett brev i veckan till varandra.

Det var Adlerbeth som möjliggjorde Wallmans forskning. Stipendiet från Kronprinsen räckte nätt och jämnt till de stora Smålandsresorna 1819 och 1822. 1822 befinner sig Wallman på ruinens brant. Hans gäldenärer har tagit hans bibliotek i beslag, vilket torde vara det värsta som kan hända en forskare. Adlerbeth betalar då de akuta skulderna. För att ge vännen en någorlunda trygghad tillvaro bildar Adlerbeth ett bolag. I bolaget ingår flera medlemmar i Götiska förbundet samt Adlerbeths vänner och arbetskamrater på ecklesiastikdepartementet. Man förbinder sig att årligen satsa 50 riksdaler var till Wallmans forskning tills han hittar ett arbete som han kan leva på. Kronprinsen satsar dubbelt i bolaget, 100 riksdaler. På det sättet lyckas Adlerbeth sponsra Wallmans forskning under hela 1820-talet. Förutom avgiften till bolaget, går Adlerbeth gång på gång in för att täcka Wallmans mest akuta penganöd.

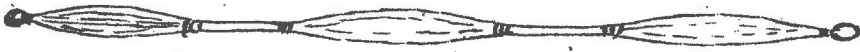
Det är inte lätt att kartlägga Wallmans resor. Resejournaler och noteringar är bris-

tfälliga och oordnade i arkiven. Henrik Schück gjorde ett försök på 1940-talet, som bara delvis lyckades.¹⁶ Schück intog i sin skildring en fientlig, på gränsen till håfull attityd till Wallmans forskning. Olika vetenskapssyn gör att förståelse ibland blir i det närmaste omöjlig.

Den viktigaste nyckeln för att kartlägga Wallmans verksamhet är brevväxlingen med Adlerbeth. Wallman diskuterade ständigt sin forskning med vännen och redovisade även vart han reste. I tabell 1 redovisar jag mina egna försök att spåra den resande antikvarien. De brev, journaler och andra anteckningar som Wallman lämnat efter sig är antikvariska guldgruvor. Wallman beskriver, ritar av och mäter upp tusentals fornlämningar. Många av dessa är idag skadade eller helt försvunna genom uppodling eller markarbeten. Ingen arkeolog har konsekvent granskat hans kvarlätenkap.¹⁷

Wallmans resor berörde framför allt sydöstra Sverige. Till att börja med var det Småland som lockade. Därefter skedde expeditioner till Öland och Gotland samt Kalmar län och Blekinge. En av anledningarna till att Wallman bedrev sin forskning här kan vara hans sviktande hälsa. Under vintrarna var han ofta under flera månader sängliggande. Då han tinade upp till våren, reste han till Södra Vi utanför Vimmerby för att dricka brunn och kurera sig. Då han tillfrisknat gav han sig under sommaren därifrån iväg på sina resor.

Resorna var stora satsningar som kunde ta flera månader i anspråk. Oftast reste Wallman ensam. Han utvecklade metoder för att mäta upp och rita av gravfält och fornlämningar på egen hand. På de mest

Wallmans finaste arkeologiska fynd. Några fiskare hade 1825 dragit upp ett massivt gulföremål utanför kusten vid Misterhult i Småland. När Wallman kom dit var föremålet uträtat och sönderbrutet. Hans uppgifter och teckning möjliggjorde för sentida arkeologer att bestämma föremålet som en halsring av massivt guld från romersk järnålder. Riksantikvarieämbetet/ATA, Stockholm.

omfattande resorna hade han dock sällskap med lantmätare. Under 1830-talet, då han blivit lektor vid Linköpings gymnasium, försökte han intressera sina elever för forntiden. En av dem, Sven Wilhelm Moberg, följde med på några resor. Från en av dessa, en stor expedition till Gotland 1833, finns en omfattande journal. Utdrag av den har redigerats och publicerats i modern tid.¹⁸ Moberg saknade Wallmans glöd och drabbades av malaria, vilket gjorde att han inte kom att gå i sin lärares fotspår.

I mitten av 1830-talet ledsnar Wallman på arkeologi. Hans hälsa är förstörd och hans ekonomi är fortfarande osäker. Dessutom saknar han kanaler för att publicera sin forskning. Det måste ha varit djupt otillfredsställande för en forskare att inte nå ut med sina resultat. En avhandling Wallman vann Vitterhetsakademiens stora pris med 1828, kom inte i tryck förrän tio år senare. Denna avhandling är, med undantag för en liten lärobok i äldre historia för gymnasiet,¹⁹ det sista som Wallman kom att publicera om historia och arkeologi.

Passion för alger

Istället för arkeologi återupptar Wallman sina botaniska studier. Från mitten av 1830-talet återupptar han brevväxlingen med de naturforskare som han hade haft kontakt med 20 år tidigare. Han tar också kontakt med nya förmågor och brevväxlar med i stort sett alla landets ledande naturforskare. Under 1838 och 1839 genomför han resor till Smålandskusten och södra Vätterområdet för att samla in naturalier. Det är alger som är hans stora passion. Baron Adlerbeth trycker på för att Wallman skall fortsätta de antikvariska resorna. Adlerbeth lovar i breven att stå för alla kostnader. Adlerbeth vill att Wallman åtminstone skall slutföra sina studier på Gotland. Han försöker locka med nya jaktmarker och menar att Wallman skall resa till Närke, där fornlämnningarna skulle vara speciellt fina. Dessa förslag framför Adlerbeth in i det sista. Wallman lyckades stå på sig och efter 1835 genomförde han inga större antikvariska resor. Det verkar som att han höll resan 1839

till södra Vätterbygden hemlig för Adlerbeth, förmodligen för att slippa propåer att utöka den antikvariska reseverksamheten. Det säger en del om vänskapen när Adlerbeth, som inte fått brev från sin bortreste vän på länge, utom sig av oro beger sig från Ramsjöholm till Wallmans hem i Slaka, för att där mötas av Wallmans syster och underrättelsen att brodern är ute och reser honom ovetandes och i andra syften än antikvariska:

”Med ousäglig ledsnad har jag i nära 2 månader saknat alla underrättelser från Dig. Då jag den 4 Augusti, vid mitt fruktlösa försök att råka Dig i Slaka, af Madem. Wallman fick veta, att Du på ångfartyget afrest till Jönköping, för att i trakterna omkring denna stad botanisera”²⁰

I svarsbrevet är Wallman ångerfull att han rest iväg utan att meddela vännen. Algforskningen sysselsatte Wallman under resten av hans liv. Den sista bok han färdigställde trycktes postumt och är en studie över de algarter han studerat.²¹

Tillbaka till forntiden

Alger i all ära, men vad går upp mot arkeologi? Då Wallman 1838 till sist fick se sin gamla prisuppsats i tryck, fick han ny lust att ägna sig åt arkeologi. Tiden som resande antikvarie var dock över. Istället intog han 1841 säte i Vitterhetsakademien, där han varit invald som ledamot sedan 1829, dock utan att närvara vid möten. Hans inträd-estäl hade rubriken *Om den Svenska Odalbonden*.²² Nu följer en ny kreativ period. Marie-Louise Bachman menar att Wall-

man tillhörde de ”aktiva och intresserade” men mindre framstående medlemmarna i Akademien.²³ Genom att studera Akademiens protokoll kan man sluta sig till att Wallman var mer aktiv och produktiv än många andra ledamöter. På Akademiens uppdrag granskade Wallman flera insända manus som sakkunnig. Han presenterade vid flera möten sin forskning genom att läsa upp uppsatser. Hans forskning under denna period skulle numera betraktas som mer historisk än arkeologisk. Den byggde oftare på studiet av skriftliga källor än på fornlämningar och arkeologiska fynd. I mitten av 1800-talet fanns det dock inga fasta gränslinjer mellan disciplinerna. Det arbete som sysselsatte honom mest var en avhandling om Birka, som han arbetade med åtminstone sedan 1847, då han presenterade sin forskning inför Akademien.²⁴ Frågan om Birkas läge hade dock sysselsatt honom sedan 1820-talet och Wallman hade kommit med flera olika förslag om var Ansgars Birka kunde ha legat.²⁵ Wallman pekade tidigt ut Kalmar sund som platsen för Birka. I flera brev poängterade han senare att han dragit en förhastad slutsats. Skadan var dock redan skedd och hans idé om ett småländskt Birka hade snappats upp av mindre seriösa forskare. Den uppsats Wallman under sitt sista decennium arbetade med hann inte komma i tryck innan hans död 1853. Manusets har betraktats som förkommet.²⁶ Genom att gå igenom handlingar i flera arkiv har jag lyckats lokalisera delar av ett manus, samt så pass mycket anteckningar och korrespondens, att det går att få ett begrepp om vad uppsatsen handlade om. Det rör sig om en vederläggning av Peter Wie-

selgrens teori om att Birka skall ha legat vid Björkenäs utanför Kalmar.²⁷ Dessutom passar Wallman på att avfärda de flesta andra av Wieselgrens minst sagt fantasifulla idéer om forntiden. Själv placerar Wallman Birka i Mälaren, kanske på Björkö. Med dåtidens mått är det en imponerande forskningsinsats och Wallman betraktades med rätta som landets ledande Birkaexpert. Man skall komma ihåg att Björkö i Mälaren, den plats som numera av alla experter pekats ut som Ansgars Birka, började grävas ut först på 1860-talet. För den som anser att 1800-talets Birkadebatt var amatörmässig, kan man påminna om debatten på senare år som dragit fram Östergötland, Västergötland och Åland, som mer eller mindre seriösa Birkakandidater.²⁸

Ett hårt slag för Wallman under dessa år var vännen Adlerbeths död 1844. Wallman var en av de dussin åldrade göter som en sista gång sammanträdde för att gravlägga sin anförare. För forskningen innebär det att vi för Wallmans sista år saknar den utmärkta källa som brevväxlingen utgör.

Livet för övrigt

Om det nu finns ett liv utanför arkeologin drabbades Wallman av det i övermått. Wallman övertar faderns skulder. Han blir under 1820-talet ruinerad och skuldsatt upp över öronen. Han är svårt sjuk. Sannolikt har han kronisk tuberkulos. Minst en gång drabbas han av tyfus och runt 1830 får han malaria. Förutom detta har han mängder av sjukdomar och symtom som är svåra att identifiera utifrån dåtidens terminologi. Under långa perioder är han svårt deprimerad. En

del krämpor är nog därför psykosomatiska. Wallman verkar ha varit förföljd av otur och drabbades flera gånger hårt genom sjukdomar, skador, ekonomiska transaktioner och inte minst genom att bli förbigången vid tjänstetillsättningar. Trots dessa olycksöden brinner intresset för forntiden med en okuvlig låga. Hans kamp för sin forskning ter sig till en början nästan tragikomisk. När man följer honom genom vedermodorna, börjar man istället så småningom ställa frågor om humanioras värde och vad min egen forskning egentligen betyder.

Efter utflykten till Stockholm bosatte Wallman sig i Linköping i vars omgivning han kom att stanna livet ut. Livet på landsorten för en akademiker var inte lätt. Det fanns få arbetstillfällen. En räddning var att prästvigas. Flera av Wallmans fornforskande kollegor som Magnus Bruzelius och Sven Nilsson gick den vägen. Wallman funderade på prästbanan redan i början av 1820-talet. Först 1836 blev han emellertid prästvigd och kyrkoherde i Slaka utanför Linköping.

Istället satsade Wallman på en karriär som lärare vid gymnasiet i Linköping. Under 1820-talet hankade han sig fram på vikariat och en tjänst som bibliotekarie. I slutet av 1823 blev en tjänst som lektor i latin och värtalighet ledig och Wallman fanns bland de sökande. Tjänstetillsättningen skulle komma att utvecklas till hans livs mörkaste drama och han skulle komma ur det som en bruten man.

Hans medtävlare var en viss Kinmanson, som inte satt några större spår i historien. Kinmanssons största merit var att han var kusin till den store kemisten Jöns

Jacob Berzelius, en motståndare till den Nya skolan och den typ av naturfilosofisk spekulering som Wallman som ung ägnat sig åt. Berzelius hade goda förankringar i Linköping, hos prästerskapet och biskop Wallenberg, som var de som ansvarade för gymnasiet. Wallman var i stort sett lovd tjänsten då Berzelius och Kinmansson drog igång en mycket ful förtalskampanj mot honom. De spred ut rykten att han skulle ha utmanat en landssekreterare Nordström på duell, då denne fällt ett ofördelaktigt utlåtande om honom. Wallman skulle ha ägnat sig åt regeringsfientlig propaganda genom att anonymt ha skrivit satiriska artiklar i *Allmänna Journalen*. Det hjälpte inte ens att Wallman fick papper från tidningens redaktör Peter Adam Wallmark, som intygade att Wallman inte var den anonyme författaren. Andra skamgrepp bestod i att man anklagade honom för att han skulle ha gjort sig skyldig till språkfel i sina uppsatser i *Iduna*. Berzelius jagade på drevet med antifosforistiska påhopp. Striden mellan den Gamla och Nya skolan var vid den här tiden i stort sett över. Wallman var dessutom knappast någon av den Nya skolans mer framträdande stridsmän. Berzelius anklagade emellertid både honom och Adlerbeth för att vara fosforister och Wallmans ansökan som ett sätt för fosforisterna att sprida sitt gift i landsorten.²⁹

På Wallmans sida stod vännen Adlerbeth och de flesta ämbetsmän. Fejden blev lång och bitter. Först 1825 avgjorde till sist kungen själv ärendet till Wallmans nackdel. Med överklaganden och besvär hölls grytan puttrande ett par år till. Det verkar som att kungen i slutänden inte vågade gå

emot prästerna. Som ett offer för nepotism är Wallmans brev under flera år nästan suicidala i tonen. Han verkar under en tid ha tappat fotfästet i tillvaron. Den bästa källan för att följa med vad som hände i striden är därför Adlerbeths dagbok,³⁰ i vilken Adlerbeth utförligt kommenterar motsidans intriger och redovisar sina motdrag. Det verkar som att Adlerbeths arbete på Ecclesiastikexpeditionen låg nere och att han istället ägnade sina dagar åt att verka för Wallman.

Det är möjligt att prästerna i ett läge då de såg ut att förlora striden, sydde ihop en överenskommelse med Wallman. Den gick ut på att Wallman skulle avstå från lektoratet i Linköping och istället tilldelas en professur i historia vid Lunds universitet. Detta nämns i ett brev från Esaias Tegnér till Adlerbeth 1827:

Utgången af Wallmans process var mera skamlig än oväntad. Hade han ingått i det uppgjorda förslaget om Historiska professionen i Lund, så hade han derigenom blifvit försatt på en plats som varit mera passande för hans verksamhet än Linköping; och obegripligt synes det mig verkligen att en man med hans kunskaper och arbetsförmåga envisas att quarstadna på en ort der han är utsatt för ständigt orättvisa.³¹

Det är en fascinerande tanke om Wallman hade blivit professor i Lund och därmed kollega med Sven Nilsson. Hur hade de tillsammans kunnat förändra arkeologin? Hur som helst tackade Wallman nej till anbudet. Wallman verkar ha varit helt ovillig att lämna Linköping. Adlerbeth ordnade ett annat arbete som lärare åt honom i

Stockholm. Även detta erbjudande tackade han nej till. Skälet han anför i breven till Adlerbeth är att han känner sig för sjuk och bitter för att flytta, samt att han har ansvar för sin syster. Det verkar emellertid som om Wallman delvis blivit en rättshaverist. Han skall ha sin rätt, kosta vad det kosta vill.

I breven till Adlerbeth tycks det som att Wallman under andra halvan av 1820-talet såg de antikvariska resorna som ett sätt att söka sig undan och isolera sig på ensamma vandringar i obygderna. Breven har paranoيدا drag. Han ser fiender överallt. Han undviker dessa genom långa omvägar genom skogarna. Wallmans hälsoläge försämrades successivt och 1829 remitterade Adlerbeth honom till landets främste läkare, hovmedicus af Pontin, vars behandling med blodiglar och senapssalva runt anklarna i alla fall gjorde viss nytta. Wallman tillfrisknar efter hand i alla fall så pass att han kan fortsätta sina antikvariska resor.³²

På hösten 1828 började fru Fortunans hjul snurra uppåt för Wallman. En tjänst som historielektor vid gymnasiet i Linköping blev ledig. Till sin stora förvåning blev Wallman ytterst vänligt mottagen av sin gamla nemesis, biskop Wallenberg. Han blev den ende sökande till tjänsten som han tillträdde under vintern. I och med det var hans akuta ekonomiska problem över, även om han aldrig uppnådde något välstånd. 1836 vigdes Wallman till präst och tillträdde som kyrkoherde i Slaka utanför Linköping. Resten av sitt liv skulle Wallman komma att bo på prästgården i Slaka. Plikterna som lärare och sedan som präst satte hinder i vägen för hans forskning.

Så småningom fick Wallman politiska ambitioner. Det började med att han skrev ett förslag om pension för prästers efterlevande hustrur och barn.³³ Detta ledde till att han blev vald att representera prästeståndet vid 1844/45 års riksdag. Han deltog också i riksdagarna 1847/48 och 1850/51. De brev som finns bevarade talar därefter om en lång tids svår sjukdom, förmodligen någon form av leversjukdom, som slutligen tog hans liv 1853. Som ett tack för sina insatser belönades Wallman 1851 med Nordstjerneorden. Trots alla motgångar, sjukdomar och ekonomisk ruin, fick berättelsen om Wallmans liv ett lyckligt slut.

Wallman som fornforskare

Är Johan Wallman värd att uppmärksamma som en tidig pionjär inom arkeologin? Arkeologi är en disciplin i vilken utvecklingen gått snabbt och där det mesta man trodde under 1800-talet har visat sig vara felaktigt, för att inte säga stolligt. Man kan dela in Wallmans antikvariska arbeten i tre huvudperioder: 1) En tidig period från omkring 1819 till 1824. 2) En mogen antikvarisk period från omkring 1824 till 1835. 3) En sen fas bestående av arbeten från åren i Vitterhetsakademien 1841 och framåt.

Under den första mycket produktiva perioden kan man med vårt synsätt sammanfatta Wallmans arbeten med att de är fullständigt och enastående vansinniga. Hans forskning har mer karaktären av kammarlärd spekulationer, än av arkeologisk forskning, där man värderar fornlämningar och fynd.

Wallman hyser de under romantiken vanliga föreställningarna om en forntida guldålder som han broderar ut till större fulländning än någon annan. Wallmans världsbild består i att människans ursprung låg i Himalaya. Därifrån vandrade folk i vågor genom Eurasien för att till sist hamna i Sverige. Först kom lappar och finnar. Dessa är dock så primitiva att de endast lämnat en del ortnamn efter sig i landets södra del. Alla fornlämningar tillhör mer avancerade folk. I en andra våg kom götar. Sist kom svear och turkar. Svearna leddes av sin ledare Oden, som är samma person som Buddha. Wallman förnekade att det skulle ha funnits en stenålder i tidernas begynnelse. Istället hade människan fallit från en paradisk guldålder där hon kände till åkerbruk, metallurgi och vetenskaper. Eftersom lappar och finnar var de som först lämnat urhemmet i Himalaya, hade dessa också hunnit glömma mest och levde därför i nutid på en primitiv nivå.

Wallmans framställning innehåller en glödande orientalism. Indien och de nyligen översatta indiska forntida skrifterna sågs i början av 1800-talet som nyckeln till mänsklighetens tidiga historia. Detta sätt att se på forntiden kan man hitta hos samtida skaldar som Atterbom och Stagnelius. Man kan spåra visionen till Schellings tidiga arbeten.³⁴ Schellings betydelse för förändringen i synen på forntiden och arkeologins uppkomst, har inte studerats. Hans inflytande torde dock ha varit enormt. En annan vägvisare var Friedrich Schlegels *Über die Sprache und Weisheit der Indier*.³⁵ Schlegel utvidgade den romantiska visionen som Schelling grundat. Indien sågs

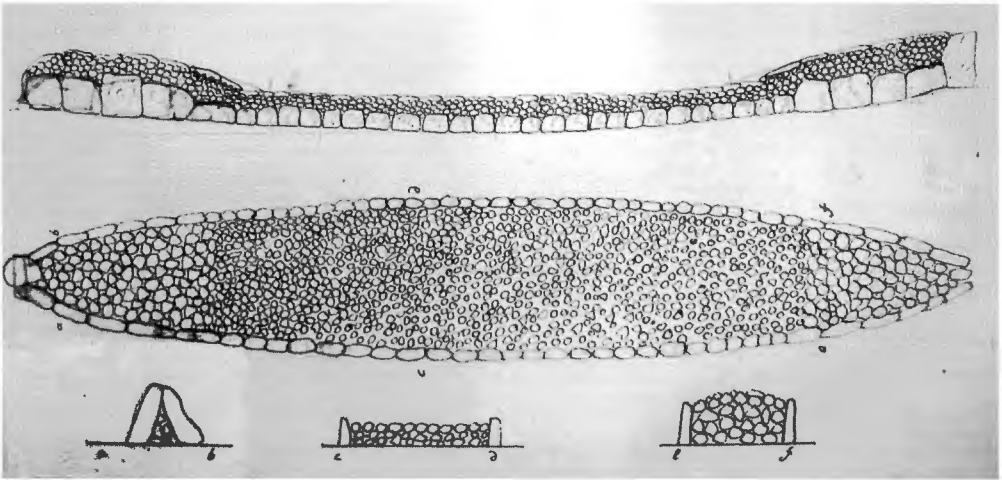
som mänsklighetens vagga och de forntida indiska skrifterna innehöll en sanning äldre och ädlare än Bibeln.

Romantikens sätt att se på forntiden bröt med upplysningstidens. Man såg då forntiden som oförnuftig och barbarisk. Därför var den inte värd att studera. Nu sågs istället forntiden som innehållande spår av en paradisk högkultur. Ju äldre något var, desto tydligare gick spåren att utläsa. Genom att analysera dessa spår kunde man uppnå kunskap om det förlorade paradiset. På så sätt blev man i stånd att välja en väg som åter ledde dit. Arkeologi uppfattades därför inte uteslutande som att forska om det längesedan förflutna, utan även som ett sätt att peka ut en bättre framtid.

Att Wallmans forskning uppskattades av hans samtid visas av att hans huvudverk belönades med Vitterhetsakademiens stora pris 1822.³⁶ Förutom denna stora avhandling publicerade han en knippa uppsatser i Götiska förbundets tidskrift *Iduna*.³⁷

Hittills har analysen av hur den romantiska filosofin påverkade det svenska kulturlivet i stort sett inskränkt sig till studier av litteraturen. Det finns ett otal studier som analyserar de stora romantiska skaldernas filosofiska hemvist. Hur det romantiska tänkandet påverkade andra samhällssektorer och vetenskaper är ett i stort utforskat fält. Ett undantag är Mikael Mogren som i sin avhandling visar att man inom religionen sökte sig tillbaka till gamla ceremonier och ritualer. Ju äldre något var desto mer äkta ansågs det vara.³⁸ På ett övergripande plan kan man se klara paralleller med den spirande arkeologin.

Även om vi idag kan sammanfatta

Under årens lopp blev Wallman allt bättre på att rita av och dokumentera fornlämningar. Teckningen föreställer en praktfull skeppssättning. Efter hans död kom delar av hans kvarlåtenskap i oordning. Därför saknas uppgift var skeppssättningen ligger. Foto: Pável Nicklasson. Originalen förvaras vid Stiftsbiblioteket i Linköping.

Schellings idéer om forntiden med att de var fel och rentav tokiga, menar jag att man i dem kan finna arkeologins ursprung. Utan Schelling är det tveksamt om den skandinaviska arkeologin uppstått så tidigt som den gjorde. Wallman var den fornforskare som gick längst för att belägga Schellings idéer i en arkeologisk verklighet. Hans skrifter har därför mycket litet att lära oss om forntiden, men innehåller mängder med vetenskapshistoriskt intressanta resonemang.

Wallmans andra period formas genom hans tillvaro som resande antikvarie. Efter hand slipas Schellings teorier bort av väder och vind. Istället skapas arkeologisk forskning som ligger över hundra år före sin tid. Genom sina resor blev han mer förtrogen med hur fornlämningar ser ut och hur man hittar dem, än vad någon skulle komma att

bli före en bra bit in på 1900-talet. I breven till Adlerbeth diskuterar Wallman frågor som regionala skillnader i förekomsten av fornlämningar. Han funderar över hur fornlämningar förhåller sig till häradsgränser och sentida bebyggelse. Han vill genomföra riktade undersökningar av vissa fornlämningstyper för att utröna vad det egentligen är för lämningar. Det är frågeställningar och arbetssätt som moderna arkeologer använder. Wallmans romantiska synsätt finns i viljan att analysera vad vi skulle kalla kulturmiljöer. Det vill säga fornlämningarna, den omgivande naturen, sentida bebyggelse och ortnamn. Här är Wallman som bäst.

Huvudarbetet från denna period är Wallmans andra prisvinnande uppsats, *Öfversigt af Svenska fornlemningar, med anvisning till deras kännedom och beskrifning*.³⁹ För arbetet belönades Wallman för andra gången med

Vitterhetsakademiens stora pris. Egentligen består uppsatsen av flera delar, varav endast den första lämnades in för bedömning. Uppsatsen skall ses i förbindelse med en av de då mest angelägna forskningsuppgifterna, den så kallade nomenklaturfrågan. Med den skarpare fornminneslag som infördes 1828 och den stora förstörelse landets fornlämningar utsattes för vid uppodling och markarbeten, var det av stor vikt att hitta ett enhetligt sätt att beteckna de lämningar man ville skydda.⁴⁰ Wallmans uppsats består av ett enhetligt system för att beskriva, bestämma och namnge fornlämningar. Som alltid vid den här tiden är det gravar som är den huvudsakliga fornlämnings-typen. Wallman utgår från form, material, uppbyggnad och läge. Detta var ett helt nytt sätt att bestämma fornlämningar. Tidigare hade man till exempel kunnat använda lundaprofessorn Nils Henrik Sjöborgs system. Detta utgick från att man först bestämde en mer eller mindre fantasifull funktion hos fornlämningen man beskrev. Därefter beskrev man detaljer lika fantasifullt. Ett exempel är:

Altar-kummel. Äro af 2:ne slag, Jotiska och Götiska. Dessa sednare kunna, till åtskillnad och i anledning af sin form, kallas Altarbord, ffordom, Blotarbord: de hafva en mera tunn och platt skifva, som hvilar vanligen på 3:ne resta, pellarlika, eller pyramidformiga stenar, såsom fötter, så att det Götiska tretalet äfven här ofta bibehålles.⁴¹

Jag tror till och med att skolade arkeologer har svårt att förstå att det är dösar som Sjöborg avser.

Wallmans uppsats har angripits hårt:

”[Avhandlingen] som snarast gör intryck av en innehållsförteckning till något annat – oskrivet – arbete med några alldeles överflödiga förklaringar.” skriver Henrik Schück.⁴² Som sentida arkeolog värderar jag emellertid Wallmans arbete annorlunda än Schück. Det är en högst användbar inventeringsinstruktion. I själva verket är det inte särskilt mycket som skiljer den från Riksantikvarieämbetets nuvarande anvisningar. Att Wallman kom fram till sitt system på egen hand mer än hundra år innan Riksantikvarieämbetet började inventera landets fornlämningar, visar vilken förtrogenhet han hade med fornlämningar och hur väl han definierade de problem en arkeolog ställs inför då man inventerar.

Wallmans uppsats verkar dessvärre tämligen omgående att ha fallit i glömska. Den trycktes först tio år efter fornminnesförordningen från 1828 som den var avsedd att stötta. Arkeologin tog från och med 1830-talet nya vägar. Istället för att som Wallman, resa ut och studera kulturmiljöer, blev arkeologi alltmer en museal disciplin. Forsnaker skulle studera i lugn och ro av forskare i närmast laboratorieliknande miljöer.⁴³

Förutom prisskriften publicerade Wallman några mindre artiklar i *Iduna* som innehåller rapporter från hans resor.⁴⁴ Dessutom färdigställde han en praktfull handskrift om Varend.⁴⁵ Alla dessa härrör från 1823 och 1824 och det finns fortfarande en romantisk grundsyn i dem. När *Iduna* slutade ges ut 1824 försvann Wallmans främsta forum. I breven till Adlerbeth talar han ofta om mer eller mindre färdiga uppsatser. I kvarlåtenskapen finns det flera i stort sett färdiga arbeten som aldrig kom att

spridas. Det är synd att en så framstående forskare som Wallman inte fick möjlighet att sprida sina alster. Som arkeolog stod Wallman på toppen åren runt 1830. I vissa avseenden låg han då hundra år före sin samtid. Det är synd att man under 1900-talet inte uppmärksammade hans insatser då man åter började ge sig ut och inventera fornlämningar.

I sin stora arkeologihistoria kallar Evert Baudou dansken Jens Jacob Worsaae för den "förste arkeologen".⁴⁶ Worsaae är den förste som använder fältmetoder och ett sätt att resonera som mer eller mindre fortfarande är i bruk inom arkeologin. Frågan är om inte Johan Wallman utifrån samma kriterier skulle kunna sägas vara den förste svenske arkeologen.

Auktoritet i sin samtid

Man kan fråga sig varför man skall lyfta fram en bortglömd antikvarie som Johan Haquin Wallman. Hans roll i arkeologins historia är enligt handböckerna negligerbar. Genom ett biografiskt arbetssätt har jag hittat en annan historia än den som finns i handböckerna. Den visar att vetenskapernas tillväxt inte är rak. Det som vi i efterhand modellerar som en rak utvecklingslinje, uppfattades inte så av samtiden. Wallmans insatser är kanske inte särskilt betydelsefulla för oss idag. Av sin samtid sågs han emel-

lertid som en stor auktoritet. Wallmans livsöde med alla olyckor och svårigheter är i sig spännande att studera. En föregångsman som han förtjänar ett bättre öde än att tigas ihjäl.

Forskningen om den romantiska fornforskningen i början av 1800-talet och den moderna arkeologins framväxt är ett eftersatt och missförstått område. Den gängse föreställningen är att arkeologin uppstod först genom de positivistiska ideal som börjar genomsyra vetenskapen från och med 1830-talet. De romantiska idéerna, hur tokiga de än i efterhand kan synas vara, var de som gav incitamentet till att alls börja forska om forntiden. De romantiska idéerna blev snabbt omoderna. Jag tror att de överlevt som en underström. Går det att ägna sig åt arkeologi utan en föreställning om en ädel forntid och om att forntidens människor besatt kunskaper vi har tappat bort och att vi i vår moderna teknologiska tillvaro har saker att lära av dem?

Romantikens fornforskning var en civilisationskritik av upplysningens mekaniska världsbild. I vår egen tid, då upplysningsidealerna återigen angrips från postmoderna perspektiv, finns det all anledning att gå tillbaka och se hur kritik formulerats tidigare. I sådana sammanhang blir pionjärer som Johan Haquin Wallman intressanta att utforska.

Referenser

ATA

KVHAA protokoll

Götiska Förbundets och Jacob Adlerbeths Arkiv (GFOJAA)

Wallman, J. H. 1823, *Anteckningar öfver Gamla Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemningar, samlade under Resor igenom Provinsen, åren 1819, 1822. 1sta Häftet, Landets Historia och Hedniska Fornlemnin-gar. Concept – Utkast.*

Linköpings stiftbibliotek

Wallmans kvarlätenskap

Brev från Adlerbeth till Wallman Br 5

Brev från Wallman till Adlerbeth Br5a

Nordiska museet

Wallmans kvarlätenskap

Riksarkivet

Sjöholmsarkivet I. Enskilda samlingar.

af Pontinska samlingen.

Hartmansdorffska samlingen volym E4144

Uppsala universitetsbibliotek

Brev till Atterbom UUB G8e

Noter

- 1 Baudou, E. 2004. *Den nordiska arkeologin - historia och tolkning*. Stockholm. KVHAA.
- 2 Gräslund, B. 1974. *Relativ datering Om kronologisk metod i nordisk arkeologi*. TOR. Vol. XVI. Uppsala.
- 3 Eriksson, G. 1962. *Elias Fries och den romantiska biologien*. Lychnos-biblioteket Studier och källskrifter utgivna av lärdomshistoriska samfundet. Uppsala. Eriksson, G. 1969. *Romantikens världsbild speglad i 1800-talets svenska vetenskap*. Stockholm. Hildebrand, B. 1937a. *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816-1837 Bidrag till den Nordiska forn- och hävdaforskningens historia I. Tiden till 1826*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 44:1. Uppsala. Hildebrand, B. 1937b. *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816-1837 Bidrag till den Nordiska forn- och hävdaforskningens historia II. Tiden 1826-1837*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 44:2. Uppsala. , Schück, H. 1943. *Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens dess förhistoria och historia*. VII Akademiens 1794-1826. Stockholm. KVHAA.
- 4 Molin, T. 2003. *Den rätta tidens mått Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena. nr 6. Umeå. Insti-

tutionen för historiska studier Umeå universitet.

- 5 Nordin, S. 1987. *Romantikens filosofi Svensk idealism från Höijer till hegelianerna*. Lund.
- 6 Frunck, G. 1886. *Brefrörande nya skolans historia*. Uppsala.
- 7 Dencker, N. 1956. *Wallmans samling. ARV Tidskrift för Nordisk Folkminnesforskning*. Vol. 12, Jersild, M. 1976. "Tre polskesamlingar från början av 1800-talet", *Sumlen.*, Jonsson, B. R. 1967. *Svensk Balladtradition I. Balladkällor och balladtyper*. Svenskt visarkiv Handlingar. 1. Stockholm. Ling, J. 1960. "Två meddelanden rörande 'Wallmans samling' I. 'Wallmans samling' återfunnen", *ARVTidskrift för Nordisk Folkminnesforskning*. Vol. 16, Tillhagen, C. H. 1949. "Folkloristisk fältforskning i 1810-talets Sverige", *Fataburen*..
- 8 Wallman, J. H. 1815. *De systematibus vegetabilium, qua ratione oeconomicae scientia profuerint*. Uppsala.
- 9 Eriksson, G. 1962. *Elias Fries och den romantiska biologien*. Lychnos-biblioteket Studier och källskrifter utgivna av lärdomshistoriska samfundet. Uppsala.
- 10 UUB G 8 e Wallman till Atterbom 12 maj 1816
- 11 LUB Wallman till C A Agardh 20 augusti 1816

- 12 UUB G 8 e Wallman till Atterbom 22 december 1819
- 13 NM Wallman till D S Wallman(?) november 1817
- 14 En stor del av de biografiska uppgifterna i artikeln bygger på denna brevväxling. Större delen av den finns vid Stiftsbiblioteket i Linköping (Br 5 och Br 5a). Det finns även brev på Antikvariska Topografiska Arkivet (ATA) och det där förvarade Götiska Förbundets Arkiv (GFOJAA). Vid Nordiska museets arkiv (NM), samt i Riksarkivet Hartmansdorffska samlingen volym volym E 4144. Sammanlagt rör det sig om över 600 brev från en 25-årsperiod.
- 15 Landen, L. 1997. *Jacob Adlerbeth*. Filologiskt arkiv. 39. Stockholm.
- 16 Schück, H. 1944. *Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien dess förhistoria och historia*. VIII Akademien 1826–1837. Stockholm.
- 17 Wallmans kvarlätenskap är utspridd i flera arkiv. Huvuddelen av hans kvarlätenskap finns vid Stiftsbiblioteket i Linköping och Nordiska Museet. Hans omfattande antikvariska korrespondens finns delvid på ATA. Spridda handlingar och dokument finns i flera andra arkiv.
- 18 Rosvall, S. 1993. "Johan Wallman och Sven Wilh. Mobergs dagbok från en gotlandsresa 1833", *Från gutabygd*.
- 19 Wallman, J. H. 1832. *Minneskrift i Gamla Historien*. Linköping.
- 20 Br 5 302 Adlerbeth till Wallman 27 augusti 1839
- 21 Wallman, J. H. 1853. *Försök till en systematisk uppställning af växtfamiljen Characea*. K. sv. Vetenskapsakademiens handlingar. Stockholm.
- 22 KVHAA protokoll 18 juni 1841.
- 23 Bachman, M.-L. 1969. *Studier i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens historia*. KVHAA Handlingar Historiska Serien. 14. Stockholm.
- 24 KVHAA protokoll 30 november 1847.
- 25 Ranius, A. 1993. Levin Christian Wiede. *Linköpings Biblioteks Handlingar*. Ny Serie Band 14.
- 26 Ibid.
- 27 Wieselgren, P. 1846. *Ny Smålands Beskrifning inskränkt till Vexjö Stift*. Tredje delen. Lund.
- 28 Dreijer, M. 1983. *Det åländska folkets historia*. 1:1 Från stenåldern till Gustav Vasa. Mariehamn. Gustavii, P. 1983. *Sveavälde Birka och Vreta kloster*. Vreta klosters hembygdsförenings skriftserie. nr 7. Linköping., Stålsjö, D. 1983. *Svearikets vaggas historia i gungning*. Skövde.
- 29 Landen, L. 1997. *Jacob Adlerbeth*. Filologiskt arkiv. 39. Stockholm. KVHAA. samt Adlerbeths dagbok 1823–1825.
- 30 Adlerbeths dagbok UUB F850a-c.
- 31 Palmborg, N. (red.) 1955. *Esaias Tegnér's brev*. IV 1826–1827. Malmö.
- 32 Wallmans brev till Pontin finns i RA Sjöholmsarkivet I. Enskilda samlingar. af Pontinska samlingen.
- 33 Wallman, J. H. 1844. *Förslag till en Pensions-Inrättning för Enckor och Pupiller af Ecclesiastik - Ståndet inom Linköpings Stift*. Linköping.
- 34 Schelling, F. W. J. 1860. *Philosophie und Religion*. Sämtliche Werke 1804. Sechter Band. Stuttgart und Augsburg. Schelling, F. W. J. 1907. Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums. I Weiss, O. (red.) *Schellings Werke*. Zweiter Band. Leipzig.
- 35 Schlegel, F. 1808. *Über die Sprache und Weisheit der Indier Ein Beitrag zur Begründung der Altertumskunde Nebst metrischer übersetzungen indischer Gedichte*. Heidelberg.
- 36 Wallman, J. H. 1826. Historisk och Geografisk Afhandling om Skandaviens bebyggande, efter Orientaliska och Vesterländska källor. *KVHAA Handlingar*. 12.
- 37 Wallman, J. H. 1822a. "Ett Indiskt skriftecken ibland runorna", *Iduna*. IX, Wallman, J. H. 1822b. "Om striden på Samsö ett historiskt och geografiskt bidrag till Nordens fornkunskap, i anledning af Herwara sagan", *Iduna*. Wallman, J. H. 1824d. "Om Odin och Budha", *Iduna*.
- 38 Mogren, M. 2003. *Den romantiska kyrkan Föreställningar om den ideala kyrkan på jorden inom Nya skolan till och med 1817*. Skellefteå.
- 39 Wallman, J. H. 1838. Öfersigt af Svenska fornlemningar, med anvisning till deras kändedom och beskrifning. *KVHAA Handlingar*. 14.
- 40 Molin, T. 2003. *Den rätta tidens mått Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena. nr 6. Umeå. Institutionen för historiska studier Umeå universitet.
- 41 Sjöborg, N. H. 1815. *Försök till en Nomenklatur för Nordiska Fornlemningar*. Stockholm.
- 42 Schück, H. 1944. *Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien dess förhistoria och histo-*

ria. VIII Akademien 1826-1837. Stockholm. KVHAA.

- 43 Ljungström, O. 2004. *Oscariansk antropologi : etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora/Uppsala.
- 44 Wallman, J. H. 1824a. "Anmärkningar öfver Skandinaviens fordna handelsförbindelser med Orienten; i anledning af ett i en ättehög funnet Kufiskt mynt från Persien", *Iduna*. Wallman, J. H. 1824b. "Beskrifning öfver en Wikinga-

Wård på Öland". *Iduna*. Wallman, J. H. 1824c. "Lemningar efter gamla boningar ifrån hednatiden på Öland", *Iduna*.

- 45 Wallman, J. H. 1823. *Anteckningar öfver Gamla Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemnningar, samlade under Resor igenom Provinsen, åren 1819, 1822. 1sta Häftet, Landets Historia och Hedniska Fornlemnningar. Concept - Utkast*.
- 46 Baudou, E. 2004. *Den nordiska arkeologin - historia och tolkningar*. Stockholm. KVHAA.

År	Resmål	Beskrivning
1819	Småland, Blekinge, Skåne, Västergötland, Östergötland	Stor expedition. Varend i fokus. Kort resa i ÖG:s skärgård.
1820	Östergötland, Öland	1. Utgrävningar tillsammans med Rääf och Stenhammar i södra Östergötland. 2. Resa till södra Öland 3. Resa i Östergötland
1821	Östergötland, Öland?	Flera mindre resor. Troligen resa längs Emån till Kalmar och till norra Öland.
1822	Småland, Östergötland	Stor expedition i Varend. Exkursioner i Östergötland.
1823	Småland, Öland, Gotland	Utgrävningar södra Vi.
1824	Småland, Öland, Gotland	
1825	Småland	Flera resor hela säsongen. Östra Småland.
1826	Småland	Östra Småland, skärgården.
1827	Småland.	Norra Småland. Hälsar på Adlerbeth på Ramsjöholm.
1828	Blekinge, Småland	Östra Blekinge, Emåns dalgång.
1829	Småland	Kalmar. Liten antikvarisk fältverksamhet.
1830	-	Ingen resa. Undersökningar i Linköpings Domkyrka.
1831	Småland	Östra Småland
1832	Småland, Östergötland	Östra Småland
1833	Östergötland, Småland, Öland, Gotland	Stor expedition med Moberg.
1834	Östergötland/Småland	Hälsar på Rääf i södra Östergötland.
1835	Småland, Öland, Gotland.	Stor expedition med Moberg.
1836	-	Ingen resa.
1837	Skärgården (botanik)	Tröttnat på forntiden, sjuk. Mindre resa.
1838	Östergötland (botanik)	Östersjökusten. Tillsammans med Moberg med flera.
1839	Småland (botanik)	Jönköpingsstrakten.

Tabell 1. Sammanställning över Johan Haquin Wallmans vetenskapliga resor.

Johan Oxenstierna

– en fotnot i den svenska filosofins historia

SVEN BJERSTEDT

Att somliga tänkare måste falla utanför historieskrivningens ramar är naturligt; så fungerar livet. Lika naturligt är det att man kan fångas av outsiders, den som av olika mer eller mindre uppenbara anledningar inte har blivit "kanoniserad" och anvisad en plats på tänkarnas parnass. Här skall jag närma mig en sådan gestalt vid tankens väggkant. Den högadlige äventyraren från sjuttonhundratalets början tror på andens överhöghet över materien, tankelivet som en väg bort från de usla omständigheternas hopplöshet. Tanken fjättras inte av de bittra livsvillkorens tyngdkraft; *libere sunt nostrae cogitationes*.

Trots många funderingar om motsatsen kommer idéhistorikernas undersökningar nästan alltid att handla om *segrande idéer*: idéer som har fått spridning i rummet och tiden, idéer som har givit upphov till nya idéer, idéer som har haft återverkningar på våra liv i dag. Men i varje tid finns naturligtvis mängder av tänkare vars tankar stannar någonstans längs vägen. Sådana tankar har

också något att berätta. Idéer är symptom för sin tillkomstmiljö, antingen de sedan får en vidare spridning eller ej. Om sådana symptom handlar den här punktstudien.

Den biografiska essayns form har tillåtit mig att väva samman liv med text, men några ansatser till historiska rundmålningar har jag knappast gjort. Studiens syfte blir möjligen komplementärt i förhållande till sådana översikter. Det *fanns* en svensk filosofisk författare av internationellt format under barocken: en moralesayistisk miniatyrmålare präglad av tämligen bittra livserfarenheter. Han ledde kanske ingenvart – men han fanns.

En av Europas mest lästa filosofer under 1700-talet var en högadlig svensk i förskingringen: Johan Oxenstierna. Kanske bör vi snarare kalla honom essayist eller aforistiker. Ingen filosofihistoriker har någonsin velat befatta sig med honom, och knappast någon litteraturhistoriker heller; de få omöden som har formulerats om honom är oftast dräpande. Men efterfrågan på hans

samlade tankar i bokform var ändå både stor och långvarig på sin tid. Under 1700-talet utkom de i minst arton upplagor på franska och åtskilliga på andra språk – men inte på svenska! Under den svenska stormaktstiden skrev man i allmänhet hellre med svärdet än med pennan. Oxenstierna gjorde tvärtom, och någon mer världsvan filosofisk författare ägde inte Sverige under hans tid. Som vi skall se avsatte han också ett par spår hos mer betydande diktare.

Originell var han bara sällan. Till formen ansluter han ibland nära till Montaignes essayer men förhåller sig väl till denne, som någon uttryckt det, som månen till solen. Under barocken var litteraturen fortfarande en *ars imitacionis*. Den moderna synen på originalitet som ett konstnärligt kvalitetskriterium föddes knappast före romantiken. "Nordens Montaigne" skall uppfattas som en äretitel, liksom "den svenske Flaccus" eller "den svenske Anakreon" (Columbus, Bellman). Ingen krävde att ett tema var nytt, så länge variationerna över det var konstfulla.

I livet lyckades Oxenstierna aldrig, trots lysande utgångspunkter. Den världsberömda rikskanslern, som gjorde namnet Oxenstierna gångbart överallt, var hans farfars bror. Farfar Gabriel var riksdrots och Kristinas förmyndare, hemförde Gustav II Adolfs lik och var i tur och ordning gift med två kusiner ur ätten Bielke. Johans far Thure var kavalleriöverste och sårades då han bar Gustav II Adolf (!) vid stormningen av Würzburgs kastell 1631. Han blev sedermera landshövding, guvernör över Ingermanland och godsägare i Livland.

Somliga har sökt ärftliga förklaringar till

Johans tvivelaktiga karaktär: Thure Oxenstierna lär ha varit till bekymmer för släkten, bland annat begick han ett mord i ungdomen. Själv avled han när sonen Johan var bara tre år. Johans mor, Beata Leijonhufvud, levde längre och hann ha en del bekymmer för sin vanartige son. Greve Johan Thureson Oxenstierna af Croneborg föddes i Stockholm 1666. Sex år gammal skrevs han in vid Uppsala universitet. Som sextonåring skickades han på den sedvanliga bildningsresan. Försättningen var mindre sedvanlig: han slösade grundligt bort sina tillgångar, övergick till katolicismen och förde i största armod en kringflackande tillvaro i utlandet i över fyrtio år. En tämligen heltäckande sammanfattning av befintliga levnadsteckningar kan göras ganska kort: Johan Oxenstierna var en osympatisk äventyrare, en viljesvag, urspårad, obotlig slösare och snyltgäst utan moralisk ryggrad. Om detta vore allt hade han knappast intresserat oss. Svenska adelns ättartavlor innehåller fler urspårade oduglingar. Men i hans elfte timme hände något mera, koncist uttryckt i gamla *Biographiskt lexicon*: "Utmerglad, gikt sjuk, fattig, blazé, började O. läsa, reflectera, philosophera, ångra sig, blifva gudfruktig, och uppträdde slutligen som moralisk författare." Som sådan nådde han långvarig internationell popularitet.

Vad var det som hände?

Ung man på glid

Jag ville storma himmelen och hela världen, men så småningom straffade mig den förra, och den senare skrattade ut mig.¹

Bildningsresans första anhalt var Wien, där Johans storebror Gabriel sedan något år var ambassadör. Den unge adelsmannen åtföljdes av en guvernör, "hovmästare" eller informator, Nils Bergius. Dennes första tid med den unge Johan Oxenstierna bör ha varit rik på upplevelser. Från Wien gick resan vidare genom Tyskland: i mars och april 1683 avverkade de båda svenskarna i tur och ordning Regensburg, Nürnberg, München, Augsburg, Ulm, Speijer, Heidelberg och Frankfurt am Main. Johan skrev till broder Gabriel att tiden i "Nyrnbärgh" hade han "rätt roligt passerat, warest iagh haar hafft träffligt gott sällskapp af greffwinan Zinsendorff hwilken jagh waar hooss och afflade min skyldigheet hwilken mejj och träffligh wäl fågnade och sökte på alt sätt att divertera mig". Det stod tidigt klart för informatorn att det inte i första hand var bildningens frukter som hans husbonde ville plocka längs vägen. Bergius skrev också till Gabriel Oxenstierna, men i annan ton. Resan hade blivit för kostsam. Den unge greven rättade sig inte efter honom utan gjorde allt efter sitt eget huvud. Mot Bergius' önskan hade han anställt en page som bara uppmuntrade hans smak för extravaganser och dåligheter.

Vistelsen i Frankfurt blev efter hand alltmer obehaglig. Tack vare sitt namn motogs unge Oxenstierna i de högsta kretsar. Men pengarna räckte inte på långa vägar till den lyx han ville omge sig med, och han skuldsatte sig kraftigt hos juvelerare, skräddare och porträttmålare. Han föredrog den olycksalige pagens sällskap framför Bergius, som lämnades åt sitt öde. Till lantgrevinnan av Hessen skänkte unge greven ett

smycke värt 300 riksdaler, klagar Bergius för storebror Gabriel, och till prinsessan av Homburg ett skrin med dyrbara parfymer. Till sig själv hade han skaffat tre nya dräkter, varav en med så mycket "bandh, point d'Espagne och annat war behengd at det är fast otroligt". Dessutom hade han låtit måla sitt porträtt och var skyldig konstnären 15 riksdaler.

Ovanpå dessa "wiidlyftigheeter" uppträdde Johan Oxenstierna ovärdigt och frispråkigt. Han hade tagit intryck av "discursorer om revolter och rebellioner". Den hårt prövade Bergius rapporterar ängsligt hur hans husbonde hade talat illa om det svenska statsskicket och sagt "at alla undra at det icke längesedan skiedt i Swerige, at om en wore, som hade den hardiesse skulle heela adeln fölia och hwad dylicht derom H. Grefwen med sådan dristighet thalar at jag icke kan säija."

Så en dag försvann han. I mitten av maj begav sig plötsligt den vanartige unge ädlingen och hans olycksbringande page iväg från Frankfurt. Bergius fick ingenting veta utan lämnades kvar med tungt hjärta och tom börs. Efter någon månad stod det klart att greven och pagen befann sig i Haag. Johan skrev och bad Bergius komma efter. Denne kunde ärligt svara att han måste avstå på grund av penningbrist. I augusti anhöll Bergius hos Johans mor om befrielse från sitt uppdrag som sonens guvernör.

Riksråd hade sedan ett par hundra år varit en vanlig titel för manliga medlemmar av den rika, berömda och mäktiga släkten Oxenstierna. Som någon blivande rådsherre hemma i Sverige kunde man nu knappast längre se den unge Johan. Målmedvetet

hade han iklätt sig rollen som släktens svarta får. Han var en urspårad aristokrat och förblev så resten av livet.

Den irrande snyltgästen

Jag har vistats i många länder under min levnad; i min ungdom var jag med i krig; sedan hade jag förmånen av furstegunst och sprang därefter i hovtrapporna under några år, men jag satte kronan på verket av mina dårskaper genom att taga hustru. Min första verksamhet kostade mig åtskillig möda, avundsjukan var min trogne följeslagare under den andra, en mängd obehag voro frukten av den tredje, och ingen som helst fördel förljuvade mitt äktenskap, vars enda belöning var avsky. Jag måste därför med den vise säga: *Jag har funnit, att i allting finnes det intet annat än fäfånglighet och sinnesoro.*²

Ännu var det många år innan Oxenstierna skulle framträda som filosofisk essayist. Han irrade kring i Europa, i ständig penningknipa men i någon mån hjälpt av sitt namn och tydligen också av en viss charm. Glimtvis kan vi följa hans eskapader. I slutet av 1683 lät han sig uppslukas av Paris, uppenbarligen ett paradiset för den unge livsnjutaren. Han återkom till staden flera gånger, reviderade gradvis sitt första omdöme, men kallade ändå långt senare Frankrike ”detta lyckliga land, som är främlingarnas fosterland och de olyckliga furstarnas fristad”. De närmaste åren tog Oxenstierna anställning i holländska armén. 1688 sökte han sig i stället till engelska armén men blev så skuldsatt att han måste lämna sina tillhörigheter i pant och fara från London

till Amsterdam. Vid denna tid (april 1689) skrev hans åldriga mor till Johans storebror Gabriel, som just var på väg till England. Hon bad honom att hjälpa Johan att

komma väl til rätta igen och at han fek en godh tjänst hoss dän som nu ähr kånungh i ängeland som di säjjer; min k. Gabriel för gudh skul hiälp honäm och lät honäm vara er til dädh bästa [---] hiälp migh mädh min sän iagh ber er för gudz skul, ty min ängest och särgh ähr alt för stor för honäm.

Bröderna möttes nu inte; när Gabriel nådde London hade Johan redan flytt undan kreditörerna. Oxenstierna tycks ha stannat något år i Holland. Möjligen deltog han i fälttåget 1690. Året därefter besökte han åter Paris och begav sig sedan till Polen. Han trivdes bland grevar och furstar vid den gästvänlige Johan Sobieskis hov men passade på att slösa bort sina återstående ägodelar, som i någon mån hade utökats genom arvet efter modern 1692.

Italien blev nästa anhalt och tilltalade honom mycket. Han tycks ha börjat intressera sig för allvarligare ting under vistelsen där; det finns ett tryckt referat av ett allvarligt samtal i religiösa frågor som Oxenstierna förde med en judisk rabbin i Padua 1693. I Rom lär han ha verkställt avskrifter av drottning Kristinas maximer och sentenser.

Från mitten av 1690-talet färgades Johan Oxenstiernas liv av gikten, som blev en livslång följeslagare. Han tvingades dra sig undan nöjeslivet och tycks ha sökt tröst i religionen. Han övergick till katolicismen. Vi skall så småningom se närmare på hans för tiden originella försvar för religionsbytet.

Sinnesförändringen skedde dock inte över en natt. "Låt oss ha roligt, medan vi väntar på döden," skrev han i ett brev vid denna tid. Från ett möte med Johan Oxenstierna i Florens 1698 antecknade sedermera prästen, språkmannen och botanikern Olof Celsius d. ä. följande:

Denne herre hade varit på alla orter, der Catholiske äro, och varit en och annan gång af påfwen och andra puissancer hulpen till feta beneficier, men war så ostadig, att han ingenstädes kunde blifwa. Kunde ock icke behålla penningar, uthan dem förspelte så snart han dem bekom. War ofta uti yttersta armod, deraf kom, att han ock ofta betjante sig af filouterie.

Ja, enligt Celsius hade adelsmannen urarstat till en simpel klocktjuv. Som exempel på Oxenstiernas bedrägliga förfarande berättas hur han genom ombud skaffade klockor "till påseende" från alla Paris urmakare. "Dhe trodde honom wäl, men han drog af sin wäg med dhem."³

Efter vistelser i Spanien och Portugal tycks Oxenstierna sedan ha stannat i Tyskland i drygt tjugo år. Ytterligare ett steg mot ett mer stadgat liv tog han 1701, då han gifte sig i Köln. Hustrun var äldre än han, förmögen, dotter till en riksgreve och sedan 1693 änka efter en annan riksgreve; hon hette Anna Isabella af Limberg-Styrum. Ur ekonomisk synpunkt lovade äktenskapet gott för den ständigt utblottade Oxenstierna. Ur alla synpunkter tog det snart en ända med förskräckelse. Makarna separerade något år efter bröllopet. Ännu tjugo år senare skriver Oxenstierna bittert om hustrun som "en gammal harpa".

Enligt osäkra uppgifter drog han sig under en längre tid tillbaka i ett kloster. Han besökte Paris ett par gånger, bodde några år hos sin bror Gabriel (som nu var guvernör i Zweibrücken), vistades kring 1720 i Venedig och kom därefter till Kassel. Författarskapet påbörjades under 1710-talet, och den första samlingen maximer trycktes i Frankfurt 1720.

Det giktbrutna nådehjonet

Vår födslostund är första steget till sjukdom, och livet är en sann avbild av döden. Detta är människan. [---] Löjlig flärd sysselsätter henne i ungdomsåren, senare uppgör hon planer som aldrig kunna förverkligas, och så kommer ålderdomen som är ångerns och suckarnas tid.⁴

Den 54-årige debutanten såg inga skäl att vara belåten med tillvaron. Halva sitt liv hade han pinats av gikten, som långa perioder band honom vid hans länstol. Stora världen hade inte mer att erbjuda, han hade för länge sedan fått nog av spelbord och dryckeslag; han längtade hem. I en rad brev till sin systerdotters make, greve Fredrik Christoffer Dohna, skrivna i Kassel åren 1722–23, försökte han på alla sätt utverka möjligheter att resa till Sverige. På nyåret 1724 var han tillbaka, efter 41 år i utlandet. Han kände inte igen sig.

Stockholm var sig inte likt, ingen kände honom längre, människorna irriterade honom med ohyfsat sätt, trist konversation och dålig mat. På alla sätt blev hemlandet en besvikelse. Oxenstierna hade utan tecken på samvetsnöd återgått till protestantismen

och ägnade nu mycket tid åt bibelstudium; själv säger han sig ha läst bibeln fullständigt 28 gånger. Han skrev på *Betrachtelser i Enslighet* och *Bouquet de diverses fleurs*. Den förra trycktes 1731 i Stockholm, tillägnad drottning Ulrika Eleonora. Manuskriptet till den senare tillägnades författarens brorson Axel Gabriel, en hårdhärtad man som av allt att döma aldrig besvarade sin farbrors många brev med böner om hjälp. (*Bouquet* trycktes sedan som en del av *Pensées* och utkom även på svenska 1767 under titeln *Sedo-Lexor*).

Johan Oxenstierna fick så småningom bo inhyst hos sin brorsdotter i Stockholm; hon var hustru till en kammarherre Torstensson. Där åt han de sista årens nådebröd, oförmögen att sysselsätta sig, plågad av tilltagande sjuklighet och eviga penningbekymmer. Johan Oxenstierna dog 67 år gammal 1733. Som avslutning till sina *Betrachtelser* skrev han:

När jag hos mig själv överlägger den tiden jag redan har utlevat, så tyckes mig, att de 66 åren hava varit mycket korta och mycket onda: korta, i anseende därtill, att de lika som vindspolen med sådan snällhet bortflugne äro: onda, intet allenast i betraktelse av allehanda anfäkning, vederböda och sjukdom, ehuru väl beblandat med så många underliga och fåfängeliga händelser, som jag i min livstid erfarit, utan ock för det allt för litet goda jag i världen till skaparens ära och min nästas nytta gjort haver; varföre mitt samvete sig intet litet belastat finner [---]

Nordens Montaigne?

Förtjänar Oxenstiernas författarskap att kallas filosofiskt? Är han inte bara en ovanligt moloken kåsör? Svaret beror förstås till en del på vad man menar att filosofi kan vara.

I hans svenska samtid är levande prosa en bristvara, som närmast får sökas utanför skönlitteraturen: i reseskildringar, i Agneta Horns självbiografi, i Spegels och Swedbergs religiösa prosa. Och inom den akademiska filosofin hade utvecklingen huvudsakligen styrts av religionspolitik. Man höll på att lägga bakom sig en lång och segsliten kamp mellan nyaristoteliker och cartesianer, och Christian Wolffs extremt rationalistiska filosofi var på frammarsch. Samtidigt med Oxenstiernas *Pensées* utgav den eklektiske lundafilosofen Andreas Rydelius, som har kallats "Sveriges förste moderne filosof", sina *Nödige Förnuffts-Öfningar*. I dessa sammanhang är Oxenstierna en främmande fågel. Hans prosa är inte svensk utan kontinental till sitt väsen, och hans filosofi ligger fjärran från de akademiska ismerna.

Hederstiteln "Nordens Montaigne" ("le Montaigne du Septentrion") gavs åt Oxenstierna av Haagupplagans utgivare, Bruzen de la Martinière. (Denne gjorde Oxenstierna en stor tjänst genom att korrigera de talrika språkfelen i de första upplagorna.) Främst är epitetet kanske ett utslag av fransk artighet. Men mycket i svenskens arbeten påminner verkligen om Montaigne, både till innehåll och form. Det gäller uppläggningsen, valet av ämnen, användningen av citat. Det gäller inte minst företalet, som i lätt vårdslös ton förklarar:

Tro inte, kära läsare, att det är för att tigga applåder, som jag ger ut mina *Tänkar*. Min inre människa åtrår intet annat än att (trots belackarna) synas inför allmänheten sådan hon är känd av Gud, världsaltets ende domare. Förresten, om denna lektyr kan vara er till nytta eller roa er någon gång, skulle det glädja mig, men i motsatt fall få ni skylla er själva (tant pis pour Vous).⁵

Författaren och litteraturvetaren Göran Hägg gör ytterligare jämförelser: han konstaterar att Oxenstierna "idag i likhet med sin samtida Bolingbroke (och kanske på liknande grunder) åtnjuter ett stabilt rykte för ytlighet," och han pekar på en möjlig förebild vid sidan av Montaigne: "Vissa likheter med La Bruyère, åtminstone vad gäller styckenas hållning och utformning, deras relativa korthet och samlingens uppläggning i stort, är dessutom tydliga, men de är inte ensamma tillräckliga för att etablera något slags samband." All 1700-talsessästik vilar också tungt på Plutarchos. Det återkommande greppet med jämförande uppräknings av berömda mäns öden och egenskaper har Oxenstierna gemensamt med den gamle grekens levnadsteckningar.⁶

Oxenstiernas dyrköpta livserfarenheter gjorde honom böjd för en viss bitter cynism. Den trötte äventyrarens bemödanden om ett uppbyggligt innehåll skänker åtskilliga texter en from andäktighet, som kan verka skenhelig. I detta skiljer han sig tydligt från Montaigne. Torsten Fogelquist gör en målande jämförelse: "Att komma från Oxenstiernas rike till Montaignes är som att komma från en skuldsatt svensk adelsmans in-teckningsbelastade lilla herrgård med

sparsamt ljus och fattiga utsikter till en rik fransk godsägares chateau på myllfylld jord och i solig ängd."⁷

Men Oxenstierna har samma ideal som Montaigne: en fri, oberoende, måttfull och fördomsfull tillvaro, en ostörd ensamhet i den klassiska litteraturens sällskap. Hans breda beläsenhet låter honom också ansluta till den klassiska essaytraditionen, späckad med anekdoter och citat: ständigt återvänder han till Plutarchos och till de stora antika hjältarna.

Filosofens lapptäcke

Förgäves letar man efter ett filosofiskt "system" i Oxenstiernas brokiga samlingar av sentenser i de mest skilda ämnen.⁸ Skall man nödvändigtvis fästa en etikett på hans världsuppfattning, får det bli "pessimism". Men det är orättvist mot honom att söka systematik, som han inte har eftersträvat. Det är trots allt möjligt att ordna och sammanställa hans synpunkter så att bilden av hans tänkesätt klarnar. Många bedömare har kallat honom ytlig och trivial, och det är sant beträffande en stor del av hans aforismer. Men där finns också guld-korn och saltkorn, äkta visdom uttryckt med levande pregnans. Det fortsatta urvalet försöker i första hand teckna honom från hans bästa sida.

Liksom Montaigne litar Oxenstierna på det egna sunda förnuftets förmåga. Hans omdöme vill inte låta sig förvillas av konventioner. Han vill vara realist och se genom dogmerna med sund naturlig skepsis. Flera gånger ger Oxenstierna prov på en fördomsfrihet och rättrådighet som måste

betraktas som djärv för en tid som i så hög grad präglades av ortodox religiositet och krigisk patriotism.

Angående oäkta barn:

sunda förnuftet bjuder oss att inte döma någon för felsteg, begångna av andra. [---] Herkules, Romulus, konung Perseus [---] voro alla stora män och hjältar, som, trots det moderliv, ur vilket de framgått, gjort heder åt de svärd de svingat. Med få ord, det förefaller mig obilligt, att en människa avlad i glädje skall leva i sorg till följd av andras nyck, och detta på grund av orsaker, för vilka hon är fullständigt främmande.

Beträffande fosterlandskärleken anser Oxenstierna

att man, om man inte kan vara till nytta för sitt land på annat sätt än genom att låta döda sig, bör ställas i jämbredd med oxar och får, som gå till döden för människornas trevnad. [---] Det är egentligen förvånande, att uppfattningen om vad man är skyldig sitt fädernesland kunnat få en så allmän spridning, att det rentav anses såsom onaturligt att göra minsta undantag därifrån, utan att något annat skäl kunnat förebäras än att man kommit till världen där.

Det analytiska genomskådandet, inspirerat av cyniker eller stoiker, finns hos Oxenstierna liksom hos Montaigne. Varför skulle Gud se det som en synd att människor dansar, ”enär gående eller springande, hoppande eller långsam rörelse, med raka ben eller böjda knän i och för sig torde vara GUD tämligen likgiltigt”.

I sin syn på hämndbegäret är Oxenstierna stoiker:

Det är t.ex. löjligt, att ett ord, som endast sätter luften i dallring, eller en min, som endast är en grimas, en kroppsrörelse skall äga förmåga att störa vårt lugn.

Likaså i fråga om rang och bordsplaceringar:

Den, som anser sig ha fått en plats vid bordet under sin rang, äter vanligen utan matlust. En sådan dumhet! Är manne soppan bättre på den plats han eftersträvar?

Varför är pärlor, guld och exotiska kryddor sådana dyrbarheter? Oxenstierna kallar det dåraktigt att sätta så högt pris på föremål utan nytta; de

erhålla sitt värde endast genom avståndet till det land, där de frambringas eller växa. [---] Då tycker jag, att det var klokare av hinduerna, när de betalade så dyrt för den första katt, som en holländare förde med sig åt dem, ty dess nytta vis-à-vis rättorna var vida större för dem än allt guld och alla pärlor i Orienten.

Vad är karnevalen?

Karnevalen är helvetets vår, en massa oskulders skeppsbrott, behagsjuka kvinnors herdestund, människens rötmanad, börsens kräkmedel, ett gift för hälsan, ungdomens förförare och gubbarnas skarprättare.

Vad är adelskap?

Adliga titlar äro det nådevedermäle, som står lägst i pris vid ett hov. Det torde ej finnas någon suverän som inte hellre förlänar en

excellenstitel än en livstidspension på tjugutusen livres, och under den förutsättning att man åtnöjer sig med några droppar bläck på ett pergamentsblad, kan man med lätthet få sin fåfänga tillfredsställd.

Vad är ryktbarhet?

Ryktbarhet är inte beroende av oss själva, utan av den goda eller dåliga uppfattning andras dumhet gör sig om oss.

Vad är samvetet annat än en fördom, en produkt av uppfostran?

Bästa beviset härför är, att juden gör sig samvete av att äta svinkött, muhammedanen av att dricka vin, brahminen av att döda även den minsta levande varelse, allt saker som den kristne inte fäster något avseende vid.

Cynism, stoicism, rationalism, relativism, skepticism... Allt utmynnar lätt i en känsla av alltings fåfänglighet. Vad vet man med säkerhet i denna värld? Ingenting, säger Oxenstierna "om världskomedin":

Världen är en teaterscen, människorna äro skådespelarna, slumpen skriver pjäsen, ödet utdelar rollerna, prästerna sköta maskineriet, filosoferna äro åskådarna, de rika sitta i logerna, ståplatserna äro reserverade åt de olyckliga, kvinnorna bära omkring förfriskningar, lyckans styvbarn snyta ljusen, galenskaperna spela i orkestern, och tiden sköter ridån. Styckets namn är: *Mundus vult decipi, ergo decipiatur* [Världen vill bedragas, alltså må den bli bedragen].

Med en rad exempel ur den klassiska litteraturen bevisar Oxenstierna sin tes, ett envist mantra: "intet är säkert utom ovissheten!"

Huru många rika har jag inte sett dö fattiga? Huru många fattiga och födda i ringhet ha inte slutat sin bana i glans och överflöd? [---] Huru många vänner ha inte blivit fiender, huru många fiender ha inte räckt varandra handen? Huru många vise ha inte blivit tokiiga, och huru många galningar ha inte återfått förståndet? [---] Med få ord, intet är säkert utom döden, om vars tidpunkt och följer vi dock sväva i ovisshet.

Kungligheter

Kungar är också dödliga, det är den enkla sanningen. Oxenstierna återkommer flera gånger till detta, och formuleringarna kan vara cyniska:

Högmodet endast tilltager och upphör inte, förrän döden trots deras prunkande titlar förvandlar sådana höga herrar till en handfull mull. Människornas jämlikhet bevisas bäst genom döden, som rycker bort de store likaväl som de ringa, och som begagnar sig av enahanda sjukdomar för att taga såväl monarkens som den enskildes liv [---] kungakronan med all dess prakt samt spiran med dess allmakt brytas sönder av en förstoppning eller en förkylning, när den av försynen bestämda timman är inne.

Det hindrar inte att man har rätt att ställa krav på kungamakten.

En god furste inte blott stiftar goda och rättvisa lagar åt sitt folk, utan han efterlever dem också själv. En svag prins är en skam för sitt land. Leker eller misstager sig naturen, när den förblandar en prins och en torpare samt gifver den senare en själ, som den förre borde äga?

Oxenstierna diskuterar frågan om ett arvrike eller ett valrike är att föredra: det förra blir ”lättare offer för tyranni än valriket”.

Man väljer sällan ett barn till konung, men man har ofta sett barn i följd av arv uppstiga på tronen [med olyckliga följder för landet].

Vi minns hur bestört informatorn Nils Bergius var när den sextonårige greven i Frankfurt talade illa om det svenska statsskicket. I sina böcker aktar sig Oxenstierna: ”det säkraste och förståndigaste är att i tal och handling aldrig glömma den respekt man är skyldig de mäktige i världen”. Mindre försiktigt uttrycker han sig i ett brevkoncept, skrivet troligen i Italien efter Karl XI:s död 1697:

Det är bara rätt att en furste som gör livet surt för sina undersåtar inte länge får njuta frukten av sitt tyranni, och att en kung som skrattar när kungariket gråter dör utan att någon sörjer det. Hans död vid så unga år, fastän efter en alltför lång regering för hans undersåtars bästa, får oss att förstå att Gud gör mot denna nation som en god fader mot sina barn, han som, när han har pryglat dem tillräckligt, kastar riset på elden. *Justus et dominus et justa judicia sua*. Nu kan man göra honom rättvisa efter hans död, även om han i livet aldrig gjorde någon rättvisa, med att säga att han var Guds plågoris för sitt land, och att han dyrkade tre ting som de stora furstarna vanligen föraktar, nämligen: okunnighet, pengar och slödder. Hans brist på begåvning var orsak till det förstnämnda, hans simpla karaktär till det andra och hans dåliga smak till det tredje. Han skinnade barnen till dem som skänkte hans fader kro-

nan. Han regerade som Tiberius och han dog som Herodes.⁹

Religion

Att övergå från en religion till en annan var ingen smal sak på Oxenstiernas tid, inte i det ortodoxt lutheranska Sverige och knappast någon annanstans heller. 1600-talets svenska konvertiter är få. Under rubriken ”Om religionsbyte”¹⁰ talar Oxenstierna naturligtvis i egen sak, vilket inte minskar styrkan i hans för sin tid frisinnade uppfattning. Stycket återges i sin helhet:

Det finnes endast fyra religionsbekännelser i världen: hedendom, judendom, kristendom och muhammedanism. Inom den första finnes det en oändlig mängd sekter, inom den andra räknar man sjuttio, inom den tredje omkring sextio och inom den fjärde sextiotvå. För att byta religion måste man således utgå ur den ena och taga inträde i en av de andra. Man har därför ingalunda rätt att anse, att en jude byter religion, om han avsvär fariséernas åskådning och hyllar sig till saducéerna, och lika lite berättigat vore det med en turk, som inginge i Alis sekt, ty han förblir ju alltjämt muhammedan. På samma sätt är det med en kristen, som överger den lutherska läran och omfattar den romerska kyrkans, ty man äger ingen befogenhet att anse honom ha ändrat religion.

Dessutom: *nihil tam voluntarium quam religio* [ingenting är så frivilligt som religionen]. När samvetet känner sig villrådigt med avseende å irrläror, som man insupit med modersmjölken, bör man tillfredsställa det och välja den väg, som man anser vara den som

leder till frälsning. Apostlarna, som undervisade om denna sannings ovedersäglighet, övergävo icke blott sina faders tro utan lämnade fullständigt judendomen för att helt hylla sig till Jesus, hos vilken de funno sin frälsning, och vars läror de spredde över hela den civiliserade världen, omvändande en oräknelig mängd själar till GUDS åkallan.

Varje tänkande människa vet att: *nulla Religio sine sapientia suscipienda est, nec ulla sine Religione probanda sapientia* [ingen religion bör gillas utan visdom och ingen visdom utan religion], som Lactantius säger och den helige Augustinus bevisar med följande ord, när han övergav Manes' irrlära och omfattade den romersk-katolska apostoliska läran: *Tenet me in Ecclesiae hujus gremio* [Jag fasthålles i denna kyrkas sköte] etc. etc.

Hur mycket rationalist Oxenstierna än är på andra områden, är hans motvilja mot att utsätta kristendomen för kritik påfallande; han fasar för allt fritänkeri. Så småningom närmar han sig alltmer den kristna uppbyggelselitteraturens världsföraktande fromhet. Hans sista bok, *Betraktelser i enslighet*, är närmast en andaktsbok.

Redan i referatet av en religiös diskussion 1693 framstår detta drag hos Oxenstierna tydligt: "Om ett samtal jag hade för länge sedan med en bekant rabbin i Padua".¹¹ Det är en levande och läsvärd skildring. Ett giktanfall har tvingat Oxenstierna att stanna en månad i Padua, "en ledsam uppehållsort". Han fördriver tiden med samtal med hyresvärdens 111-åriga fader, en tysk som har mycket att berätta om sina möten med svenskarna under 30-åriga

kriget. Oxenstierna ber så småningom gubben övertala någon "intelligent person" att komma och språka med honom; det blir en rabbin. Samtalet med denne återges sedan rätt detaljerat. Oxenstierna ber rabbinen om hans åsikter rörande vissa bibelställen, beträffande preadamiterna o.s.v., och denne svarar tillmötesgående med återkommande hänvisningar till den hebreiska texten och till kabbala. Till slut blir rabbinens rationalism för mycket för Oxenstierna.

Vi kommo sedan in på kapitlet om dygdens belöning och syndastraffet. Denne otrogne rabbin vågade svara mig, att eftersom gott och ont endast finnes i detta livet, säger oss sunda förnuftet, att det enas belöning och det andras straff måste vara endast timliga, och som det inte är något rimligt förhållande mellan livet och evigheten, förstode han ej, huru det goda eller det onda, som timat i denna världen, båda begränsade och avslutade, kunde belönas eller bestraffas i en evighet, som ju är oändlig. Han ansåg det vara slöseri i det ena fallet och grymhet i det andra. [---] Jag måste erkänna, att jag blev inte så lite förtörnad av hans tal, som kom mig att tänka på den avgrund av irrlära och ogudaktighet, vari den människa störtar sig, som, saknande den Heliga skrifs ljud och det gudomligas nåd, slungar sig ut i sitt förstånds gyttjiga strömvirvel, och som oombedd tillåter sig att bedöma Guds domslut efter sin inskränkta uppfattning.

Oxenstierna häpnar när han får klart för sig att rabbinen inte tror på helvetets eviga eld. Snällt refererar han ändå dennes argument ganska detaljerat.

Folklynnen

Pregnanta beskrivningar av karaktärer och mentaliteter var älskad läsning i tiden.¹² De franska komediförfattarna öste ur Jean de La Bruyères *Caractères*. Den vittbereste svenske greven hade på ort och ställe lärt känna invånarna i de flesta av Europas länder, och han ägnar många avsnitt åt att beskriva dem. Reseglimtarna ger de kanske mest tilltalande proven på hans stilkonst, med elegans och gott humör. ”Fransmannen tillbringa sin tid med att sjunga, spanjoren gråter, engelsmannen dansar, italienaren sover, tysken dricker, svensken slåss, polacken vrider upp sina mustascher, och jag överlämnar mig åt behaget av läsning.”

Kapitlet ”om resor” innehåller råd som den äldre Oxenstierna väl önskade sig ha lytt när han var ung:

att i utlandet finna en trogen tjänare är ytterst svårt. Kammartjänaren bör dessutom inte vara begiven på att dricka, inte vara spelare och inte böjd för det täcka könet, vilka laster lätt kunna ådraga hans herre och honom själv stora obehag, något varpå jag sett åtskilliga exempel under mina resor. Dessutom är den unge kavaljeren skyldig sin guvernör blind lydnad [---] den resande bör akta sig för att döma allt efter ytan, att tro allt vad han hör, att säga allt vad han tänker och ge ut allt vad han har.

Tyskland, Oxenstiernas första och sista bekantskap i utlandet, beskriver han som rikt och vackert. Tysken definierar han så: ”Han är en varelse som dricker mer än den tål, en tunna som rymmer mer än den synes, och en man som vet mer än han förmår uttrycka

[---] en man av heder och en redlig människa.”

Holländarnas ”skicklighet i affärer är uppdriven till en sådan höjd, att Holland kan anses såsom Europas börs. [---] alla kristna länders regeringar ävlas om att ingå i förbund med dem. Man har därför orätt i att säga, att holländarna inte duga till annat än att dricka thé, äta sallad, rapa, fjärta och samla dukater.”

Oxenstierna behandlar vidare de inbiliska engelsmännen, de lata spanjorerna, de förnuftiga italienarna och de högmodiga portugiserna. Hans polska panorama är särskilt detaljrikt:

Polen är ett kungarike, där Bacchus badar i brännvin, och Venus är koafferad med gräslök, där latinet är billigt, och artigheterna utminuterar i små kvantiteter, där de ofrälse är sällsyntare än adelsmännen, och adelsmännen är fattigare än de ofrälse, där högfärden insveper sig i pälsverk, och vänskapen underhålles med ungerskt vin, där björnarna dansa, och gäddorna simma i kryddstarka säser, och, slutligen, där anislikören är oskiljaktig från pepparkakorna.”

Mänskliga svagheter

En mycket stor del av aforismerna ägnas de mänskliga svagheter: högmod, avund, lättja, frosseri, men också fjäsk, dumhet, otacksamhet och en lång rad fler. Här erbjuder Oxenstierna mestadels trist läsning. I hans senare skrifter, *Sedo-lexor* och *Betrachtelser i enslighet*, dominerar trivialiteterna och bigotteriet. Den före detta libertinen

lyckas sällan eller aldrig injicera något självupplevt i moralsentenserna. ”Högmod är av alla fel såväl det äldsta som det allmännaste, ja, även det dummaste och mest narraktiga.” ”Alltför varaktiga nöjen fördärva vår levnad och förringa dess värde; man tröttnar därvid ävensom av sysslor.”¹³

Vi minns den unge Oxenstiernas katastrofala skraddarräkningar i Frankfurt. Moralistens kapitel om ”praktiga kläder” nämner ingenting om dem: ”Den sanna dygden är genom sig själv lysande och nekar att låna ökad glans av guld- eller silver-broderier, som anses ha något värde endast av dumhuvuden och pöbelaktiga människor”.

När ämnet är vällusten, vittnar Oxenstierna mer personligt.

Jag liknar vällusten vid helvetets uppkastningar, som vanvettingar kasta sig över likt hundar. Det är ett orent och klibbigt ämne, med vilket själen, genom ett beklagligt tillmötesgående av kroppen, blivit fastlimmad och sedan endast med svårighet samt efter många fäfånga ansträngningar kan frigöras. [---] Samvetet, hälsan, anseendet och kassan äro de offer, som vi nedlägga på vällustens altare under detta jordelivet, men efter den yttersta domen skola vi inte undgå den eld, som aldrig slocknar. [---] I min ungdom hade jag den olyckan att tillhöra denna här av tvåfota djur, men tack vare den livstid GUD förunnat mig har jag åter blivit herre över mitt förstånd, och jag har övergivit detta förblindade sällskap.¹⁴

Ensamma suckar

Inte utan skäl tecknade Oxenstierna sin egen situation i mörka färger. De beska slutorden

i *Betrachtelser i enslighet* 1731 har anförts ovan. Några år tidigare skrev han: ”Snart är jag femtiosex år gammal, och ehuru jag under vägen smakat på både gott och ont, har dock det onda varit mig ymnigare beskärt än det goda, och nu återstår mig knappast ett svagt minne av detta senares behag, som flugit sin kos på tidens vingar.”¹⁵

Vänskap tror Oxenstierna inte på. ”Om inte den Heliga Skrift omtalade den innerliga vänskap, som fanns mellan David och Jonatan, skulle jag inte kunna övertygas om att verklig vänskap funnits i världen.” Men han kan också måla den ensammes tillvaro i ljusa färger: ”Han är ej i tillfälle att erfara vare sig sorg eller vrede, och han ser intet som misshagar honom. Underhållande sig med forna tiders snillrika män, är han lyckligtvis befriad från samtida narrars påhäng. [---] Han kan allt vad han vill, ty han vill intet annat än vad han kan.”¹⁶ Fromt salvelsefull blir Oxenstierna i en självbiografiskt klingande sedoläxa:

Huru illa lönar icke världen sina tillgivna tjänare! Hon roar dem en tid med falska förhoppningar, och deras ungdom försvinner under väntan att se hennes löften fullbordade; missnöjda med hennes dröjsmål, hava de för sina trägna tjänster ingen annan belöning än ett grått huvud, rinnande ögon, skrynklig panna, giktbrutna lemmar, fördärvad mage, bräcklig kropp, mjältsjukt hjärta och sårat samvete. Lycklig den, som i tid återvänder och genom en allvarlig bättring söker rädda sin själ från ett förestående fördärv.¹⁷

Sin gravskrift formulerar han så:

PATRIA,
DOMO, ET MUNDO,

VERÆ RELIGIONIS, PRAVÆ
UXORIS
ET PODAGRÆ CAUSA
CARUI.
PECCATOR ERAM, CINIS SUM
AMPLIUS NIHIL:
APAGE VIATOR;
BREVITALIS ERIS.

[Fädernesland, hem och värld har jag lämnat för den sanna lärans, en dålig hustrus och giktens skull. En syndare har jag varit, nu är jag stoft och intet mer. Gå, vandrare, snart skall du vara likadan.]¹⁸

Spår i världslitteraturen: Byron – Sade

I fjortonde sången av *Don Juan* (1819–24) skriver lord Byron i C. V. A. Strandbergs tolkning:

En sorglig sak att tingens rötter reda,
ty mylla häftar vid i tjocka lag!
Men ser jag kvistarna sin grönska breda
vad bryr jag mig om fröets tillstånd, jag?

Att varje handling till sin källa leda
kan ha sitt melankoliska behag,
men jag, som här vill slippa från det gärna,
hänvisar till den vise Oxenstjerna.

Under lång tid antog kommentatorerna till detta ställe att Byron syftade på rikskanslern Axel Oxenstierna, som lär ha sagt "vet du icke, min son, med hur litet förstånd världen styres?" (an nescis mi fili quantilla sapientia mundus regatur). Lite långsökt är ändå detta. Samma yttrande har för övrigt i något skiftande form tillskrivits en hel rad

storheter under 1500- och 1600-talen.¹⁹ Nej, otvivelaktigt är det Johan Oxenstiernas *Pensées* som Byron associerar till; nya upplagor av svenskens arbete utkom ännu vid denna tid. "Melancholy mirth" är nog en god karakteristik av den pessimistiske författaren till rader som: "Erfarenheten har visat, att de märkligaste händelser nästan alltid äro av lågt och föraktligt ursprung, och att obetydliga ting mycket ofta utveckla sig till verkliga underverk".²⁰

Vid sidan av raderna hos Byron hittar vi Oxenstiernas mest berömda "spår" i världslitteraturen i ett prosadrama i tre akter av markis de Sade (1791). Det var en bearbetning av novellen "Ernestine" som ingår i *Crimes de l'amour* och som Sade skrev under fångenskap i Bastiljen.

Tydligen har Oxenstiernas namn levt vidare inte bara som den melankoliske aforistikern utan också som den urspårade adelsmannen. Efter huvudpersonen döpte Sade sin pjäs till *Le Comte Oxtiern, ou les Effets de libertinage*. Detta stycke om väl lustens följder gick ett våldsamt öde till mötes i revolutionens Paris. Miramond på Feydeateatern vägrade att sätta upp dessa "vidriga skändligheter", men pjäsen antogs i stället av Boursault-Malherbe till Théâtre Molière, beryktad för sin antiaristokratiska, uppviglande och våldsamma repertoar.²¹

Den samvetslöse vällustingen hade blivit en välbekant litterär typ under 1700-talet, främst genom Samuel Richardsons skildring av Robert Lovelace i brevromanen *Clarissa, or The History of a Young Lady* (1748–49). Den oemotståndligt älskvärde men demoniskt hänsynslöse förföraren Lovelace bedövar och våldtar den överjordiskt

kyska Clarissa, som sedan dör i skam över sin förlorade dygd. Det är en tårdrypande skildring, men Richardson lär ha blivit besviken över den kvinnliga läsekretsens reaktioner inför Lovelace: han möttes inte med den avsky författaren hade avsett, utan med hänfödda suckar.

Sades greve Oxtiern är en figur i samma stil. Pjäsen utspelar sig på ett värdshus strax utanför Stockholm. Titelfiguren, en högt uppsatt svensk adelsman, är en grym väl-lusting som våldtar och kidnappar Ernestine, dotter till överste Falkenheim. Hennes älskade Herman fångslas på grundlösa anklagelser genom Oxtierns intriger. Inför hotet att den rasande Ernestine skall ange honom för hovet smider Oxtiern så ondskefulla planer att även hans medhjälpare grips av fasa: både överste Falkenheim och Ernestine har utmanat Oxtiern på duell, och denne försöker nu lura fadern att döda sin egen dotter. Emellertid hinner den nu frisläppte Herman före och skjuter Oxtiern.

I en reklamnotis hävdade Sade styckets verklighetsbakgrund; han påstod sig själv ha hört historier av den riktige "Oxtiern" i Sverige. Där hade han i själva verket aldrig satt sin fot, och naturligtvis hade han aldrig träffat Johan Oxenstierna. Att pjäsen i någon mening har influerats av denne fallne ädling står ändå klart.

Premiären ägde rum den 22 oktober 1791. Redan vid generalrepetitionen blev publikreaktionerna tumultartade; en del åskådare krävde högljutt att pjäsen skulle avbrytas. I brev förklarade Sade styckets "blandade" mottagande med ränker och intriger. Han ville nu rädda det för framtiden

genom ändringar och strykningar i texten, skådespelarbyten och ändrade kostymer (fast direktionen motsatte sig det sistnämnda av kostnadsskäl). Nästa föreställning (4/11) blev den sista. Tumult utbröt mellan pjäsens fiender och dess förespråkare, och ridån fick fallas och dras upp gång på gång.

I *Moniteur* nämndes ett par dagar senare Théâtre Molière för första gången: "Pjäsen är intressant och full av energi, men Oxtierns roll är upprörande skändlig. Han är mer brottslig, mer usel än Lovelace och mindre sympatisk."

Trots motgångarna hade teaterdirektionen och Sade planer på att ta upp *Oxtiern* på nytt. Så skedde emellertid aldrig i Paris; däremot spelades pjäsen i Versailles tio år senare.

Essayistens eftermäle

Bristen på uppmärksamhet är ett tydligt symptom på eftervärldens låga uppskattning. Johan Oxenstierna har helt enkelt lämnats åt glömskan. F. U. Wrangels korta biografiska uppsats från 1891 är fortfarande grundläggande; i senare kortfattade presentationer av Oxenstierna har egentligen bara tre lämnat självständiga bidrag: Torsten Fogelqvist, Sten Lindroth och Göran Hägg. De få sentida bedömarens syn på hans person har vi redan konstaterat; de dömer i allmänhet den gamle snyltaren hårt. Omdömena om hans litterära insatser går i samma färgskala och kan sammanfattas kort: en föga djupsinnig litterär dilettant, ytlig och banal, cynisk och bigott, förkrympt, sur och avundsjuk.²²

Som en solglimt efter denna hagelstorm

framstår ändå Göran Häggs ord: ”en underhållande essäist [---] klart överlägsen så gott som all dåtida svensk litteratur”, Sveriges vid den tiden ”internationellt mest framgångsrike prosaförfattare [---] mycket njutbar”. Även Torsten Fogelqvist ser Oxenstiernas verk i ett försonande ljus, när ”man betänker att det är en småfilosof av Carl XI:s och Carl XII:s generation”.²³

Den vittbereste ädlingens författarskap präglades av ett slags blaserad pessimism, uttryckt i essäns och aforismens form. Det saknade varje anspråk på grundlighet eller vetenskaplig systematik. Essayer och aforismer är till sin natur lättillgängligare än de filosofiska systembyggarnas katedraler, och Oxenstierna är som regel lättläst, utan betydande tuggmotstånd.

Den lediga prosan beror väl till viss del på att han mest skrev på franska, som han aldrig kom att behärska till fulländning. Hans ordval och meningsbyggnad får en påtaglig enkelhet, och översatt till nusvenska framstår han rentav som språkligt modern.

Oxenstierna blev populär runtom i Europa och gavs ut i många upplagor. Han

hade inga pretentioner på att vara självtänkare: hela hans framställning byggde på ideliga hänvisningar till antika auktoriteter, ordspråk och ”vedertagna sanningar”. I den mån han gjorde sig till tolk för enstaka originella och frisinnade synsätt (beträffande fosterlandskärlek, religionsbyte osv) så låg resonemangen i linje med den relativism och skepticism som essayistikens moderne fader Montaigne hade etablerat. Med sin vana att ta den religiösa seden dit han kom var Oxenstierna opportunist, och de betraktelser som han skrev då han på ålderns höst åt nådebröd i Stockholm kan ge en bismak av inställsamhet.

Beska livserfarenheter leder till ett skeptiskt demaskerande av sken och prål, en bitterljuv relativism. Vilka ambitioner har en pessimistisk filosof? Oxenstierna, som ständigt återkommer till *ovissheten*, betraktar livet som en sorglustig utförsbacke med döden som mål. Hans reflektioner – antingen de tyngs av det cyniska genomskådandet av tingen eller någon gång hålls i lättare ton – syftar till förströelse för stunden, knappast mer.

Litteratur

Biographiskt lexicon, X, Upsala 1844, s. 331–333.

Fogelqvist, Torsten, "Nordens Montaigne", i: *Allvarsmän och narrar*, Stockholm 1921, s. 31–41.

Forsstrand, Carl, *Svenska lyckoriddare i främmande länder*, Stockholm 1916, s. 39–45.

Hägg, Göran, *Övertalning och underhållning*, Stockholm 1978, s. 42–43.

Hägg, Göran, *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm 1996, s. 127–128.

Jacobowsky, C.V., *Svenskar i främmande land under gångna tider*, Göteborg 1930, s. 22–23.

Lamm, Martin, *Johan Gabriel Oxenstierna. En gustaviansk natur svärmares lif och dikt*, Stockholm 1911, s. 87–88.

Lind, G., "Johan Oxenstierna", *Östgöta Correspondenten*, bilaga 28/4 1956.

Lind, G., "Johan Oxenstierna som filosof", *Östgöta Correspondenten*, bilaga 13/11 1956.

Skarstedt, Claes, "Orosande och moralist", *Bokvännen* 1987, 42, s. 36–49.

Wrangel, F. U., "En högadlig filosof från 1700-talet", *Svenska autografsällskapets tidskrift* 1891, 2 (3), s. 49–65.

Noter

- 1 Det inledande citatet ur Oxenstierna, *Tankar*, 1919, s. 109. Skildringen bygger på Wrangel 1891, s. 51 ff.
- 2 Det inledande citatet: Oxenstierna 1919, s. 238. Berättelsen följer Wrangel 1891, s. 53 ff.
- 3 Olof Celsius d.ä.:s *Diarium öfver sin resa i Italien åren 1697 och 1698* utgavs av E. Lundström 1909 och citeras här efter Forsstrand 1916, s. 39 f.
- 4 Det inledande citatet ur Oxenstierna 1919, s. 26. Framställningen följer Wrangel 1891, s. 58 ff.
- 5 Oxenstierna 1919, s. 5.
- 6 Hägg 1978, s. 20 f, 42 f.
- 7 Fogelqvist 1921, s. 34 f.
- 8 Citaten i detta och följande avsnitt har hämtats ur Oxenstierna 1919.
- 9 Oxenstierna 1916, s. 111.
- 10 Oxenstierna 1919, s. 105 f.
- 11 Ibid s. 246 ff.
- 12 Citaten i detta avsnitt har hämtats ur Oxenstierna 1919.
- 13 Ibid s. 45, 51.
- 14 Ibid s. 86, 29 f.
- 15 Ibid s. 216.
- 16 Ibid s. 39, 24.
- 17 Oxenstierna 1916, s. 68 f.
- 18 Oxenstierna 1919, s. 272.
- 19 "Die Welt ist mit wenig Witz regiert" står det i ett Florilegium från 1640 (2:a uppl., Frankfurt a.M.). Andra varianter av yttrandet har tillskrivits bl.a. påven Julius III (d. 1555), den engelske statsmannen John Selden (d. 1654) och kardinal Richelieu (d. 1642). Se Wrangels inledning till Oxenstierna 1916, not s. 1 f, och Pelle Holm, *Bevingade ord*.
- 20 Oxenstierna 1919, s. 102.
- 21 Sades pjäs föreligger i svensk översättning av Lars Bjurman i P.M. Kjellström (utg.) *Marquis de Sade*, Stockholm 1989, s. 138–162. Redogörelsen om uppsättningen har hämtats från Maurice Lever, *Sade. A biography* (eng. övers.), New York 1993, s. 376–381.
- 22 Lamm 1911, s. 87 f, Jacobowsky 1930, s. 22, och Fogelqvist 1921, s. 31 ff.
- 23 Hägg 1978, s. 43 och 1996, s. 127 f samt Fogelqvist 1921, s. 34.

Fången i det förflutna

Geijers dotterdotter Anna Hamilton Geete

CARL-MAGNUS STOLT

Minnets hemlighet är att det förflutna inte lämnar oss. Det är Geijers ord från en föreläsning i Uppsala 1842. Sex år senare föds hans äldsta dotterdotter Anna. Det blir hennes lott att föra arvet efter den store morfadern vidare. Hela livet lever hon i skuggan av det förflutna. Hennes blick är vänd bakåt.

Anna Hamilton Geete. Idag är det inte många som känner igen namnet. Den snöslaskiga trettondagsafton 2008 går jag till St Birgittas kyrkogård i Borås. Jag stannar en stund framför hennes gravsten. Minnets hemlighet. Glömskan är motståndaren. Tiden lägger obevekligt sin gåtfulla hinna. Spåren sopas lätt igen av tidens damm. Men i början av 1900-talet var hon känd i staden som den livliga och gråhåriga damen med de stora blå ögonen.

Syftet med min studie av Anna Hamilton Geete har varit att försöka skildra hennes liv och verksamhet ur ett kvinnohistoriskt perspektiv. Tyngdpunkten ligger på

hennes sista tjugio år, alltså de år hon bodde i Borås.

Anna Hamilton Geete var alltså den store Geijers dotterdotter. Hon var också moster till den blivande författarinnan Agnes von Krusenstjerna. I slutet av sitt liv var Anna en av landets mest omtalade författare och översättare. Idag är hon ganska bortglömd. Efter en obligatorisk dödsruna¹ och en artikel i *Svenskt biografiskt lexikon*² har hon mest bara omnämnts i förbifarten³. Mitt källmaterial består till stor del av tidigare opublicerat material.⁴

Anna Hamilton Geete levde med en längtan och en saknad. Hon längtade efter en svunnen storhet. Hon saknade barndomshemmets intellektuellt stimulerande miljö i Uppsala. Hon var redan som barn språkligt och konstnärligt rikt begåvad. Men släktarvet, kärleken, tidsandan och hennes adliga namn kvävde det konstnärliga hos henne. Dessutom fanns det hos henne ett stråk av själslig ohälsa som tidvis gjorde det omöjligt

att skapa. Anna Hamilton Geetes liv är ett stycke bortglömd kvinnohistoria. Född i en högreståndsmiljö fick hon näring för sin intellektuella hunger men att förverkliga en sådan karriär var svårare. Först för generationen efter henne blev ett akademiskt kvinnoliv möjligt.

Barndom och uppväxt

De yttre ramarna i hennes liv: Född under revolutionsåret 1848 var Anna äldst i den Hamiltonska syskonskaran. Pappan blev landshövding i Uppsala och mamma Agnes var Erik Gustaf Geijers äldsta dotter. Agnes var musikalisk och spirituellt men led liksom dottern också av perioder med nedstämdhet. Kanske gick det i arv? Ibland tycks det ha rört sig om mer allvarlig psykisk störning. Men däremellan samlade Agnes många vänner runt sig. I kretsen fanns på sin tid berömda namn som Tekla Knös och filosofen Pontus Wikner. Det berättas att Agnes lätt rördes till tårar av såväl sorg som glädje. Adolf Hamilton såg upp till sin hustru Agnes och "önskade att alla strålar skulle falla på henne", som Helena Nyblom senare uttryckte det.⁵ I det hemmet växte Anna Hamilton Geete upp.

Anna var ett brådmoget barn. När hon var fem år läste hon flytande engelska, när hon var sju år tyska och före tio års ålder behärskade hon franska. Den ett år yngre brodern Hugo Hamilton skrev i sina memoarer långt senare att Anna inspirerade honom och att hon tidigt kunde läsa roliga böcker på engelska. Läslusten präglade syskonen. "Vi läste allt, som fanns i biblioteket, rubb och stubb", skrev Hugo långt senare.⁶

På ett fotografi, taget på Uppsala slott 1868, sitter mamma Agnes med sina barn. Alla ser in i kameran. Utom Anna. Typiskt nog sitter hon och läser.

Som barn hade Anna suttit i den store danske sagoberättaren H. C. Andersens knä. Hon hade hans sagor med dedikation. Och just sagor var något som Anna älskade. Hon berättade, skrev och tecknade. Långt senare skulle dottern till hennes väninna Helena Nyblom minnas Anna just som en sagotant som berättade och ritade sagor för barnen Nyblom. De konstnärliga anlagen trängdes i henne. "Hon kunde knappt hålla i en penna förrän hon började skriva romaner, massor av romaner", berättade hennes bror Hugo. Men för en högadlig ung kvinna i slutet av 1800-talet var yrkesutbildning inte aktuell.

Helena Nyblom var hennes vän genom livet. Helena var professorshustru i Uppsala, mamma till sex barn och dessutom flitigt aktiv som författarinna⁷. Helenas make Carl Rupert var berömd och ledamot av Svenska Akademien. Annas och Helenas vänskap fördjupades till livslång förtrohet år 1874. De hade brevväxlat redan innan. Men i februari det året bodde de tillsammans i makarna Limnells hus Lyran i utkanten av Stockholm. Lyran var en omtalad samlingsplats för tidens kulturpersonligheter. De bägge väninnorna delade rum och säng och kallade sig därefter för dubbeltvillingar. Många av deras brev genom åren börjar just med det tillropet. "Älskade dubbeltvilling!"⁸

På Lyran läste man högt för varandra, diskuterade och musicerade. Inte minst musiken var viktig på Lyran.⁹ Fredrika Lim-

nell var nära vän till Annas mamma Agnes. Många har vittnat om Lyrans betydelse. Den blev "min tröst och min tillflykt. Jag bodde där långa tider", skrev författarinnan Lotten Dahlgren. "Jag diktade många visor på Lyran eller rättare, de diktade sig själva", skrev Helena Nyblom. Dikterna tonsattes omedelbart av Limmells son. Sedan sjöng man. Och Anna tecknade.

Helena Nyblom berättar i sina memoarer hur Anna ritade av Limmells son Wilhelm där han satt försjunken över den vidunderliga musiken på Lyran. Det var ingen mindre än Rubinstein som spelade vid flygeln och Anna tecknade honom med fyra händer (!); två på flygeln och två i luften. Wilhelm "sitter handfallen, med sitt stora hår nedfallet över pannan och har bokstavligen tappat näsan och mun av förvåning", skriver Helena.¹⁰ Makarna Limmells bjöd de båda flickorna till Kungliga Teatern för att se och lyssna på operan *Kungarne på Salamis*. Flickorna tyckte att det var sömnigt. Det gjorde även farbror Limmell. Han somnade. Anna och Helena tröstade sig med en konfektpåse. Helena menade att Anna hade talang för att uppfatta det komiska i situationer. Efteråt tecknade hon det inträffade med "mästerlig lätthet".

Helena Nyblom mindes Anna i sina memoarer. Annas största talang var att rita. Hon tecknade ur minnet. "Vart har alla dessa utmärkta ritningar tagit vägen?", frågar väninnan vemodigt. En tid fick Anna studera för en av tidens kända konstnärer. Det var Egron Lundgren i Stockholm, idag bortglömd och förvisad till konsthistoriens fotnotstrupp. Han menade att Anna hade ett fint färgsinne. Hon tecknade oftast av

människor. Med enstaka streck återgav hon människornas karaktär. Jag har sett några av Annas bilder. Utan tvekan var hon talangfull om än något romantisk. Men sådan var tiden. Ett tecknat porträtt av de båda föräldrarna är utsökt. Men, som väninnan Helena skriver, så verkade kritiken mot henne "förintande på hennes spontana begåvning". Ju äldre hon blev desto mer sällan tecknade hon. Men även mot slutet av sitt liv kunde hon glädja barn med teckningar och målningar. Läkaren Gerard Odencrants, som mötte Anna Hamilton Geete när han var barn, mindes långt senare att hon "ritade roligt, signerade med en kanin som höll en flagga. Hon målade mina käglor till kineser och gav dem namn".¹¹

Sexton år gammal förälskade sig Anna Hamilton i den sju år äldre Gustaf Geete som studerade till läkare. Fastän också han var av adlig släkt ansågs han inte passa för grevinnan Anna, född Hamilton och dessutom den store Geijers dotterdotter. Föräldrarna sände iväg den unga Anna till släktingarna Nonnen på deras gård nära Kinnekulle i Västergötland. Där lärde hon sig de engelska klassikerna med Shakespeare i spetsen.

När hon återvände till Uppsala fick hon under mammans sjukdom agera värdinna på Uppsala slott. Landshövdingens fester var stora och många. Det var strålande tillställningar där landets kulturella och vetenskapliga elit passerade revy.

Men kärleken övervann allt. I mer än tio års tid fick Anna och Gustaf vänta innan de gifte sig. Då var Anna 28 år. Bröllopet stod i Uppsala domkyrka. På fotografierna av Gustaf ser han tidstypisk ut. En allvar-

lig man med sidokammat hår och stort skägg. Till utseende var han lik sin samtida men mer berömde kollega Sigmund Freud. Anna var liten och hade ofta stora krinoliner med spetskrås på sig. Väninnan Helena beskriver Anna i sina memoarer. Helena skriver: "Hon var inte vacker och klädde sig mycket illa men hon var utomordentligt begåvad och var en av de kvickaste och mest underhållande människor jag har känt".

Kärleken och vänskapen

Anna var gift och 28 år gammal. Vad hände sedan? Hennes bror Hugo Hamilton gjorde karriär och blev landshövding, minister och talman. Hans dotterson var för övrigt tidningsmannen och författaren Olof Lagercrantz, som i sin självbiografi lyft fram bland annat Anna Hamilton Geete som släktens humanistiska förebilder.¹² Annas lillasyster Eva gifte sig von Krusenstjerna och blev mamma till författarinnan Agnes von Krusenstjerna. Precis som för Anna präglades systemen Evas liv av längtan tillbaka. Den nostalgi som präglade åtskilliga av släktens kvinnor blev ett motiv för Agnes von Krusenstjerna i flera av hennes romaner.

Annas liv skulle inte utspela sig i de litterära och konstnärliga kretsarna i Uppsala eller Stockholm. Något kom emellan. Det var äktenskapet och kärleken till Gustaf. Deras gemensamma livs sista station var Borås. De kom dit 1893. Det var en stad full med småstadsskvallor.

Anna Hamilton Geete gifte sig alltså med sin ungdomskärlek. Hon lämnade slottet i Uppsala och följde sin man på hans

tjänstgöringar som provinsialläkare. Från Uppsala gick flyttlasset först till Delsbo, sedan till Skellefteå och därefter till Hjo. Varje ställe fann hon kallt, småaktigt och källborgerligt, långt från Uppsalas lärda horisont. Hon kallade det i breven till Helena för en "andlig förvisning".

Hela tiden fortsatte Anna Hamilton Geete och väninnan Helena Nyblom sin brevväxling. Långt efteråt gav Helenas son Holger ut en bok med väninnornas brevväxling. Anna tecknade av omgivningarna på varje plats hon bodde. Bilder av henne från Delsbo och Skellefteå finns bevarade¹³, men tyvärr har jag inte hittat några konstverk från hennes sista år i Borås.

Annas och Helenas brev kunde börja med "Allra käraste vän och högt älskade dubbelvilling!". Folket i Delsbo kallade Anna för infödingar. Det var skilda världar som möttes. När Gustaf var ute på tjänsteuppdrag satt Anna ensam i stugan i Delsbo. En mörk novemberkväll 1876 skriver hon: "Min man har varit borta hela dagen och blir det över natten; hela huset förefaller mig som utdött utan honom, ute stormar och tjuver det, så att man kan bli hjärtängslig, snön slår mot rutorna och jag känner mig helt ensam, övergiven". Därför känner Anna ett behov av ett "litet hjärtensspråk med min enda Tvilling innan jag somnar".¹⁴

Gustafs provinsialläkarlön var knaper. För att försörja sig började Anna översätta utländsk litteratur. Hon var vid sidan om Helena Nybloms make Carl Rupert den som introducerade Mark Twain i Sverige. År 1885 kom till exempel hennes översättning av *Huckleberry Finns äventyr*. Många av de författare hon gav svensk språkdräkt

är glömda idag. Men förutom Mark Twain översatte hon också Robert Louis Stevenson. Hon insåg också tidigt storheten hos *Djungelbokens* författare Rudyard Kipling.¹⁵

Annas man Gustaf Geete hade också litterära intressen. Han skrev och översatte historiska verk. Äktenskap var barnlöst och alldeles säkert var det en svår sorg för Anna. Periodvis var hon nedstämd och kände leda. ”Vi ha denna vinter levat båda som i en grå pappask med locket på och alla sorger till sällskap”, skriver hon till Helena. Det hände att Anna kände att det vore bäst att ”upphöra att vara till, så olidligt är livet”, som hon uttryckte det i ett brev till Helena. Anna blev tidigt gråhårig. Man kan se det på fotografier. ”Allt mitt hår är grått, men hjärtat är lika svart”, skriver den 42-åriga Anna till Helena efter en tid av nedstämdhet.

Men på 1880-talet adopterade paret en tioårig flicka, Lydia. Trots att livet innehöll så ”mycken bitterhet, mycken kamp och oro” var Lydia ”en gåva att tacka för”. Så skriver Anna i brev till Helena¹⁶. Anna och dottern Lydia tröstade varandra. Anna älskade sin adopterade så mycket att hon kände det som om själv hade fött flickan. Så faller hennes ord i brev till Helena Nyblom.

Efter att ha sluppit mörkret och kylan i norr flyttade Anna och Gustaf till Hjo och därifrån till Borås. Men Annas känsla av ”andlig förvisning” fortsatte. ”Ack, hur litet ni veta, vad det är att vara ensam som jag uppe i Skellefteå eller nere i Hjo. Aldrig få en frisk insats utifrån – aldrig se ett ansikte, som har något intressant att säga, aldrig höra musik, aldrig”, klagar hon bittert från Hjo i ett brev till Helena.

Det är också från Hjo som Anna skriver

det första brevet till Leonore Odenocrants i Borås. Leonore var gift med häradshövdingen Thor och deras hem på Annelund var en kulturell oas i den lilla staden. Anna och Leonore hade träffats på sommaren 1893 och i september skriver Anna. Hon börjar brevet med ”Kära Leonore!”. Anna frågar sedan ”helt oförsagt om jag och min flicka verkligen får komma och gästa hos Eder ett par dagar”. Geetes nya hem i Borås höll på att ställas i ordning. Anna skriver om det gamla hemmet i Hjo som hon strax skall lämna. Det liknar nu en ”en blomstergård om hösten och det känns vemodigt att nypa ner allt [...] man under årtal byggt upp”. Men samtidigt inser Anna att det ”egentligen blott [är] dåraaktig klenmodighet. Framtiden är icke osäkrare i den nya än i den gamla omgivningen”. Och den gästfria Leonore Odenocrants tar förstås emot de nya boråsarna. Anna tackar i ett brev efteråt. Tonen är religiös. ”Allt komma ju från Honom”, skriver Anna.

Brevskrivning och bokläsning

På hösten 1893 flyttar Anna och Gustaf till Borås. Det blir den sista flyttningen i deras liv. Anna kommer att bo tjugo år i staden. Men hon längtade ständigt tillbaka till den förflutna ungdomens Uppsala. Men Anna och Gustaf får nya vänner i Borås. Emilie Lundström verkar ha varit hennes närmaste väninna i staden. Men Geetes umgås också med familjen Odenocrants på Annelund. Anna fortsätter sitt brevskrivande – sådan var tiden. Många av hennes brev finns bevarade på Kungliga bibliotekets handskrifts-avdelning.¹⁷ Som ofta vid studier av his-

toriska brevmaterial kommer detaljerna i förgrunden. Men sammantaget ger hennes brev en bild av en intellektuellt hungrande och ganska ensam kvinna.

”Älskade Leonore!” inleder Anna ett brev i juni 1896. Som så många andra på 1890-talet fascinerades hon av övernaturliga fenomen. Anna intresserade sig för ockulta saker som tankeöverföring och spiritism.¹⁸ Några år senare skulle hon översätta böcker om odödlighetsläran. Detta intresse för andens möjligheter märks i brevet. Anna skriver om ”den där tankefotografiapparaten alla talar om”. Det var en idé om att kunna avbilda en människas tankar. ”Tänk vad bekvämt om man kunde lägga sig på soffan en stund, placera en preparerad plåt i hjertrakten [...] koncentrera sina tankar”, skriver hon till Leonore, och fortsätter: ”och efter en minut eller så ha allt klappat och klart”. Men Anna insåg att det ännu var fantasier. ”Vetenskapen har ännu åtskilligt ogjort”, konstaterade hon.

Det råder värmebölja i Borås i början av juni 1896. Anna klagar över ”tropisk värme” och ”kontinuerligt ångbad”. Hon har svårt att koncentrera sig. ”Tankarna befann sig i upplösningstillstånd, hjernan skvalpade omkring”, som hon uttrycker det. Det är svårt för henne att skriva eftersom ”händerna klubbade vid pappret som om man vore fernissad och ännu inte hunnit torka”. Anna har inte kunnat skriva tidigare, men ”nu är det emellertid svalare”.

Leonore Odenkrants är tydligen bortrest. Förmodligen på sommarvistelse i Lysekil. Anna saknar henne och stunderna på Annelund. Men Anna har varit uppe på

Annelund och vandrat ”ett par timmar uppe i skogen och hört på fågelsången”. Vid ett annat tillfälle, berättar hon i brevet, har hon vandrat runt i Annelunds trädgård. Hon beskriver ingående blommorna, färgerna och dofterna. Sedan övergår Annas brev i skvaller. I fokus för detta står häradshövdingen Johan Wold. Det fanns på den här tiden två Johan Wold i Borås. De var inte släkt. Den ”andre” Johan Wold ändrade namnet till John och startade en bokhandel. Wolds legendariska bokhandel i Borås fanns ända fram till för några år sedan. Men det är om häradshövding Wold som Anna skriver. Wold ”snörpte på mun” skriver Anna och noterar också att han ”sett lidande ut på sista tiden”. Hon skriver också om Wolds lust till ”fruntimmerssällskap”, trots att han var gift. Hans fru Amalia, eller Malla som hon kallades, står heller inte högt i kurs hos Anna. ”Musik har idkats ofta”, skriver Anna, och ”grannskapet har genljudit af hemska tjut och roulader då Malla inför öppna fönster idkar sångens ädla konst långt in på småtimmarna”.

Se där en bild av den lilla staden Borås en försommar på 1890-talet! Men, konstaterar Anna, ”om tycke och smak” kan man tycka olika.¹⁹

Anna fortsätter sitt brev till Leonore. ”Jag har [...] varit mer än tillräckligt elak redan”, skriver hon. Hon övergår till att berätta om vännerna Lundströms. Åter frammanar hennes ord bilder från Borås – nu dess omgivning.

Den 19de firade vi Emelies födelsedag i all stillhet det vill säga jag åt middag hos dem och for sedan med dem ut till Al-

menäs, der vi i all stillhet vandrade i skogen och utmed sjön ett par timmar, ljuvligt som alltid. Gustaf som varit vid Falskog mötte oss vid hemkomsten”.

Det var långa detaljrika brev de skrev, damerna runt sekelskiftet 1900. Anna berättar att man åkt med Lundströms till Göteborg för att se en konstutställning. Där hade hon träffat en gammal ungdomsväninna. ”Vi nästan flög i famnen på varandra”, skriver Anna. De hade lärt känna varandra på Lyran i Stockholm. För länge sedan. Åter är det tillbakablickande vemodet som tar över. Allt de hade ”upplevt tillsammans i en nu försvunnen värld – på Lyran hos Limnells och på Uppsala Slott”.

Efter konstutställningen åt man en billig men god middag på Trädgårdsföreningen. Anna hade njutit av utflykten. Det var ”en obeskrivlig njutning att se en smula konst och känna en fläkt från den stora levande världen”. Det var uppenbart att hon tyckte att Borås var en liten och inskränkt stad. Hon sökte Leonores sympati: ”det kan du nog förstå efter att de sista tre åren inte ha varit utom Borås”.

Annas längtan och saknad gällde Uppsala och Stockholm ”och konstnärslivet är för mig så naturligt och välgörande att blott ett par andetag därav låta mig känna mig som en ny människa”. Brevet fortsätter. ”Midsommarafton firade vi inte alls”, skriver Anna. Orsaken var att ”Gustaf var trött efter en ansträngande undersökning”. Livet som provinsialläkare var ingen dans på rosor. Men dagen därpå gjorde man en utflykt till ”den mycket omtalade Tolken”. Det var en heldagstur till den vackra sjön

utanför Borås. ”Vi packade lite smått och gott, apelsin, rhenvin med mera i ett par korgar”, skriver Anna.

Anna tog också långa promenader tillsammans med väninnan Emilie Lundström. Så skriver hon att de ”en afton [gick] uppåt Rya åsar, till en bergklint där utsikten var bland det vackraste jag sett”. De såg ”blånande höjder” och under dem ett ”hav af ekskog nere i djupet”. Naturupplevelserna hade en religiös karaktär för Anna. ”Livet och dess bekymmer är ju överallt de samma men vilken styrkande och livande kraft ligger det ej i åsynen af all denna tysta skönhet som dock talar så högt om en värld bortom och över detta trånga, vardagliga, der man så lätt blir fången!”, utbrister hon. Att vandra i naturen var ”ett bad för själen”.

Annas adopterade dotter hade rest för att hälsa på Annas släktingar i Värmland, alltså släkten Geijer. ”Från Lydia har jag idel goda underrättelser; hon är förtjust i Wermland och trivs utmärkt med de nya släktingarna”, skriver Anna. Dessutom hade Anna äntligen fått höra musik i Borås. Studentsångare från Lund har varit på besök i staden. Givetvis uppvaktade sångarna poeten Geijers dotterdotter. ”På kvällen festade vi på hotell Borås”, skriver Anna.

Förutom brevskrivning så ägnades många timmar åt bokläsning. I Annas brev, oavsett till vem hon skriver, så diskuteras alltid nya böcker. ”Så roligt att Ellen Keys bok intresserade dig”, skriver hon till Leonore. Ellen Key var en av tidens litterära superkändisar och kvinnosakskvinna som Anna också brevväxlade med. Ellen Keys bok *Missbrukad kvinnokraft* hade just kommit

ut. Anna brukade i sina brev rekommendera böcker. Hon älskade högläsning. ”Har du något bra att läsa?”, frågar hon Leonore till sist i brevet, skrivet i Borås efter midsommar 1896.

I slutet av oktober 1896 gifter sig Annas adopterade dotter Lydia med en advokat från Göteborg. Anna berättar det i ett brev till Helena Nyblom i början av december. Svärsonen heter Hugo Wikström. Det unga paret skaffar en lägenhet i på Erik Dahlbergsgatan i Göteborg. Anna saknar Lydia i Borås men gläds åt hennes lycka. Hösten har varit ansträngande för Anna. Hon har slitit med sina översättningar. Under året hade ju hennes översättning av en av Mark Twains böcker kommit ut. Och i brevet berättar hon om ett översättningsarbete som skulle varit klart till 1 december. Det arbete som sysselsätter henne hösten 1896 är förmodligen en av de allra tidigaste svenska Kipling-översättningarna. Det var Rudyard Kiplings bok *Mörker* som kom ut året därpå, 1897. Även hennes make Gustaf arbetade vid denna flitigt med översättningar.

En dag i februari 2008 går jag förbi Österlånggatan 5 i Borås. Det var på den adressen paret Geete bodde.²⁰ Deras hus är rivet sedan länge och på platsen reser sig sedan några årtionden ett modernt betongpalats. Men ändå. Platsens ande. Här, tänker jag, gjordes de tidigaste svenska översättningarna av storheter som Mark Twain och Rudyard Kipling. Men det var inte de enda litterära verk som föddes här. Jag återkommer strax till det.

Småstadsskvaller

Anna plågades av småstadsskvallret. Men hon var också en del av det. I slutet av 1897 seglade det upp en konflikt mellan Anna och familjen Odenocrants. Leonore Odenocrants har noterat brytningen i sin årskalendar. Men det är oklart vad som låg bakom. Kanske bidrog Annas själsliga ohälsa. Förutom nedstämdhet hade hon andra psykiska störningar som ibland blev synliga. Brodern Hugo skrev långt senare att hans syster Anna under vissa tider gjorde de underligaste saker. Framför allt utvecklades en kleptomani. När hon var på besök hos familjen Odenocrants hände det inte sällan att hon ”fick med sig” värdefulla saker hem. Hennes kleptomani finns dokumenterad på flera håll. Ytterligare en orsak till brytningen var kanske att Anna ibland förde skvaller vidare, och kanske också förstörde det. I Leonores son Gerard Odenocrants opublicerade och många årtionden senare skrivna självbiografi kan man ana ytterligare orsaker till brytningen. Gerard skrev uppskattande om tant Anna, ”Men – hon var kleptomani, ev. nära klimakteriet, och försökte få tant Emilie Lundström, f. Wigert och mamma att ha egna sängkammare för att inte påverkas av sina män. Det blev för mycket”.²¹

Det finns ett brev från Anna till Leonore, skrivet i Borås den 27 december men tyvärr finns inget årtal på brevet. Men det finns skäl att anta att det är den 27 december 1897. Kanske är det efter det brevet som brytningen mellan Anna och Leonore sker. ”Jag längtar att få prata”, skriver Anna i brevet, inte bara att skriva det allra nödvändigaste. Anna ”tackar för hyacinter och

julkorgar”, som Leonore skickat. Så berättar Anna om julen. ”Vår julefrid” stördes av svärsonen Hugos plötsliga sjukdom. Men ”vi fick i alla fall fira en ljus, stilla och lycklig julafton med varandra, en av de lyckligaste på många år”, skriver Anna.

Anna beskriver Lydias och Hugos kärlek: ”De båda unga var [...] lyckliga med varandra”. Man hade tänkt komma upp och besöka Odencrants på Annelund. Men på juldagen var Hugo illamående redan på morgonen. Illamåendet tilltog. Annas man Gustaf var ju läkare. ”Gustaf förklarade på aftonen otänkbart att han (Hugo) fick gå upp till Annelund i regn och rusk”. Man fruktade att det rörde sig om influensa. Hugo hade feber och huvudvärk. Men det hela utvecklades istället till en Halsböld som var ”svår och plågsam” men ändå att ”föredraga framför den ohyggliga influensan med alla dess oberäknliga följder”.

Så långt finns det inget i Annas brev som kunde väcka Leonores missnöje. Men sedan kommer skvallret. Texten som följer är markerad med rött i kanten. Troligen har Leonore gjort det. Anna berättar att konsul Lundström med fru varit på besök mitt i julstöket. De var ”angenäma och älskvärda, i synnerhet frun”. Men sedan kommer Anna in på sitt hatobjekt, häradshövding och assessor Wold och hans fru. Man får komma ihåg att också Thor Odencrants var häradshövding och alltså nära kollega till Wold.

Lundströms hade ”frågat om inte häradshövding Wold var en ovanligt bildad och litterärt intresserad person”. Möjligen lyste ironin starkt från det som Anna skrev. Lundströms trodde att Wold ”kunde läsa

Ibsen och annat af det nyaste nya”. Men Anna tog bladet från munnen. Möjligen var Wold en duktig jurist, men just inte mycket mer. Wolds fru Malla hade ju Anna redan i ett tidigare brev skrivit om. Lundmarks trodde att Malla var ”bildad och intressant”. Anna tar sig för pannan och utbrister att det ”för närvarande tycks vara på modet att höja Wolds till skyarna”.

Sedan följer ett mer elakt skvaller. Det gäller ”den tragiska upplösningen av fröken Perssons anställning där i huset. Redan dagen före julafton hörde vi då Hugo och Lydia råkar Malla att Wold funnit sig föranlåten att med tjänliga medel avlägsna människan”. Fröken Persson var Wolds piga och hon hade berättat ”samma nätta historia till var tant”. Historien handlade om häradshövding Wolds relation med sin piga. Men Annas man Gustaf menade att pigan var ”osunt hysterisk och av sådana olyckliga kan man ju vänta vad som helst”. Anna hade också hört att pigan sagt att hon ”skulle få plats hos fru Odencrants” långt innan hon kom till Wolds. ”Du kan således skatta dig lycklig”, skriver Anna till Leonore. ”Hemskt är det i alla fall att tänka på vad hon kan ha pratat om både er och om Wolds”, menar Anna som själv tror att pigan är ”själsligt hysterisk med den böjelse för elakheter och den onaturligt uppdrivna fantasi som karakteriserar dylika [...] och gör dem så farliga”.

”Nej, nu har jag pratat alltför länge om detta skräp!”, fortsätter Anna brevet dagen därpå. Svärsonen Hugo är då sämre i sin akuta sjukdom. ”Halsen är mycket plågsam” och han äter bara flytande. Annas dotter

Lydia säger att ”vi hade det alldeles för bra”. Men när Hugo tillfrisknat, kanske fram mot trettonhelgen, undrar Anna om han kunde få bo på Annelund, ”i någon vrå”.

Sedan kommer de sedvanliga boktipsen. ”Har du läst Robert Roests bok?”, frågar hon. Den är ”överdådigt talangfullt skriven”. Och Anna kan berätta att hennes väninna Helena Nyblom sänt henne ”sin nya förtjusande *Digte*”. Om Helena skriver Anna att hon tidigare vägrat ”att erkänna möjligheten af att lidande och sorg kunde ha någon mission att fylla här i livet”. Men nu hade det ändrat sig. ”Livet har lärt henne mycket”, skriver Anna. Hon avslutar det långa brevet med en ursäkt: ”Kan du läsa detta hemska krafs? Jag har visst den sämsta pennan i hela universum för tillfället och ingen annan att tillgå. Förlåt!”

Oavsett orsaken – skvaller eller kleptomani – så blev det en brytning mellan Anna och Leonore. Då liksom nu bröt man ordentligt med varandra. Men man försonades också rejält. Hur länge konflikten varade vet vi inte. Nästa bevarade brev från Anna till Leonore är först från 1905. Men kanske försonades man redan till Annas femtioårsdag 1898? I februari det året skriver Anna till väninnan Helena Nyblom om sin rotlöshet och om att många människor miss-tror henne. ”Allt hos mig har missförståtts och misstytts i dessa småstadskretsar – blygsamhet och tillbakadragenhet har fått namn av högfärd”, skriver hon med klar adress till Borås och boråsarna. ”Är det högfärd att jag läst fler böcker än andra”, frågar hon. Hon berättar att hon fått många elaka anonyma brev, ”jag kunde fylla en bok med dem”. Men även vännerna, som Helena, förstår

henne inte fullt ut, menar Anna. De sätter henne på piedestal. ”Den verkliga Anna Hamilton med alla hennes många stora fel har knappast någon människa känt”, skriver hon. Man kan notera att Anna Hamilton Geete här använder sitt flicknamn när hon här talar om sig själv. Månaden därpå fyller hon femtio år och Helena skriver en artikel om henne i tidskriften *Idun*.

Några dagar efter sin femtioårsdag skriver Anna åter till Helena. Först tänker hon tillbaka på deras ungdomstid i Uppsala. ”Min födelsedag, som jag gruvat mig så mycket för, blev ljuvlig”, skriver Anna sedan. Men dagarna innan hade hon känt sig ensam och övergiven. Hon hade gråtit över att hon hade åstadkommit så lite i livet och därför rannsakat sig själv. Kanske hade hon tio, femton år kvar, skriver hon. Och hon skulle få rätt. Hon ville använda tiden bättre. Det gjorde hon också, kan man tycka. Men nu skall vi inte gå händelserna i förväg. När födelsedagskvällen kom satt hon i ett blomsterfyllt hem på Österlånggatan 5 i Borås och var lycklig.²²

Nyårsafton 1899 och Lydias död

Ett drygt år senare. Nyårsafton 1899 i Borås. Det är århundradets sista dag. I trähuset med rosenspaljén vid Österlånggatan i Borås sitter Anna Hamilton Geete och skriver brev. Hon vänder sig till sin djupaste vän. Det är Helena Nyblom, nu berömd författarinna. De båda delar många minnen från ungdomens Uppsala. Men nu sitter Anna i Borås och Helena bor i Stockholm. Helena har varit sjuk under hösten och hennes vän, prins Eugen, har lånat henne en bekväm

"Solnedgången", olja av Knut Ekwall, föreställer Anna Hamilton Geete och hennes man Gustav Geete i hemmet i Borås. Anna läser högt ur sitt manuskript I solnedgången, som handlade om hennes morfar Erik Gustaf Geijer. Tavlans är målad kring 1911 och hänger idag på Tranås badhotell.

sjuksäng. I Borås ser Anna tillbaka på sitt liv. "Käraste Helena!" börjar Anna brevet till sin älskade ungdomsvän. Vemod fyller Anna. När man läser brevet går det inte att ta miste på den djupa vänskapen som fanns mellan Anna och Helena. "Du hör i mitt hjärta samman med allt det rikaste och bästa i mitt liv", skriver Anna. Av alla människor man möter i livet är det ytterst få som verkligen når in och slår rot. Anna och Helena skriver långa brev till varandra. De har gjort det sedan över trettio år tillbaka och skall fortsätta med det tills döden skiljer dem åt drygt tio år senare.

Det är en bekymrad Anna som skriver. Hon har svårt att sitta längre stunder vid skrivbordet. Hon får bröstkramp och ångest. Kanske har hon ett underlivslidande. Dessutom har hon sina dåliga nerver. Men det är inte det värsta.

"Nu är jag mycket bedrövad", skriver hon, "som jag varit hela hösten för min älskade Lydia". Den adopterade dottern Lydia var en gift, vuxen kvinna nu. Efter ett års äktenskap var Lydia med barn. Så långt var allt väl. Men Lydia hade under hösten blivit alltmer orolig och nedstämd. Och under senhösten 1899 utvecklade Lydia en svår

sinnessjukdom. Hon togs in och isolerades på ett sjukhem utanför Göteborg. ”Vi hoppas att det skall ljusna för henne då den lilla blivit född”, skriver Anna och fortsätter: ”Du förstår nog att vår jul firats med tårar och att detta hör till de sorger man icke glömmer varken natt eller dag”.²³ Läkarna har förbjudit alla besök hos Lydia. Kanske är det tur att man inte vet vad som väntar härnäst i det man kallar livet. Ett år senare var Lydia död. Och idag är det ingen som minns Lydia Wikström. Hon blev trettio år.

Jag hade förgäves gjort efterforskningar om det unga paret Lydia och Hugo. Men så fick jag tillfälle att gå igenom en del av kvarlåtenskapen efter Gerard Odencrants. Han var son till Leonore och Thor Odencrants. Gerard blev psykoanalytiker. När jag lyfte upp hans digra material föll det ut ett tryckt bröllopsprogram. Det var från bröllopet mellan Hugo Wikström och Lydia Geete. På baksidan har någon, förmodligen Leonore Odencrants, kortfattat antecknat ett gripande levnadsöde:

Lydia dog plötsligt efter en kort sjukdom, Hugo hann inte hem från en resa, kom fram 3 timmar (kl 11 em) efter dödens inträdande. Han var mycket förtvivlad, gick in i rummet där hon låg. Efter en lång stund kom han ut igen, lugn och fattad. ”Jag har talat med henne, vi har nu allt klart. Hon väntar på mig till jag kommer över till henne”, sade han i lugn övertygelse. Han var sedan som förut, en klok och lugn man. Han gifte sig senare med sin brors änka, som han måste ta hand om. Han var snäll (tror jag) och talför. Hon var tyst, vänlig och dämpad. Död cirka 1931.²⁴

Anna Hamilton Geete försonades till sist med Leonore Odencrants. I augusti 1905 skriver Anna åter ett brev som börjar med ”Kära Leonore!”. Nu var det ett tiggarbrev. ”Tro ej att jag är fullkomligt sinnesrubbad då jag vänder mig till dig i en angelägenhet som egentligen ej alls personligen angår mig men som ändå ligger mig nära om hjärtat”, börjar Anna det fyra dubbelark långa brevet. Det gäller pengar till en vän. ”Förlåt nu min oförsämdhet, kära Leonore”, skriver Anna och fortsätter: ”Hade jag själv något slags ”kapital” skulle jag ej besvära andra”. Hon avslutar brevet med ”Förlåt att jag skrifver så illa – muskelreumatismen i min hand är besvärlig”.

Efter alla sorger och bekymmer verkar det som om Annas krafter ökade några år in på det nya seklet. Hennes livs stora litterära kraftprov låg framför henne. I ett brev till Helena Nyblom skriver Anna från Borås att hon känner sig frisk och stark. ”Jag kan röra mig fritt – göra långa promenader, glädja mig oändligt åt naturen och allt gott! – läsa, tänka, älska, intressera mig för tusen saker”. Det är formuleringar som andas optimism och verksamhetslust.

Arvet efter morfar Geijer

Säkert hade Anna under lång tid tänkt på att föra det Geijerska arvet vidare. Det var ju hon som hade släktpappren. Boråskrönikören Ada Damm har berättat att Anna Hamilton Geete förvarade Geijers papper i en mystisk blå kista. Anna plockade fram de gamla minnena för Ada Damm samtidigt som skymningsbrasan

knastrade. På en bricka serverades té med citron – på ryskt vis.²⁵

Anna Hamilton Geete hade från sin mamma och sina morbröder fått höra åtskilliga berättelser om den store mannen. Anna Hamilton Geete kunde mycket om människorna, musiken och sättet att tänka under 1800-talets högromantik. Hon hade hela sitt liv sett bakåt. Hon var ett led i en tradition. Hon värdade detta arv. Till sist insåg hon att det inte fanns någon att lämna det vidare till. Geijers söner var barnlösa. Bara dottern Agnes förde släkten vidare. Och Anna var Agnes äldsta dotter och hade fått ära Geijers brev och dagböcker.

Tittar man i Kungliga Bibliotekets handskriftssamlingar är det också från 1900-talets första årtionde som Annas brevväxling med många av tidens stora är som mest intensiv. Bland dem som hon växlade brev med fanns giganter som Ellen Key och Selma Lagerlöf. Den senare hade Anna träffat en sommar på Råbäck i Västergötland. Det var under den tid som Selma skrev *Jerusalem*. Man läste högt för varandra och diskuterade litteratur. Förutom Anna Hamilton Geete var också litteraturvetaren Karl Warburg där. Vid detta möte lär Anna genom en berättelse ha inspirerat Selma Lagerlöf till episoden i *Jerusalem* där en man tvingar en blind häst nerför ett stup och därefter får en förbannelse vilande över sig.²⁶

Bland de som Anna brevväxlade med fanns vidare kvinnokämpen Lydia Wahlström och Svenska Akademiens Carl David af Wirsén. Där fanns också Hilma Borelius och Nathan Söderblom. Och där fanns den unga litteraturvetaren Klara Johans-

son och hennes partner Ellen Kleman. I Carina Burmans biografi över Klara Johansson skymtar också Anna Hamilton Geete hastigt förbi.²⁷

Annas korrespondens under 1900-talets första årtionde hade oftast ett ärende. De handlade om morfar Geijer. Erik Gustav Geijer dog året innan dotterdottern Anna föddes. Han hade verkat inom flera områden. Diktare, filosof, politiker, historiker och musiker var han en av Sveriges mest kända kulturpersonligheter. Hans politiska omsvängning mot alltmer radikala idéer i slutet av hans liv väckte anstöt och uppmärksamhet. Inte minst därför är han fortfarande aktuell, vilket till exempel Anders Ehnmark visade i sin bok om honom. När Ehnmark skriver om Geijer som politisk tänkare har han flitiga referenser till det verk som Anna Hamilton Geete till slut skrev.²⁸

Kanske kände hon att livet höll på att ta slut. Vid sitt skrivbord på Österlånggatan 5 i Borås började hon skriva. Där i huset med klängrosen på innergården satt Anna och skrev böckerna som fick titeln *I solnedgången* och handlade om Geijer. Boråsläkaren och kulturhistorikern Seth Tingvall skrev på 1960-talet att *I solnedgången* är det största och vackrast komponerade litterära verk som tillkommit i Borås.²⁹ Den första delen kom ut 1910 och följdes av ytterligare två.

Böckerna blev stora framgångar både hos kritikerna och hos allmänheten. De skulle under de kommande åren komma ut i åtminstone åtta upplagor. Anna belönades med Svenska Akademiens pris.³⁰ Men litteraturvetarna kritiserade henne. De tyckte

att hon var alltför okritisk och vördnadsfull mot Geijer. Ingen skugga fick i Annas skildring falla på den store mannen. Men Anna hade inga vetenskapliga anspråk. Det var snarare en familjetradition och en kärlekshistoria som hon skrev. Litteraturvetaren Klara Johansson menade att Geijerböckerna egentligen var Anna Hamilton Geetes egna memoarer. Det stämmer nog, till en viss del. Bakgrunden till Annas liv var det förflutna. Hela hennes liv behärskades av det andliga arvet efter hennes morfar.

Anna och hennes make Gustaf hade livet igenom haft det en smula knapert ekonomiskt. Det gick ingen nöd på dem, men de hade inte råd med några utsvävningar. Men nu, i framgångens stund, ville de låta avporträttera sig. Kanske använde Anna prispengarna från Svenska Akademien. I vilket fall målade den på sin tid berömde konstnären Knut Ekwall av paret. Knut Ekwall (1843–1912) tillhörde Düsseldorfskolan. Han bodde med sin stora familj utanför Tranås. Tavlan heter just *I solnedgången* och är förmodligen målad runt 1911. Det är ett magnifikt porträtt. Anna sitter i sin favoritstol av rotting. Hennes gråa hår är samstämmigt med den grå sidenklänningen med spetskrås. Hon läser ur sitt manuskript för Gustaf. Han har hasat ner en smula i sin stoppade fåtölj. Han har grått skägg och stora mustascher. Bakom dem ser man parets bibliotek med bokskåp fyllda med vackra bokband. Efter visst detektivarbete lyckade jag till sist spåra den stora oljemålningen. Tavlan hänger idag på Tranås badhotell och var bland de sista Knut Ekwall målade.

Väninnan Helena läste med stor behåll-

ning vad Anna skrivit. "Det var en annan tid än vår jäktande nervösa, en tid då man hade tid att älska och att hålla ihop med sina vänner", kommenterade Helena i ett brev till Anna. Helena såg fram mot de fortsatta böckerna, "ju längre det kommer att dröja innan den solen går ner, desto bättre". Men ändå, trots jäktet, tvingades Helena erkänna att hon mätte bättre nu än någonsin. När man var tjugo år gick man ju och drömde, skrev hon till Anna i oktober 1912, "nu är man åtminstone vaken".³¹

Så entusiastiskt slutade brevväxlingen mellan Helena Nyblom och Anna Hamilton Geete. Ett halvår senare var Anna död. Den fjärde och sista delen av *I solnedgången* kom ut först efter hennes död. Maken Gustaf överlevde henne i tre år.

Boråskronikören Ada Damm berättar att möblerna, böckerna, Geijerbysten och annat såldes på auktion i Borås.³² Men manuskriptet till *I solnedgången* finns på Kungliga Biblioteket i Stockholm. När den gamla väninnan Helena Nyblom långt senare skrev sina memoarer skrev hon givetvis om sin vän Anna. Ett "starkt kunskapsbegär" utmärkte Anna och hon "läste otroligt mycket", menade Helena. Men framför allt hade Anna en "outtömlig fond av humor, som aldrig övergick till sårande satir. Men hon kunde ha infall som fick alla att explodera av skratt". Om de Geijerska breven skrev Helena att "efter Annas död vet jag inte var breven befinner sig".³³

Annas bror Hugo Hamilton karaktäriserade henne också i sin dagbok. Han menade att systemen gruvade sig för saker och hade ibland svårt att ta sig för saker. Men han ansåg henne rikt och mångsidigt begä-

vad, men olycklig mer än de flesta. Det gjorde hennes livsgärning ”så mycket mer beundransvärd”.³⁴

Jag betraktar Ekwalls magnifika porträtt av Anna och Gustaf. Och jag tänker på Gerard Odencrants beskrivning av dem. ”Dr Geetes var ett omaka par. Hon var ju liv och ande, artist och fantasimänniska”. Mina blickar vänds mot den grånade Gustaf. ”Dr Geete var ledsam, men lär ha varit skön i sin ungdom. Nu var han nog ståtlig, men ledsam. Mest fäste vi oss vid att ur hans öron stack hårtofsar, vita och välvårdade i harmoni med hår och skägg, 1 ½ tum långa”, skrev Gerard runt 1960 och mindes sin barndom ett halvt sekel tidigare.³⁵

Epilog

Varför nysta i förflutna personer? Varför bry sig om det som passerat? Det är berättigade frågor. Kan vi lära oss något? Varför ägna Anna Hamilton Geete uppmärksamhet? Svaret har flera dimensioner. Hennes liv speglar delvis villkoren för en intellektuell kvinna under 1800-talets andra halva. Men kanske mer intressant kan man hos henne spåra en känsla för livets tvära kast. Sorg och lycka var tätt sammantvinnade hos henne. Den lever inte rikast som alltid är lycklig. Kanske måste livet ha sina mörka stråk. Med sin väninna Helena Nyblom delade Anna känslan av att försöka ta vara på lyckan i ett liv som oåterkalleligt rinner bort. Och det som verkar vara en idyll är nästan aldrig det om man skrapar på ytan.

Man kan studera Anna Hamilton Geetes liv ur ett kvinnohistoriskt perspektiv. Hon var sprungen ur en intellektuell över-

klassmiljö. Men först generationen efter henne blev det möjligt för kvinnor att förverkliga sig akademiskt. Äktenskap och hemliv blev istället hennes lott. Men hon gav aldrig upp skrivandet, mest synligt i form av brev men också översättningar. Men äktenskapet och hemmet i småstadens skvaller läste in henne. Hon utvecklade en kleptomani och blev själv en del i skvalleret.

Till slut förverkligade Anna sitt stora och hagiografiska verk över den beundrade morfadern Erik Gustav Geijer. Hon hade levt sitt liv med morfaderns verk ständigt närvarande. Olof Lagercrantz berättar i sin självbiografi att detta var vanligt i släkten. Även Lagercrantz visar, brorsdöttrar till Anna Hamilton Geete, levde i glansen av Erik Gustav Geijer.³⁶ Med bokverket *I solnedgången* blev Anna en inspiratör och förebild för en yngre generation författare. Mest gällde detta hennes systerdotter, den blivande författarinnan Agnes von Krusenstjerna. Anna Hamilton Geete hade de sista åren i sitt liv brevväxlat med Agnes von Krusenstjerna. Agnes var ännu bara en oerfaren flicka med författardrömmar. När Anna dog ärvde Agnes mosterns penna. Det var djupt symboliskt. Agnes var starkt gripen när hon tog farväl av den döda mostern en februaridag 1913 i Borås. Långt senare blev hennes älskvärda men egenartade och kleptomana moster Anna en karaktär i Agnes författarskap.

I samband med Annas begravning var Agnes gäst i Gerard Odencrants föräldrahem på Annelund i Borås. Dagarna i Borås i februari 1913 blandar sorgens saknad med förälskelsens rus för den unga Agnes. Med Annas penna skriver hon om sin kärlek till

Gerard: ”Jag vet ej om detta är kärlek, den stora underbara gåvan. Jag vet bara att här på Annelund är det som om jag kände dig ständigt nära mig. Och den känslan gör mig mildare, godare”.³⁷

När Agnes några dagar senare är åter i Stockholm skriver hon dikter. Om mosterns stela, döda ansikte. Om Gerard. Hans musikalitet blir synlig. Hon kallar honom ”kung över tonernas värld”. Året därpå, i oktober 1914, förlovar sig Gerard och Agnes. Förlovningen bryts redan sommaren därpå. Men det är en annan historia.³⁸

Noter

- 1 Lotten Dahlgrens skrev efter Annas död artikeln ”Anna Hamilton Geete. ’I solnedgångens författarinna’, publicerad i *Personhistorisk tidskrift* 1913, årg. XV, häfte 1 och 2, s 117 ff.
- 2 Hildebrand, B, ”Anna Hamilton Geete”, *Svenskt biografiskt lexikon* (red. E. Grill), nr 80, 1966.
- 3 Till exempel i Ellen Lundberg-Nybloms memoarer *Från Fyrisån till Capris klippor* (1931). Lundberg-Nyblom var dotter till Anna Hamilton Geetes väninna Helena Nyblom.
- 4 Artikeln bygger delvis på publicerat arkivmaterial, främst brev, som finns på Kungliga bibliotekets handskriftssamling. Annas brev till Leonore Odencrants finns i den Odencrantska samlingen på KB (låda nr 16).
- 5 Nyblom, H. *Mina levnadsminnen, II. I Sverige 1864–1898*, Stockholm, Bonniers 1922
- 6 Hamilton, H. *Häggkomster. Strödda anteckningar*, Stockholm, Bonniers 1928. Där finns också det beskrivna fotografiet återgivet.
- 7 Gunnel Vallquist har tecknat Helena Nybloms porträtt i Svenska Akademiens minnesserie. (*Helena Nyblom*, Svenska Akademiens Minnesteckningar, Norstedts förlag 1987).
- 8 Holger Nyblom har publicerat brevväxlingen mellan väninnorna Helena Nyblom och Anna Hamilton Geete (*Två väninnor. Helena Nyblom och Anna Hamilton-Geete*. Norstedts, 1950)
- 9 Om Lyran se Dahlgren, Lotten *Lyran. Interiörer från 1870- och 80-talens konstnärliga och litterära Stockholm*. Wahlström & Widstrand 1913.
- 10 Nyblom, Helena. aa, 1922.
- 11 Gerard Odencrants opublicerade självbiografiska anteckningar finns hos hans dotter Ebba Zetterquist, Stockholm.
- 12 Lagercrantz, O. *Min första krets*, W & W, Stockholm 1982.
- 13 Per André skrev i *Skelleftebygden* 2004/1 artikeln ”Anna Hamilton-Geete i Skellefteå”. Ett kollage av Skellefteå teckningar av Anna Hamilton Geete fanns i *Skellefteå Nya Tidnings* julnummer 1894. (Anna Hamilton Geete bodde i Skellefteå 1879-89).
- 14 Nyblom, Holger. aa, 1950.
- 15 Det finns åtskilliga böcker som är översatta av Anna Hamilton Geete. Ett exempel som också visar hennes spiritistiska intresse är Minot Judson Savages *Dödens gåta och huru mänskligheten sökt lösa den. En redogörelse för odödlighetslärans utveckling*. (Hugo Gebers förlag, 1904). Anna Hamilton Geetes översättargärning har uppmärksamats bl a av B. W. Downs i artikeln ”Anglo-Swedish Literary Relations 1867-1900: The Fortunes of English Literature in Sweden”, *The Modern Language Review*, Vol. 65, No. 4 (Oct., 1970), s. 829-852.
- 16 Nyblom, Holger, aa, 1950.

- 17 Annas brev till Leonore Odencrants finns i den Odencrantska samlingen på KB (låda nr 16).
- 18 Såväl Fröding som Strindberg var också inspirerade av den våg av nyandlighet som välldes fram i slutet av 1800-talet, inte minst genom idéer från Madame Blavatsky (Helena Blavatsky (1831–1891) som i slutet av 1880-talet gett ut *Den hemliga läran*, ett av teosofins viktigaste verk).
- 19 I Ada Damms böcker *Bilder från det gångna Borås*, 1-2. (1917–1918) finns ett foto av Amalia Wold klädd i scenkläder på Borås gamla teater. Malla Wold var född 1867 och dog först 1960. Hennes och makens grav finns på Borås gamla kyrkogård.
- 20 Ada Damm berättar också i sina böcker om sitt möte med Anna Hamilton Geete i huset med rosenpaljén på Österlånggatan 5 i Borås.
- 21 Samtliga i artikeln citerade brev från Anna Hamilton Geete till Leonore Odencrants finns i Odencrantska depositionen, handskriftsavdelningen, Kungliga Biblioteket, Stockholm.
- 22 Nyblom, Holger, aa, 1950.
- 23 Även detta brev finns återgivet i Nyblom, Holger, aa, 1950.
- 24 Gerard Odencrants privata dokument finns hos hans son Jan Odencrants, Stockholm.
- 25 Damm, A. aa, 1917–18.
- 26 Tore Hartung har i en artikel i tidskriften *Lidköpingsbygden 1993* skrivit *Selma Lagerlöf – Lidköping och Kinnekulle*. Där berättar han om Selmas och Annas möte. Detta möte omnämns även av Hugo Hamilton i *Hågkomster. Strödda anteckningar* (Stockholm, Bonniers 1928) samt av Olof Lagercrantz i *Min första krets*.
- 27 Burman, C, K. J. *En biografi över Klara Johanson*, Stockholm, 2007.
- 28 Ehnmark, A. *Minnets hemlighet. En bok om Erik Gustaf Geijer*, Stockholm 1999.
- 29 Tingvall, S, "Borås som kulturstad", i kulturhistoriska föreningens årsbok *Från Borås och de sju häraderna* (Borås, 1963).
- 30 Om detta berättar bl a brodern Hugo Hamilton i sina publicerade dagböcker (*Ur Hugo Hamiltons dagböcker 1911–1916*, Norstedts, andra uppl. 1955).
- 31 Nyblom, Holger, aa, 1950.
- 32 Damm, A. aa, 1917–18.
- 33 Nyblom, H. Aa, 1922.
- 34 Hamilton; H. *Ur Hugo Hamiltons dagböcker 1911–1916*.
- 35 Gerard Odencrants opublicerade självbiografi i hans dotter Ebba Zetterquists ägo.
- 36 Lagercrantz, O. *Min första krets*.
- 37 Lagercrantz, O. Agnes von Krusenstjerna, Bonniers, Stockholm 1980.
- 38 Om denna se Stolt, C-M, "Psykoanalys, parapsykologi och piano. Läkaren Gerard Odencrants (1888–1967) – en biografisk skiss". Under publicering i *Svensk Medicinhistorisk tidskrift*.

INGVAR ERIKSSON

Karolinen Magnus Stenbock.

Stockholm: Atlantis, 2007. 358 s., inb., illustr.

LARS-OLOF LARSSON

**På marsch mot evigheten. Svensk stormakts-
tid i släkten Stålhammars spegel.**

Stockholm: Prisma, 2007. 352 s., inb., illustr.

Svensk stormaktstid är en period av snabb och parallell utveckling på många områden. Militärtaktiskt nytänkande från Holland parades med ett inhemskt administrativt system som utgjorde krigföringens själva bas. Ideologin byggdes upp ur lutheranismen för folket och göticismen för adeln. Den svenska stormaktstiden var också integrativ på många sätt, då möjligheten att stiga i graderna för icke-adliga personer ökade, samtidigt som utländsk (främst balttysk) krigaradel blev allt vanligare i landet. Detta innebar givetvis inte att det var ett öppet samhälle där klassresor var okomplicerade. Det fanns givetvis fortfarande en gradskillnad mellan nyadlade och gammal adel. Det är detta spännande samhälle som de ovanstående titlarna behandlar, fast på ganska olika sätt. I detta ligger också spänningen mellan de gamla ätterna (Stenbock) och de nya (Stålhammar).

Ingvar Eriksson är inte historiker av facket utan istället pensionerad överläkare i kirurgi. Han har tidigare skrivit en biografi över Nils Bielke (ännu en av den gamla adelns främsta

män). Lars-Olof Larsson å andra sidan kräver ingen närmare presentation, men man kan lugnt säga att han tillhör historikerfacket. Som titlarna antyder handlar båda verken om stormaktstiden och män och släkter i dess mitt. Perspektiven är dock annorlunda, medan Eriksson försöker beskriva och förstå den enskilde mannen Magnus Stenbock, försöker Larsson att beskriva stormaktstidens samhälle utifrån släkten Stålhammar. Det finns också en viss tidsmässig skillnad mellan berättelserna. Eriksson behandlar den svenska stormaktstidens apokalyptiska slut. Larsson arbetar å sin sida med hela stormaktstiden, och inte minst dess födelsevänder. Båda perspektiven är fullt legitima, men de ger olika resultat och också olika typer av berättelser, något som diskuteras längre fram.

Magnus Stenbock är inte riktigt vem som helst i svensk historia, och absolut inte i svensk militärhistoria. Stenbock blev tidigt nationalhjälte genom att han efter slaget vid Poltava var den som faktiskt besegrade åtminstone några av fienderna, bland annat vid Helsingborg 1710. Han blev Måns Bock och "hans" marsch var Dalregementets marsch fram till dess nedläggning 2000. Namnet Stenbock är ett av de äldre bland rikets nobla herrar, men Magnus fick sitt namn av en ätt "uppkomlingar" (sannolikt några av de mest framgångsrika), nämligen släkten de la Gardie. Erikssons framställning bygger i mångt och mycket på brevmaterial, dagböcker och berättelser (både från Stenbock själv och från andra välkända personer).

Berättelsen om Stenbock ger flera olika intressanta inblickar i hur en hög officer i stormakts-

tidens svenska armé tänkte. Det handlar ofta om pengar, eller brist därpå, något som faktiskt illustrerar den svenska stormaktens akilleshäla. Stenbock skrev ofta hem till sin hustru Eva (Oxenstierna) om pengar. Ett brev författades i hans polska läger vintern 1701. Han hade då inte fått lön på femton månader, och påpekade att allting saknades. Kriget beskrev han som "långt ifrån angenämt" (Eriksson, s. 93). Detta var någonting vanligt förekommande och det är sedan tidigare välkänt hur karolinska officerare diskuterade med sina hemmavarande hustrur, om ekonomi, barnuppfostran och dylikt. Forskningen har lyft fram att officerarnas frånvaro faktiskt innebar en möjlighet för adelns kvinnor. Som exempel kan nämnas Kekke Stadins artikel "Stormaktskvinnor" i antologin *Makt och vardag* (1993), med Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson som redaktörer. Detta syns också i brevväxlingen mellan Magnus och Eva, där hon fått ansvar att driva in skulder och investera för framtiden.

Ingvar Erikssons berättelse om Magnus Stenbock åskådliggör slutet på den svenska stormaktstiden på ett förtjänstfullt sätt. Framställningen relaterar individen till den "stora" historien. Det är efter nederlaget vid Poltava 1709 som Stenbocks gloria börjar lysa allt kraftigare. Det var han som besegrade danskarna trots att den karolinska armén gått under i Ukraina. Om stormaktens ekonomi var dess lerfötter var dess styrka armén. Det var nämligen inte bonddrängar (som bokens skyddsomslag antyder) som besegrade Danmark vid Helsingborg, utan en välövad och välledd karolinsk armé.

Den tidiga stormaktstidens historia åskådliggörs också den förtjänstfullt genom släkten Stålhammar. Larsson visar på ståndssamhällets alla aspekter genom personerna. Per Jonsson, bondson från Småland, började sin karriär som trossdräng och slutade som adlig kavallerioverste med namnet Stålhammar. Denna klassresa är remarkabel i sig, men visar samtidigt på den utveckling som stormaktstiden innebar. Klassresor var uppenbarligen vanliga vid 1600-talets mitt. Larsson visar att den miljö som Stålhammar fanns i var ytterst internationell. Hans kompanichef hette exempelvis Caspar Witte och kom från Nederländerna. Några av hans kollegor i de olika småländska regementena hade namn som Wrangel, Ruthwen, Drummond, Muschamp, King, Campbell, Dach, Man, Nieroth, Klingspor, Patkull och de Laval (Larsson, s. 26). Namnförteckningen betonar det internationella inslaget (främst skottar i detta fall). I Larssons framställning handlar det mycket om hur Stålhammar och hans ätteled förhöll sig till andra i lokalsamhället när det gällde ägor, giftermål och annat. Det fanns flera andra nyadlade ätter i området, som man slöt olika typer av allianser med. Familjen Stålhammar förblev dock en militär ätt, där son följde efter fader som chef för regementen, och kusiner, söner och andra tjänstgjorde tillsammans. Detta trots att Per Jonsson Stålhammar skrev till sin hustru Anna Johansdotter (Skytte) att sönerna skulle studera för att kunna få ett "hederligt" ämbete och inte slita ont som olärda knektar (Larsson, s. 315). Nu blev det allt som oftast inte så, utan sönerna och deras söner i flera generationer blev officerare, och

liksom många soldater stupade de eller dog av umbäranden. Boken *På marsch mot evigheten* är fångslände, inte minst därför att man som läsare kommer personerna mycket nära. Men det absolut mest fascinerande är berättelsen om lokalsamhället i vilket personerna verkade. Tiden präglades inte bara av krig och elände, utan Stålhammarna drevs även av en lokal ekonomisk och ideologisk strategi för förmera släkten och ätten.

Larsson arbetar, liksom Eriksson, med ungefär samma typ av material. Många av beskrivningarna bygger på brev mellan personer i släkten, men också på olika dagböcker och dylikt. Detta material kompletterar Larsson med studier av kyrkoböcker, mantalslängder och annat för att åskådliggöra det lokala. Anledningen är att Larssons anslag är mer övergripande än Erikssons. En annan aspekt som är intressant att lyfta fram är att båda författarna använder bearbetningar från tidigt 1900-tal. Detta är i och för sig inget problem, men som Eriksson säger i sin inledning är dessa verk färgade av sin nationalistiska samtid. Det handlade då om att lyfta fram karolinska hjältar, och inte minst Magnus Stenbock har ernått sin ställning i svensk militärhistoria genom denna historieskrivning. Båda författarna är dock högst medvetna om det tendensiösa draget i denna historia och det utgör inte ett problem i framställningarna. Man kan dock säga att intresset för Stenbock sannolikt härrör från den position han givits i sagda sekelskifteshistoria (som faktiskt går tillbaka till mitten av 1700-talet).

Erikssons och Larssons verk är i sig intressan-

ta och givande, men det finns en karaktärsskillnad som handlar om biografien som genre. Erikssons syfte är att beskriva och skriva om Magnus Stenbock som person. Man kan säga att det handlar om personens roll i det stora skeendet. Detta leder till att verket blir militärhistoria, där det handlar om fälttåg, läger och skärmytslingar. Detta är kryddat med inblickar i aktörens synsätt och förhållanden till andra aktörer, och sin hemmiljö. Larssons verk är motsatsen, syftet är att beskriva stormaktstidens samhälle ur en mängd olika aspekter, med utgångspunkt i släkten Stålhammar. Det är det stora i det lilla, skulle man kunna säga. Det innebär inte på något sätt att personerna är frånvarande hos Larsson. Man får som läsare nämligen en tydlig bild av personerna i släkten Stålhammar liksom av Stenbock. Men det handlar slutligen om två olika perspektiv och två olika typer av biografier. Båda perspektiven fyller sin funktion och båda är fullt legitima. Men de bilder man som läsare får av huvudpersonerna skiljer sig åt. I min egen högst subjektiva bedömning, känns släkten Stålhammar som sympatisk. Det finns något i berättelsen som gör att jag känner en närhet till Per Jonsson och Jon Persson med flera. Det är en närhet jag inte upplever när jag läser om Magnus Stenbock, han befinner sig istället i ett dis. En sak som dock framträder är vilken roll plikten betydde för alla aktörerna: det var en plikt att arbeta, det var en plikt att vara modig, det var en plikt att ta hand om sina underlydande och slutligen var det en plikt att tjäna Gud och konung. Samtidigt innebär detta att man kunde och skulle förmera sig själv. Att klättra uppåt på stegen och göra

karriär var också en form av plikt. Denna inblick i stormaktstidens människa och militär är den stora behållningen av de båda böckerna. Men man får inte luras att tro att allting handlade om att göra vad som förväntades av en eller av pliktuppfyllelse. Lars-Olof Larsson skriver också om en person som inte agerade utifrån vad som förväntades av henne/honom. Det handlar om Ulrika Eleonora Stålhammar, dotter till Per Jonsson Stålhammars son Johan Persson Stålhammar och Anna Brita Lood i Småland. Ulrika Eleonora blev nämligen drängen Wilhelm Edstedt! Hon klädde sig i manskläder och red till Stockholm för att söka värvning. Först efter några år som betjänt blev Ulrika/Wilhelm mönstrad vid artilleriet i Kalmar 1715 och avfördes först 1726, utan att någon märkt hemligheten. Ytterligare en mycket intressant aspekt var att Ulrika/Wilhelm var gift med en Maria Lönman (som sannolikt måste ha vetat).

Avslutningsvis ger Erikssons och Larssons biografier en intressant och tidvis fascinerande inblick i 1600- och 1700-talens samhälle, genom sina aktörer. Men verken är synnerligen intressanta ur ett biografiskt perspektiv och sätter fingret på frågan om hur man skall se på individens roll i historien. Det handlar egentligen om perspektiv på historieskrivning. Skall man se det lilla i det stora eller det stora i det lilla?

Fredrik Eriksson

HENRIKA TANDEFELT

Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2008. 439 s., inb., illustr., personreg.

Det ärftliga konungadömet statsform utgår från föreställningar om gudomlig utvaldhet och blodförvantskapets mystik. Ju längre bakåt en ärftlig monarkis navelsträng slingrar sig, desto svårare blir den att ifrågasätta. Hävd är ett hårdfjallat pansar. Rationalitet göre sig här ej besvär. Arvsrätt till kronan handlar om tro, inte om tänkande.

För den som genom börd anförtratts det konungliga uppdraget gäller att på olika sätt manifesteras rätten till innehavet. Uppgiften blir särdeles angelägen om ättens tronföljd har en kort historia. Gustaf III:s fingerfärdighet att med hjälp av nådevedermälen, retoriska finter, medaljer, riter och storslagna teatraliska upptåg understryka legitimiteten i sin ställning och rättmätigheten i sitt agerande kan bringa i tankarna en pirat som genom oräkneliga äntherhakar försöker bemäktiga sig statskeppet. Henrika Tandefelt – hemmahörig i republiken Finland – har i boken *Konsten att härska* lyft fram och analyserat den arsenal av manipulatoriska grepp som konungen använde för att underbygga sin ställning som enväldshärskare. Symboler och ceremoniel, byggenskap och inrättande av nya akademier, skådespel och operor, tillskapande av nya institutioner lika väl som nådevedermälen

till utvalda – allt kunde nyttjas i syfte att motivera makttilläggnelsen efter statskuppen 1772. Genom enkla semantiska handgrepp kunde den nya makthavaren nu framträda som landets räddare, en frälsare som gjort slut på ständernas "despoti" och "självsväld". Konungen införlivade med sin egen arsenal begrepp som "frihet", "lag" och "medborgare" – grundläggande värden i det just kasserade frihetstida statsskicket.

Tandefelts genomlysning av den gustavianska tidens symboler och kodade budskap presenterar ett samhälle alltmer präglad av teaterns och operans sceniska tänkande. Författaren använder begreppet *teatralitet*, introducerat av den ryske semiotikern Juri Lotman (f. 1922). Tanken är, att varje mänsklig situation kan tolkas på flera olika plan – liksom på en teater. Scenens tecken och repliker får betydelse dels inom det spel som framförs av de övriga aktörerna, dels av publiken som beskådar det hela. Allting kan tillmätas betydelser på olika plan och avkodas efter skilda nycklar. Kön, socialgrupp, politiska och religiösa åskådningar, nationalitet och tidsanda är några av de faktorer som ger olika tolkningsuppslag. Varje tecken och replik – på teaterns tillhör lika väl som världens – betecknar något utanför sig självt och kan tillmätas flera betydelser. Konungen bör därför inte avfärdas som en behagsjuk teaterapa, menar Tandefelt. Hon vill inte göra skillnad mellan å ena sidan "det föreställda eller retoriska" och å andra sidan "det faktuelle". Bägge dimensionerna erhåller samma verklighetsdignitet hos Gustaf III och hos många i hans omgivning. Erik Lönnroths tal om "den stora rollen" i biografien från 1986 visar att denna

sammangjutning blivit förbisedd, menar författarinnan. Gustaf III skulle själv aldrig draga upp fasta gränser mellan vad som var "verklighet" och "teater". I likhet med åtskilliga andra härskare under 1700-talet intresserade han sig inte bara för scenkonsten – han uppfattade hela tillvaron som scen. I kraft av ställning och personlighet kunde han omvandla världen till teater, vare sig han lustvandrade ute på Drottningholm, befann i närheten av slagfältet under kriget 1788–1790 eller framträdde som de lägre ständens beskyddare när han talade på kyrkvallarna i Dalarna och annorstädes för att hetsa mot den trolösa adeln.

För egen del har jag svårt att helt skriva under på Tandefelts resonemang. Ingen ifrågasätter Gustaf III:s stora opera- och teaterintresse. Men att därifrån utgå från att konungens hela världsbild utgjordes av en räckta dramatiska tablåer, att han med sitt entourage inte kunde skilja mellan tiljans värld och en verklighet på andra sidan ridån verkar orimligt. Under resorna i Sverige både som kronprins och regent hade han kunnat se under vilka ömkansvärda förhållanden många av hans undersåtar levde. Hans agerande i skilda politiska sammanhang – alltifrån knepen 1788 för att kringgå grundlagen och framkalla ett krig mot Ryssland eller det medvetna spelet i början av 1790-talet för att inskränka på tryckfriheten och undanhålla allmänheten nyheter om vad som pågick i Frankrike avslöjar mera sinne för realpolitik än framträdande scenisk talang. Att visst fog finns för Tandefelts tes verkar klart, men den får inte drivas in absurdom. Situationen, personagererna i omgivningen, syftet och verktyget hade betydelse för hur Gustaf III skulle hand-

Recensioner

la. Uppenbarligen var han själv alltför mycket av kalkylerande politiker för att binda upp sitt handlande bakom en enda princip, hur estetiskt tilltalande denna än kunde te sig. Införandet av judereglementet 1782 liksom en rad straffrättsliga reformer talar ett annat språk än den fullfjädrade esteticismens.

I sin framställning avstår Tandefelt från att värdera. Rättrådigheten, den politiska klokskapen eller ändamålsenligheten i konungens handlingar får läsaren själv fundera kring. Tandefelt presenterar ceremonier och personer, situationer

och symboler, kungliga arenor och kunglig retorik. Boken är mycket välskriven och gediget underbyggd. Teorierna kring enväldshärskarens agerande kan diskuteras med utgångspunkt från vad äldre forskning kommit fram till. Tandefelts rikhaltiga dokumentation har tillsammans med några av hennes djärva esteticerande teser öppnat nya infallsvinklar till förståelsen av en gåtfull och undflyende regent.

Olof Hägerstrand

Gustaf III som räva, tecknad av Carl August Ehrensvärd.

BO LINDWALL & HENRIK MOSÉN

Östgötska bonderiksdagsmän. Bondeståndets ledamöter från Östergötland 1600–1866.

Utg. av författarna, 2008. 411 s., inb., statistikbilaga, namn- och Ortsreg. samt appendix med släktöversikter.

Att Sverige saknar ett biografiskt verk om ständsriksdagens ledamöter har påpekats många gånger. Frågan togs motionsvägen upp i riksdagen redan 1967 av predikanten och högermannen Tore Nilsson i Agnäs och andra intresserade ledamöter, men utan annat resultat än att en föreslagen provundersökning av öländska riksdagsmän sågs med viss välvilja. Svenskt biografiskt lexikon, som var remissinstans då ärendet bereddes, fann det vara en gigantisk uppgift att presentera biografier över de ca 23 000 personer som var riksdagsmän under perioden 1600–1866. Siffran var en sammanräkning av approximativa kalkyler för de olika ståndens ledamotsantal som lexikonets styrelse låtit utföra. Mest säkra var uppgifterna om bondeståndet – 7 603 riksdagsmän – eftersom man här kunde utgå från Ludvig Mårtenssons tryckta ledamotsförteckningar. För 1600-talets riksdagsbönder var det dock knappast möjligt att tillföra någon information utöver Mårtenssons rudimentära uppgifter, härtill var källäget alltför bristfälligt. Projektet måste enligt lexikonets mening radikalt avgränsas även i andra avseenden. Forskningsinsatsen och kostnaderna föreföll orimliga.

Motionärerna lät sig inte helt nedslås av fack-

männens kyliga attityd och pekade på den slumrande resurs som fanns i form av ”intresserade amatörforskare och genealoger”. Människor som, kanske genom studiecirklar, var beredda att ”utan kostnad och med glädje lägga ned mycket väsentligt arbete på detta område”. Det biografiska uppslagsverk om östgötska bonderiksdagsmän 1600–1866 som nu föreligger är också ett lokalt initiativ och med två välmeriterade släktforskare som upphovsmän, Bo Lindwall och Henrik Mosén. Med sina nära 600 biografier utgör deras arbete den hittills bredaste redovisningen av levnadsdata om bonderiksdagsmän. Om enskilda ledamöter finns en rik men splittrad och svärfångad litteratur. Någon komplett regional framställning av den typ som här är aktuell har dock aldrig tidigare gjorts.

Verkets utgångspunkt är genealogisk och tyngdpunkten i biografierna ligger på födelse-, död- och vigseldata kring riksdagsmannen liksom uppgifter om hans härkomst, hans hustru(r) och makarnas barn med ingifta. Detta till stora delar nyutforskade material ger ett pålitligt intryck och författarna har kunnat korrigera många felaktigheter i tidigare litteratur. I allt omnämns omkring 10 000 personer, vilket tillsammans med ett anslutande släktnamnsregister gör boken till en given följeslagare för alla släktforskare med intressen i Östergötland. Rikedomerna på data till trots kan ett verk av denna typ egentligen aldrig betraktas som avslutat. Som komplettering till boken finns därför hemsidan www.vifolka.se där allmänheten ges möjlighet att tillföra rättelser och tillägg.

När det gäller allmänna biografiska uppgifter

har författarna sökt uppspåra alla former av lokala förtroendeuppdrag som riksdagsmannen innehåft, t.ex. som nämndeman eller kyrkvård. Den komplicerade frågan om vilken jordnatur han brukat har beaktats men inte setts som en prioriterad arbetsuppgift. Desto större är ambitionerna beträffande identifiering av ledamöter, vilka härad (valkretsar) de representerat och vilka riksdagar de bevisat. Författarna har påträffat ett antal tidigare okända ledamöter och i väsentlig mån kompletterat och korrigerat Mårtenssons förteckningar. Ifråga om ledamöternas inomparlamentariska insatser har inte minst utrymmesskäl framtvingat olika begränsningar. Här replieras på de tryckta protokollen och beträffande yttranden och liknande aktiviteter inskränker sig redovisningen till de frihetstida riksdagarna.

Det är givet att bokens imponerande anhopning av väl belagda faktauppgifter ger uppslag till fördjupade studier. I en utförlig inledning, åtföljd av en statistisk bilaga, antyds både möjligheter och resultat. Med sina stora variationer i geografi och näringsfång ter sig Östergötland som ett fruktbart undersökningsområde. Där fanns också alla typer av jordnaturer representerade med såväl krono- och skattebönder som frälsebönder. Även de senare figurerar i ledamotsbiografierna, trots att de genom sin beroendeställning i princip var uteslutna från riksdagen under lång tid.

Den fråga där författarna når längst gäller naturligt nog ledamöternas inbördes släktförbindelser. Ämnet har berörts i tidigare forskning men i brist på större genealogiska sammanställningar har säkra resultat inte kunnat vinnas.

Det här publicerade östgötamaterialet ger stöd för tanken om släktnätverkens betydelse. Ett mönster kan skönjas men släktskapen är ofta ganska avlägsna, det var ytterst sällan som ett ledamotskap gick i arv från far till son. Resultaten exemplifieras i ett antal släktöversikter. De slående sambanden till trots är författarna välgörande försiktiga i sina slutsatser. Ett vägande skäl till denna avvaktande hållning, som de själva pekar på, är att en slumpmässigt vald kontrollgrupp inte har kunnat etableras.

Kom riksdagsbönderna "direkt ur hopen", som Sten Carlsson uttryckt saken, eller var det en lokal maktelit som utgjorde rekryteringsbasen? Östgötabiografierna talar starkt för det senare alternativet. De valda uppbar ofta andra förtroendeuppdrag, bl.a. var före år 1800 omkring 60 procent av ledamöterna också nämndemän. Däremot var riksdagsbönderna inte nödvändigtvis extremt förmögna, även om det fanns välbärgade personer i deras krets. Författarna tycker sig se spår av "klaner" ur vilka de förtroendevalda hämtades och där riksdagsmannskapet endast utgjorde en av en rad olika lokala maktpositioner.

Under de sista ständsriksdagarna satt flera starkt profilerade politiker på östgötabänken, främst bland dem Jonas Andersson i Häckenäs och Carl Anders Larsson i Maspelösa. De östgötska ledamöterna agerade då också som en sammanhållen gruppering, det liberala s.k. östgötopartiet eller med motståndarnas benämning "östgötarackarna". Under den långa perioden dessförinnan förefaller dock den östgötska myllan ha producerat ovanligt få förgrundsgestalter,

det var bl.a. sällsynt att en östgöte tilldelades posten som talman. Författarna ser en förklaring i den stora omsättningen av ledamöter på östgötabänken. Det var här endast ett fåtal ombud som bevistade fler än två riksdagar och kunde samla den erfarenhet som ledde fram till de interna maktpositionerna. Hypotesen förefaller rimlig och värd att pröva. Att anciennitet var en tungt vägande faktor vid fördelningen av poster inom ståndet är välkänt sedan tidigare.

Med sin undersökning av de östgötska bonderiksdagsmännen har Bo Lindwall och Henrik Mosén avsevärt tänt gränserna för vad skeptikerna på 1960-talet ansåg vara möjligt. Till de senares försvar ska dock sägas att datatekniken förändrat arbetsförutsättningarna i en utsträckning som då knappast kunde förutses. Det är en förhoppning att entusiaster i andra regioner följer upp med framställningar lika gedigna som den nu utkomna om fjärde ståndets östgötabänk.

Andreas Tjerneld

PÄR NUDER

Stolt men inte nöjd.

Stockholm: Norstedts, 2008. 368 s., inb., illustr., personreg.

Hur i all sin dar har karln hunnit med allt, är den första reflektionen man får efter att ha läst Pär Nuders självbiografi. Han har varit kommunalpolitiker i Österskär, politiskt sakkunnig hos justitieminister Sten Wickbom, distriktsordförande i SSU, tagit en jur kand vid Stockholms universitet, varit statsministerns statssekreterare, samordningsminister och finansminister. Under denna tid har han fått avgå (när Wickbom avgick 1987 efter storspionen Stig Berglings flykt), orsakat politiska affärer, hamnat i interna maktkamper, skrivit programtal för både Ingvar Carlsson och Göran Persson, träffat internationella storpolitiker, knutit politiska kontakter och nätverk, förlorat två och vunnit tre val, hållit i den ekonomiska politiken, ömsom hamnat i kylan – ömsom fått komma in som Perssons närmaste man, beskyllts för att tillhöra ett bunkergäng och slutligen desavouerats och tvingats lämna posten som ekonomisk-politisk talesman för Socialdemokraterna efter valförlusten 2006. Allt detta trots att han bara hunnit bli 45 år!

En förklaring är att han redan som tjugotvåring knallade in genom kanslihusets portar för första gången för att arbeta deltid på Justitiedepartementet samtidigt som han studerade juridik, och sedan genom sina kontakter inom partiet och Regeringskansliet fick åka hissen

upp till Statsrådsberedningen, statsministerns eget kansli.

Vem är då denne Pär Nuder? Han är urtypen för den politiske broilern som aldrig haft något arbete utanför den politiska sfären. Genom sin skolning från fjortonsårsåldern i SSU och sina kontakter och nätverk inom det socialdemokratiska partiet har han kunnat avancera mot partiets elit och utvecklats till ett politiskt fullblodsproffs. Hans far Ants Nuder arbetade under oppositionsåren 1976–1982 på den socialdemokratiska riksdagsgruppens utredningskansli, eller "tolvan" som den kallades och sedan på Bostadsdepartementet. Hos sin far på tolvån sprang den unge Pär och stötte på framtida s-toppar. En av dem hette t.ex. Mona och var dotter till Hans Andersson som arbetade där. En annan var Odd Engström som låg bakom att Nuder som tjugofemårig politiskt sakkunnig fick ta den där hissen upp till Statsrådsberedningen 1988. Bilden av den politiske broilern förstärks också av att uppväxten skett i en av Stockholms mer exklusiva villaförorter Österskär där grannar och umgänge består av akademiker, författare och ambassadörer. Inte ett blåstall, unikabox eller stämpelkort så långt ögat kan nå.

Han är själv medveten om den bild av honom som ofta tar sig uttryck i beskrivningar som "beläst", "nördig" och "arrogant". Samtidigt tonar också bilden fram av en person som behärskar det politiska spelet fullt ut, som är skicklig i sina analyser och som har förmågan att formulera det i skrift. Detta förstärks av att boken som sådan är skickligt skriven, vilket inte alltid kan sägas om politikermemoarer. En illustration av den in-

tellektuelle politikern som snabbt ser sammanhang och gör politiska analyser är beskrivningen av hur han på valdagen 2006 efter att ha röstat sätter sig ned och formulerar en valanalys om varför socialdemokraterna förlorat valet. Denna episod inleder också boken.

Göran Persson beskriver Nuder så här i sina memoarer efter regeringsombildningen 2004: "Ny finansminister blev Pär Nuder, vilket innebär att han äntligen fick den plattform som jag ansåg att hans kapacitet krävde". Det har spekulerats i om Nuder, och inte Anna Lindh, var Göran Perssons tilltänkte efterträdare till statsministerposten. I Margareta Winbergs bok *Lärlarinna i politikens hårda skola* (2008) finns en sådan tanke, vilket bl.a. grundar sig på att Nuder i sista stund fick hålla linjetalet inför EMU-omröstningen 2003 trots att Anna Lindh stod uppsatt som huvudtalare. Pär Nuder beskriver att Lindh blev rasande över detta och menade att Göran Persson därmed tog ställning i debatten om sin efterträdare. Winberg beskriver vidare Nuder som beläst, kunnig och erfaren. Vid ett besök hos henne i Brasilien där hon var ambassadör 2004–2007 konstaterar hon förvånat att han också hade humor. Detta bekräftar bilden av att Nuder, även inom partiet, ansågs vara en politisk brolier som tillhörde partieliten.

Vad tillför då Pär Nuders bok som vi inte redan visste? För den som inte vet särskilt mycket om hur det går till i regeringens innersta kärna är den en grundbok att läsa. Nuder beskriver arbetet inifrån som statsministerns statssekreterare *primus inter pares* (den främste bland likar), som samordningsminister och som finansmin-

ister. Han redogör också för några episoder som speglar den komplexa relationen med Göran Persson. En sådan är där Persson ifrågasatte Nuders kunskaper och politiska omdöme inför sittande regering på ett regeringssammanträde i en sakfråga som handlade om högskolornas intagningssystem, och som ledde till en häftig konflikt mellan de två.

En annan dimension som kommer fram är Nuders nätverkande roll och egenskaper i internationella sammanhang. Enligt honom själv knyter han starka vänskapsband med många personer som har liknande positioner i andra länder, inte minst i EU-länderna. En sådan kontakt är den brittiske politikern och numera utrikesministern, David Miliband, "han bar portföljen åt Tony Blair, jag åt Göran Persson". I mellanösternfrågan är han personligt engagerad i och med att hans barndomsvän Simon är son till familjens nära vän Cordelia Edvardsson, författare och mångårig korrespondent för *Svenska Dagbladet* i Israel. Nuder gör många resor både som privatperson och politiker i området. En mer kuriös detalj är att Leif GW Persson är en av Pär Nuders kompisar sedan den gemensamma tiden då de arbetade som sakkunniga åt Sten Wickbom.

Vad kan man mer generellt säga om politiker-memoarer och förståelsen av politik?

Jag hävdar att man från memoarlitteraturen får den bästa förståelsen av vad politik är, och hur politikerna själva upplever sitt arbete. Överhuvudtaget är politikermemoarer och biografier en viktig källa för att få insikt om hur det "faktiskt" går till. Självklart finns det alltid en risk

för att memoarförfattaren överdriver sin egen betydelse eller glömmer bort vissa aspekter av arbetet, men med detta i medvetandet och en balans mellan olika typer av källor är denna litteratur oöverträffad för den som är intresserad av samtidens politiska frågor. Det finns också en tendens att politiker numer allt oftare skriver sina memoarer i nära anslutning till sin politiska karriär. Det medför samtidigt källkritiska problem eftersom författaren ibland har fortsatta politiska ambitioner.

Detta gör att vi snabbt genom denna litteraturgenre får deras egen syn på politiska händelseförlopp där det tidigare gått många år innan memoarerna skrivits och utgivits. Memoarerna blev då någon slags bokslut över karriären och ett medel för politikerna att sätta punkt för sina politiska liv. De senaste exemplen på "den nya tidens" svenska politiska memoarförfattare är Göran Persson, Lars Danielsson, Margareta Winberg och Pär Nuder där i alla fall ett par av dem kan antas ha politiska roller att spela även i framtiden. Ett internationellt exempel är USA:s nye president Barack Obama vars memoarer utkom redan 1995. För oss forskare är detta bara att tacka och ta emot. Om memoarerna dessutom är så läsbara som Pär Nuders är det bara att luta sig tillbaka och sköljas med i sådant som det är så svårt att forska om som t.ex. partikulturer, informella politiska strukturer, spelet bakom de politiska besluten och de personliga relationernas betydelse.

Anders Ivarsson Westerberg

ANITA KRATZ

Reinfeldt. Ensamvargen.

Stockholm: Norstedts, 2008. 512 s., inb., person-reg.

Lagom till valet 2006 utkom en trio biografier om Fredrik Reinfeldt skrivna av journalister/opinionsbildare som Ulf Kristofferson, Stig-Björn Ljunggren och Mats Wiklund (presenterade i *PHT 1/2007*). Till viss del präglades nog böckerna av brådska. Den som står sig bäst är Wiklunds *En av oss? En bok om Fredrik Reinfeldt*, med dess nytänkande i fråga om utformning. Hälften av boken ägnas åt en kronologisk skildring av moderatledaren – som samma höst också blev statsminister – den andra hälften åt intervjuer med forskare, journalister, politiker och andra experter. Därmed gavs perspektiv på den biografiska delen och vice versa.

Nu har trion utökats till en kvartett. Journalisten Anita Kratz, med tjugo års erfarenhet som politisk reporter och kommentator på *Svenska Dagbladet*, SvT:s *Aktuellt* och sedan som frilans, har i sexton års tid följt Reinfeldts väg i politiken. Sedan han blev partiordförande 2003 har hon med jämna mellanrum intervjuat honom, sammanlagt uppemot trettio gånger. Även ett stort antal intervjuer med andra personer har utgjort underlag till *Reinfeldt. Ensamvargen*. Det är således ett unikt material som författaren har samlat på sig.

Vilken bild av den nuvarande statsministern får då läsaren av denna omfångsrika biografi

på drygt 500 sidor? "Ensamvargen" har blivit det epitet som också lyfts upp i titeln. Även om Reinfeldt själv inte är så förtjust i beskrivningen har den onekligen stöd i dennes personlighet och politiska praktik. Å andra sidan är det knappast ovanligt att toppolitiker beskrivs på liknande sätt. Även de som är utåtriktade och omgivna av ett lojalt hov tycks ofta ha haft få riktiga vänner. Mer intressant är då att lyfta fram de uttalanden och bedömningar av sin och partiets ställning genom åren som Reinfeldt gör i boken. Att den första tiden vid makten i Rosenbad blev så pass stormig med flera nyttillträdde statsråd som konkurrerade om titeln som mest kortlivade statsråd någonsin har bidragit till att också tiden efter valsegern bjuder på dramatiska inslag.

Det dröjde ganska länge innan omvärlden tog Reinfeldts och moderaternas kursändring riktigt på allvar. Särskilt socialdemokratin gav gärna bilden av att det fortfarande var den gamla högern som var i farten, för övrigt ett klassiskt favorittema för kritiken från vänster. Också den tidigare nämnde Kristoffersons bok, *Fredrik Reinfeldt – i huvudrollen*, lutar åt det hållet, dock utifrån journalistisk skepsis mot vad makthavare säger snarare än egna partisympatier. Kratz bok bidrar till att stärka bilden av en rejäl kursändring, således inte bara en kosmetisk förändring. Det rörde sig om en noga genomtänkt strategi kombinerat med Reinfeldts egen uppfattning som i flera väsentliga avseenden skilde sig från det föregående decenniets moderatpolitik. Bildtgenerationen var trots allt skolad och sammansvetsad under 1960- och 1970-talens vänsterväg med socialism och en allt mer omfattande

offentlig sektor och ökat skatteuttag. Fredrik Reinfeldt växte upp i en tid då dessa idéer redan var på reträtt. Han kunde med sin position vid sidan om partiets ledning betrakta hur de långtgående angreppen på välfärdsstaten misslyckades. Genom att odla bilden av sin utstötthet kunde han också formulera, och få legitimitet för, en ny strategi när väl föregångarna gått in i väggen efter 2002 års moderata valfiasko. Allt hängde dock på hur det gick i 2006 års val. Moderaterna/högerpartiet har aldrig varit särskilt sentimentala eller senfärdiga när det gäller att göra sig av med partiledare som misslyckats.

Samtalen med Reinfeldt och Kratz egna reflexioner i samband med intervjuerna utgör en stor del av innehållet och det blir mötestillfällena som för handlingen framåt. På så sätt finns mycket av intresse för den politiskt intresserade i hennes bok. Också framtida forskare kan få användning för Reinfeldts uttalanden under perioden. Här speglas striden inom ungdomsförbundet Muf vid stämman 1992 när Reinfeldt valdes till ordförande, konfrontationen med Bildt 1995, partiet under Bo Lundgrens tid, förberedelserna till "de nya moderaterna" 2002–2003, upphöjelsen till partiledare, den borgerliga alliansens skapande, valsegern 2006 och det första årets affärer.

Ändå är det ingen särskilt lyckad biografi, mycket beroende på hur genren "journalistiska biografier" utvecklats i Sverige. Kratz använder i övermått vad som i ett enskilt reportage fungerar väl, dvs konkreta uppgifter om Reinfeldts humör, var samtalet äger rum, om man dricker kaffe eller liknande miljöbeskrivningar. I en så

pass omfattande bok tenderar sådana uppgifter att i längden mer trötta än att inspirera läsaren. Mer allvarligt är ändå bristen på mer fördjupade resonemang, egna såväl som andras hämtade från forskning eller journalistik. Inom forskningen är det en stark norm att relatera till andras slutsatser, så att vad som är nytt tydligt framgår. Den journalistiska biografigenren är däremot ofta en ensamseglung. I mycket liten omfattning relateras till andra rön. Perspektiv kring partiets historia eller väsentliga drag i svensk politisk kultur nämns i stort sett bara om frågan dyker upp i intervjuerna. På så sätt blir Kratz unika material närmast en tvångströja i stället för en tillgång. Att forskares biografier inte per definition är bättre är en annan sak. Här finns andra problem och fallgropar.

Att journalistiska biografier hämtar sitt material i huvudsak från intervjuer är inget fel. Det samma kan samtidshistoriska forskare tvingas göra om andra källor ännu inte hamnat i arkiven eller ens aldrig varit tänkta för offentligheten. Däremot måste inte alltid intervjuerna utgöra böckernas framställningsform. Mycket av det som sägs är om inte trivialt så åtminstone mindre viktigt. Framför allt borde de kombineras med annat material. Kratz bok har ingen referenslista. Någon enstaka bok nämns i texten, men i huvudsak är det bara hennes eget material som används.

Anglosaxiska politiska biografier, vare sig de skrivits av journalister eller akademiker, är ofta betydligt mer läsvärda. En förklaring är att den biografiska genren i allmänhet där har en så stark ställning, också inom forskningen. Även

journalister som skriver politiska biografier är väl inlästa på forskning och tidigare skildringar. Några sådana exempel är Hugo Young, *One of us. A Biography of Margaret Thatcher* (1991) och Philip Short, *Pol Pot. The History of a Nightmare* (2004). Också på närmare håll finns författare som på ett självklart sätt förenar intervjuande med andra källor. Norrmannen Frank Ros-savik, *Stikk i strid. Ein biografi om Einar Førde* (2007) är ett exempel. I sanningens namn finns också biografier av hög klass skrivna av svenska journalister som Knut Ståhlberg, *De Gaulle. Mannen som var Frankrike* (2004) och Anders Isakssons fyra volymer om Per Albin Hansson. Ovanstående författare utnyttjar material från två världar, både den insiderkunskap som långa tider bland politiker gett, och kunskaper från forskningen. Därmed skapas möjligheten att skriva biografier som varken den snävt tänkande journalisten eller forskaren som bara vistats i arkiven mäktar med.

Invändningarna ovan går inte ut på att biografier ska vara mer akademiska. Snarare handlar det om att utveckla de politiska biografier och göra dem både mer intressanta att läsa och att förlänga deras hållbarhetstid. Risker är annars att de med rean halvtannat år efter utgivning då har gjort sitt, också för den specialintresserade.

Torbjörn Nilsson

JOHAN ÖSTLING

Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning.

Stockholm: Atlantis. 392 s., inb., illustr., person-reg.

Den brittiske idéhistorikern Noël Annan tecknade på gamla dagar ett panorama över sin egen generations samlade livserfarenheter – i politik och samhällsliv, inom kultur och vetenskap, förvaltning och media (*Our Age. Portrait of a Generation*, 1990). Generationen bestod av intellektuella som hade fått sin skolning och sin karriärgång grundlagd under ett par decennier, från slutet av första världskriget, när de klev upp ur skyttegravsträsket, fram till slutet av andra världskriget, plus några överskjutande år vid ett berömt lärosäte som de måste kompensera för sin ofrivilliga tid i vapenrock. Denna akademiska och intellektuella elit skulle komma att behärska vitala delar av brittisk offentlighet till dess Thatcher-eran förde fram småborgerlig duktighet som ett alternativ till börd, briljans och begåvning.

Noël Annans generation var både traditions-mättad och allmänt radikal till sinnelaget. Den knöt varaktiga inbördes band genom samvaro vid colleget, på klubben eller under cricketmatchen. Åsiktsmässigt spände den över ett vitt spektrum, tilltro hyste den till modernitetens välsignelser och den styrdes av medkänsla, *compassion*, med de sämre lottade i tillvaron. Medkänslan gav dem en mission, i vissa fall ett levebröd. Grup-

pen bestod inte av aristokratiska drönare, den hade ett professionellt ethos som inte uteslöt en god portion excentricitet i enskilda fall och framförallt såg den sig som samhällets självklart styrande skikt. Några satt i parlamentet, andra skrev romaner (C P Snow skrev till exempel romaner om sådana miljöer där de nästan alla dånades), ett stort antal engagerade sig i program och byråkratier som skulle bygga upp ett bättre samhälle på det gamlas förskansningar och ruiner.

Socialingenjörer skulle man kunna kalla åtskilliga av dessa människor, ständigt upptagna av andras välbefinnande och sitt eget eftermäle. Noël Annan själv, gift med en tyska, skulle bli rådgivare åt den brittiska militärregeringen i det ockuperade Tyskland efter andra världskriget. Sedan skrev han en mycket omtalad bok om Sir Leslie Stephen, Virginia Woolfs fader, som grundade National Dictionary of Biography. Och därefter blev han vid helt unga år provost för King's, Newtons och Keynes college i Cambridge. Hans sista bok i en ytterst sparsmakad produktion, *The Dons. Mentors, Eccentrics and Geniuses* (1999), innehåller ett antal fina mini-biografier över särlingar och portalgestalter inom 1900-talets brittiska universitetsvärld. (Nog kan ett demonstrerat personintresse av Annans magnitud förefalla oss mycket brittiskt, eller hur?)

Johan Östling, lovande svensk forskare med idéhistorisk inriktning, har tidigare visat sin förtjusning i biografigenren och bland annat publicerat sig i denna tidskrift (2007:1). Nu har han lagt fram en doktorsavhandling i historia

där han behandlar generationserfarenheter som i tiden och i viss mån också till arten sammanfaller med dem som Noël Annan berördes av och gjorde till sitt studieobjekt. *Nazismens sensmoral* gäller ett ideologiskt uppbrott – från ett kulturellt och politiskt klimat som behärskades av en föreställning om den tyska andens överlägsenhet till ett där en utbredd tyskvarm ersattes av ett ”demokratiskt upplysningsarbete på materialismens och sekularismens grund”. Tysklands skuld till och nederlag i två europeiska krig gjorde denna kollektiva omorientering ofrånkomlig. Östling har studerat de idémässiga former den tog sig och den grund av vunna erfarenheter och förväntade utfall (”förväntningshorisonter”) som den bygger på. Det är en mycket stabil undersökning han har presterat, på en njutbar prosa, med någon brädska i själva finishen.

Ärendet är egentligen precisare än så. Östling försöker ta reda på vad erfarenheten av national-socialismen – i och utanför makten – hade för betydelse för den svenska omorienteringen. Antalet nazister och nazistsympatisörer i svenskt samhällsliv, åtminstone i ledande positioner, var lätt räknat och det gjorde också att uppgörelsen med denna ideologiska bråte i liten utsträckning blev en självuppgörelse. Nazism betecknades i allt väsentligt som en specifik tysk farsot som Sverige och svenskarna nästan helt och hållet undgick att bli smittade av. I Tyskland däremot fanns osedvanligt gynnsamma förutsättningar för dess spridning, genom ett arv av militarism, nationalism och social disciplin. Den svenska kulturens släktskap med den tyska kunde, förutom språket, knytas väsentligen till 1800-talets

nyhumanism som gav viktiga impulser för det litterära livet och det vetenskapliga tänkandet i vårt land. Men prusseri och *Untertanentum* var ingenting som vi – eller rättare sagt våra förfäder – lade sig till med. I själva uppbrotsdiskussionen, menar Östling, fanns element som senare skulle ingå i en tysk teoribildning om särutveckling, den så kallade *Sonderweg*-tesen.

Icke desto mindre behövde man i Sverige rensa ut inte bara bråte utan också besvärande personer. Det gällde inte bara medlöpare på hög nivå som Sven Hedin och Fredrik Böök utan också en sådan svuren antinazist som Alf Ahlberg, Brunnsviksrektorn, som ansågs ha ohälsosamt mycket tysk idealism i sitt intellektuella bagage. Svenska uppbrotsmän försvar sig som regel aldrig åt någon idé om tysk kollektivskuld; ändå uppfattades *Germanentum* i dess olika skepnader som någonting suspekt. Ett fåtal levande tyska andar, Hermann Hesse och Thomas Mann, i synnerhet den senare, kom undan med hedern i behåll. Mann hade dragit de riktiga slutsatserna av tyskarnas ominösa dragning till politisk utlevelse och esteticism, deras svaghet för heroism och demagogi och anpassat sig till den segrande demokratiska vinden. Han var så nära politiskt korrekt man kan komma. Ett hedersdoktorat i Lund 1949 blev gräde på moset, åtminstone för de hedervärda liberaler som hade utverkat det: Olle Holmberg, Carl Fehrman, Staffan Björck. Upprottet hade karaktär av main stream – konservativa och kommunistiska kritiker av undfallenhet mot Nazityskland hade till exempel svårt att göra sig gällande som trendsättare.

Det nya paradigmet var närmast en sociali-

beral eller socialdemokratisk rationalism av kulturradikalt – det vill säga ickedogmatiskt – snitt. Trots oenighet i sakfrågor kunde de som drev det snart dominerande komplexet av tankar, vad idéhistorikern Svante Nordin en gång kallade ”1945 års idéer” (*Dagens Forskning* 2003:7), finna varandra i en fundamental gemenskap, ett åsiktspaket. ”De var”, skriver Nordin, ”rationalister och modernister, stod för de nu frambrutande samhällsvetenskaperna, var starkt USA-orienterade på ett sätt som varit sällsynt bland äldre generationer av svenska akademiker. De var kulturradikaler, men avvisade totalitära ideologier. Deras syn på politiken var pragmatisk, de accepterade alla välfärdsstatsbygget, om än med varierande grad av entusiasm. De såg sig själva som osentimentala realister, motståndare till idealistisk fraseologi, fullkomligt sekulariserade i sin samhällsyn.” Detta var tidens segerherrar, avantgardet. De bar namn som Herbert Tingsten, Gunnar Myrdal och Torsten Gårdlund; till samma skara hörde Ivar Harrie, Stellan Arvidson, Per Nyström. De var bergfast övertygade allesammans om att demokratin måste vara ett gott samhälles överideologi.

Brottet med tidigare förhärskande tankeströmningar blev tydligt. Samtidigt tycker sig Johan Östling se vissa svagheter i det nya programets själva grundvalar. ”Nazismens betydelse för Sverige tonades ned”, skriver han; istället för självvrannsakom kom självbekräftelse. Rasism och antisemitism hade dock, menar Östling, inte varit några framträdande drag i svensk nazismförståelse. Därför kunde man blunda för företeelser i det svenska samhället som upp-

visade gemensamma drag med motsvarigheter i Nazityskland, exempelvis rasbiologi och rashygien. Men också om han inte påstår att Sverige skulle ha varit ett rasforskningens huvudland (som Maja Hagerman i *Det rena landet. Om att uppfinna den svenska nationalmyten*, 2006), så blundar han för att sådan teori och praktik förekom i liberala samhällen, som USA och England, långt innan det nationalsocialistiska programmet var formulerat. Att naturrättsrenäsans skulle ha varit det enda rimliga alternativet till nazistiska förbrytelser i den positiva rättens namn – en tankegång som frammanas när Östling parallellställer Axel Hägerströms rättsrealism med Hitlers polisstat – bortser från att våldsövergrepp har kunnat begås också av anhängare till naturrätten, som under den katolska inkvisitionen.

Analytiskt må denna bok ha sina blottor. Den tar emellertid ett djärvt grepp på ett aldeles avgörande skede i svensk nutidshistoria. I ett mycket effektivt avsnitt följer Östling, stödd på tidigare forskning, den smidiga omsvängningen i svensk skolpolitik under och strax efter kriget – från klassisk karaktärsfostran till demokratisk medborgarbildning. Om individens viljefasthet och plikttröhet tidigare hade varit omhuldade ideal, så sattes människovärde och kritiskt kynne från och med nu på piedestal. Detta var ett av flera moderna genombrott som "1945 års män" åstadkom. Vad de lyckades mindre bra med, anser Östling i en uppsummering, var att tackla trängande moraliska problemställningar. De var fortfarande realister, "småstatsrealister", med patriotiskt sinnelag. Att "avgermanisera" na-

tionalsocialismen var något som de varken förmådde eller försökte sig på; förintelsepolitiken blev inte ett centralt diskussionsämne förrän mot slutet av 1900-talet, då historien om Sverige och nazismen kom att upptas i en europeisk "skuld- och botgörelsekultur". Där står vi nu. Historieskrivningen har, med Östlings ord, tagit "formen av en moralitet". Och detta har blivit dagens paradig.

Anders Björnsson

EVA F DAHLGREN

Fallet Sigrid Gillner.

Stockholm: Frank 2008. 396 s., illustr.

Sigrid Gillner var i början av sin politiska karriär en glödande förkämpe för arbetarrörelsen, men blev under 1930-talet en av de mest talföra Hitlersympatisörerna. Journalisten Eva F Dahlgren har skrivit en bok om "Fallet Gillner". Hon försöker förstå mekanismerna som fick Gillner att försvara nazistiska idéer.

Eva Dahlgren är känd för sin bok om sin farfar, som var en av Sveriges mest kända rasbiologer. Den är personligt skriven och vittnar om ett stort engagemang. Hon skrev om en person som var henne nära. Även boken om Gillner är en spegling av en innerlig relation. Hennes far och mor kände Gillner väl och från henne hade hon fått tips om en karriär som författare.

Recensioner

Hon hade givit näring åt hennes drömmar om en framtid i litteraturens och skrivandets konst. När hon i vuxen ålder började studera hennes liv hittar hon Gillners namn bland medlemmarna i "Riksföreningen Sverige-Tyskland". Hennes förebild från tonårstiden träder fram som en av nazismens främsta drabanter i Sverige. Mot den bakgrunden blir sökandet efter "sanningen om Gillner" en för Dahlgren plågsam process.

Dahlgrens bok är välskriven med fart i rim och meter. Boken blir som en roman. Hon förfogade över Gillners brevvarkiv som utgör grunden i boken. Hon använder också intervjuer med forskare och referat ur sekundärlitteratur. Av detta skapar hon en biografi, en levande berättelse. Hon driver ingen speciell tes, men tar upp olika aspekter på Gillners liv.

Jakten på källmaterialet till boken är en intressant historia i sig. Dahlgren får nämligen nyckeln till Gillners torp i Skåne och det visar sig att det stått orört sedan Gillner dog för trettio år sedan. Hon var enligt Dahlgren en oerhört produktiv skribent. Gillner har sparat allt arkivmaterial i det gamla torpet. Gillner hade under sin livstid via brev kontakt med en uppsjö av "kändisar" av de mest skilda slag: bl.a. författare och politiker. Bland dem hon brevväxlat med återfinns namn som Fredrik Böök, Gunnar Ekelöf och förre statsministern Tage Erlander. Att skriva biografien beskrivs av Dahlgren nästan som ett arkeologiskt arbete. Skikt efter skikt av hennes brev och böcker avtäcker långsamt "gåtan Sigrid Gillner".

Livshistorien ger i alla fall några ledtrådar till varför hon kom att sympatisera med nazismen.

Gillner var utbildad folkskollärare men kom från relativt fattiga förhållanden. Hon var dotter till en vaktmästare. Hon gick på socialistiska möten men hennes far, Carl-Felix Theodor Gillner, ogillade hennes engagemang: "Rabulister" kallade han de politiska aktivisterna. "Folk som hetsar upp arbetarna för att leva på dom och bara fara omkring och prata istället för att själva arbeta". I beskrivningen av Gillners bakgrund missar Dahlgren att lyfta fram hennes adliga anfader. Gillner föddes 1891 som ett av tre barn. Hennes farfar, Carl Johan af Gillner, var en högt uppsatt person i den svenska armén och adlades 1818. Hon kände honom. Det är inte osannolikt att familjens sociala degradering spelade in när Gillner väljer politisk bana. Det är synd att Dahlberg inte tar upp detta i sin bok.

Hon var tidigt intresserad av den kristna tron. Hon växte upp i Jönköping – "Smålands Jerusalem". Där besökte hon olika lokala kyrkor. Dessutom anslöt hon sig till nykterhetsrörelsens ideal. När hon väljs in i Sveriges Riksdag för socialdemokraterna blir hon successivt besviken på riksdagsledamöternas brist på vad hon uppfattar som moral. De konsumerar rikligt med alkohol och förskingrar enligt henne skattemedel. Detta leder senare till att hon lämnar sin riksdagsplats.

En faktor som drog Gillner närmare de idéer som nazisterna gav uttryck för var Hitlers syn på arbetet. Sigrid tog avstånd från klasskampen. Den var förlegad. Hitlers uppfattning var att arbetare var *alla som arbetar* istället för endast kroppsarbetare. De arbetande hyllades i det nya Tyskland: de utgjorde tillsammans en arbetande "adel". Det är förklarligt att en folkskollärare

som Sigrid Gillner kunde sympatisera med en sådan inställning.

Ytterligare en faktor som Dahlberg lyfter fram för att förklara närmandet till det nazistiska Tyskland är arbetet med kvinnofrågan. Sigrid påverkades av Ellen Key och hennes idéer om kvinnan och kvinnans uppgift i samhället. Det var ett slags "särartsfeministiskt" perspektiv som framskyttade. Kvinnan var likställd med mannen men samtidigt annorlunda till själva sitt innersta väsen. En av Keys centrala tankar var att kvinnan var en "sammällsmoder" – kvinnan skulle uttrycka moderlighet. Gillner såg med stegrande avsky på alla de kvinnor som inte såg skillnaden mellan män och kvinnor, som satte likhetstecken mellan man och kvinna. Kvinnor skulle inte försöka efterlikna männen. Hon ville emellertid stävja de gamla orättvisorna i egendomsfördelning mellan könen. Hon gav småningom ut en stridsskrift som hette: "Kvinnorna vantrivas". I denna visade hon förståelse för det nazistiska Tyskland och dess kvinnosyn. I Tyskland menade Gillner att kvinnorna tog avstånd från materialistisk hets och utåtriktad karriärism till förmån för kvinnliga värden bl.a. moderlighet. Men Dahlberg framhåller att Gillner ofta var ambivalent till idéerna i det nya Tyskland. Hon satt med i ett redaktionsutskott som gav ut den socialdemokratiska broschyren *Kvinnan och Hitler*. I denna skildrades de grymheter som begicks mot oliktankande kvinnor i nazisternas Tyskland. Där beskrevs också hur kvinnliga tjänstemän sades upp och ersattes av män.

Men Gillner skriver ofta om sin brist på förståelse för nazismens antisemitism. Här tillhör

hon en grupp samtida nazistsympatisörer – t.ex. Sven Hedin och Fredrik Böök. Men faktum är att Gillner under sin tid som en av de främsta försvararna av tysk politik blundade för fakta om förföljelser av judarna i Tyskland. Gillner ger sin egen version av sin brist på engagemang i frågan när förföljelserna pågick:

Jag hade många judiska vänner. De berättade inte om rasförföljelse, men väl om hårda tag och en opinion, särskilt stark bland ungdomen, mot fördolda ekonomiska förbrytelser och lömsk utsugning av allmänheten.

Dahlgren menar att judarna beskrevs som parasiterna, som arbetsskygga. Efter kriget ångrade Gillner djupt sina tidigare nazistiska skrivelser. Det visar sig att hon de sista trettio åren av sitt liv lidit av panikångest. Under denna tid lämnade hon inte sin boplatz – "Felixtorp". Krigets slagskuggor blev ett livsdrama för henne. Detta kan vara en förklaring till hennes ångest. Det är ett märkligt öde Dahlgren beskriver. Gillner gick från att sitta i riksdagen för socialdemokraterna (en av de första riksdagskvinnorna) till att sympatisera med Hitlers politik och en isolering som är frapperande.

Efter en genomläsning av Dahlbergs bok om Gåtan Sigrid Gillner erinrar jag mig en bok skriven av Klaus Mann, son till den store författaren Thomas Mann. Han skriver under nazismens era vid makten *Mephisto*. Där beskrivs en medlöpare, en skådespelare som innan nazismens maktövertagande var ointresserad av politik, men som handlade som en antinazist. Skådespelaren är en drömmare som dras med i nazismens

stormvirvlar och tror på en ny storhetstid för Tyskland och mänskligheten. I boken blir idealisten snuvad på sina drömmar och skådespelaren (Mephisto, en medlöparnatur) stiger i graderna genom sitt kryperi för de nya makthavarna. Kan man i Klaus Manns bok hitta några av förklaringarna till Gillners helomsvängning från en demokratins förkämpe till nazistisk sympatisör? För mig förblir "Gåtan Gillner" en hägring...

Lars-Erik Hansen

SIF BOKHOLM

I otakt med tiden. Om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor.

Stockholm: Atlantis 2008. 409 s., inb., illustr., personreg.

Det har blivit allt vanligare inom historieforskningen att lyfta fram historiens förlorare, att peka på vägval som inte blev av, eller på föruttna möjligheter. Fortfarande är det dock mer ovanligt att de onda förlorarna tillåts träda fram, de som spjärnade emot den moderna tidens och demokratins framsteg. Det finns också en tendens att glömma bort motsträviga inom de egna leden, såväl konservativa eller strängt religiösa arbetare som kvinnliga rösträttsmotståndare eller antipacifister. Också nazistiska kvinnor strider mot vår invanda bild av manliga marscherande nazister i kängor.

Sif Bokholm, historiker vid Lunds universitet,

har nu i en bok tagit sig an kvinnor som i hög grad var i otakt med tiden, även om åtminstone nazisympatisörerna under en tid kunde uppleva att de bokstavligen gick i takt med tidens segrande krafter. Hon skriver i prologen att det bristande intresse man visat dessa kvinnor sannolikt beror på att de stod emot de framåtsträvande föregångskvinnor som idag beundras och framställs som ideal. En av de kvinnor som bidrar till bokens röda tråd är friherrinnan och författaren Annie Åkerhielm (1869–1956), dotter till den socialistiske utopisten Nils Herman Quiding, rådmannen som skrev den utopistiska klassikern *Stulitqvad med Sveriges lag*, under pseudonymen "Nils Nilsson, arbetskarl". Quiding var ändå i sin livsföring borgerlig och som familjefar patriarkalisk. Han ansåg att det var varje kvinnas plikt att föda ett visst antal barn. Med vilka fäder var emellertid kvinnans privatsak.

Dottern Annie, gift Åkerhielm, överlappar de tre teman som utgör bokens nav, rösträttsmotståndet, antipacifismen och uppslutningen kring Hitler-Tyskland och nazismen. Ironiskt nog blev Åkerhelms son Helge radikal och medlem i socialistiska Clarté. En tanke med Bokholms bok är att vår uppskattning av demokratins och jämlikhetens föregångare inte bör leda till en förvrängning av historien. Också dessa förlorare tillhör historien och det är vår skyldighet att försöka förstå och förklara deras bevekelsegrunder och handlande.

Det fanns en intressant paradox i de kvinnliga rösträttsmotståndarnas hållning. Kvinnans plats ansågs vara i hemmet, samtidigt som Åkerhielm och hennes medsystrar själva med liv och lust

deltog i det offentliga livets politiska strider, ”den hårda härliga hetsande politiken”, som Åkerhielm skrev. Samtidigt bör det påpekas att många av dem också motsatte sig allmän manlig rösträtt. De utgjorde således ett försvarsvärn mot demokratin i dess helhet, något som bidrog till att några av dem orienterade sig mot nazismen under 1930-talet.

För Åkerhielm, Cecilia Milow och andra kvinnliga motståndare till pacifism och nedrustning blev försvarsstriden åren före första världskriget ett elddop. Kvinnorna bidrog verksamt till pansarbåtsinsamlingen som gav 17 miljoner kronor och resulterade i pansarbåten ”Sverige”. Försvarsviljan hade dock äldre rötter. Redan 1884 bildades Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar genom ett upprop under tecknat av 142 kvinnor. Initiativtagare var författaren Augusta Wästfelt (1850–1920). Föreningsbildandet blev en succé och före årets slut hade den över 4 000 medlemmar, en siffra som det tog Fredrika Bremer-förbundet, bildat samma år, 35 år att nå upp till. Den idag tämligen bortglömda föreningen illustrerar vådan av att eliminera förlorarna ur historien. Vår förståelse av samtiden blir onekligen begränsad om sådana ”motståndsrörelser” framgångar tappas bort.

Kvinnliga aktivister och skribenter med nära band till de nazistiska rörelserna utgör det mest omfattande avsnittet i Bokholms bok. Här möter vi, vid sidan om Åkerhielm, Nora Torulf, Lili Hamilton, Hilma Hansegård, Lizzie Carlsson (gift med den likaledes nazistsympatiserande historikern Gottfrid Carlsson) och den kanske mest kända i sammanhanget, den förre social-

demokraten Sigrid Gillner (1891–1975), aktiv i kvinnoförbundet och ledamot av andra kammaren för SAP 1933–1935. Därefter tog hon ställning för nationalsocialismen.

Bokholms perspektiv är välvalt och hon bidrar med väsentlig ny kunskap om de kvinnor som genom att gå mot strömmen blivit historiens förlorare. Samtidigt leder tematiseringen till en hel del överlappningar, särskilt när det gäller Åkerhielms utveckling som förekommer i alla tre avsnitten. En annan anmärkning gäller den forskning som hon anknyter till. Man saknar en del nyare forskning av bland annat idéhistorikern Lena Berggren och om den svenska högerns historia. Mer förvånande ändå är att en av de få studier om kvinnor inom svensk nazism, Heléne Lööws artikel i *Historisk tidskrift* 1992, ”Tant Brun – män och kvinnor i vit makt världen och i de nationella leden 1930–1992”, också saknas bland referenserna. Andra verk av Lööw finns dock med så HT-artikeln perspektiv kan ändå ha utgjort underlag för boken. Men som helhet relaterar Bokholm endast i begränsad utsträckning sina slutsatser till andra forskares.

Värt att kommentera är också försvarsfrågans förlopp. Försvaret rustades upp kraftigt åren strax före krigsutbrottet och under det andra världskriget. Socialdemokratin hade övergivit sin tilltro till internationellt samarbete som enda medel mot krigshotet. De försvarsvänliga kvinnorna kom således på sätt och vis ändå att få rätt i någon bemärkelse. Att denna vändning inte innebar att synen på försvarsbeslutet 1925 och den tidens vinnare, nedrustningsvännerna, egentligen fick något genomslag är samtidigt klart.

Resonemanget innebär ingen kritik av Bokholm, snarare en komplettering.

Sif Bokholm har på ett engagerat sätt bidragit till en ökad förståelse både för de kvinnor som figurerar i hennes bok, men också för den komplexitet som historien uppvisar bara man anstränger sig att tränga bakom klichéer och för- enklade generaliseringar.

Torbjörn Nilsson

KIRSTI NISKANEN

Karriär i männens värld. Nationalekonomen och feministen Karin Kock.

Stockholm: SNS Förlag, 2007. 264 s., inb., illustrationer, person- och sakreg.

Karin Kock (1891–1976) gjorde en synnerligen framgångsrik karriär i den svenska staten under en tid då kvinnor på höga poster ännu var sällsynta. Hon tillhörde den första generation kvinnor som utbildades på samma institutioner som männen, disputerade 1929 och blev landets första aktiva kvinnliga nationalekonom. Regeringen tilldelade henne en personlig professur i nationalekonomi 1945. Som konsultativt statsråd under Tage Erlanders tidiga statsministertid, med ansvar för allmänna ekonomiska frågor och strukturrationalisering 1947–1948, blev hon också den första kvinnan i en svensk regering. Åren 1948–1949 tog hon steget upp till departementschef och folkhushållningsmi-

nister. Därefter blev Karin Kock chef för Statistiska centralbyrån, en post hon behöll till sin pensionering 1957. Genom åren deltog hon i samhällsdebatten, också på internationell nivå, främst rörande kvinnors arbetsmöjligheter och andra jämställdhetsfrågor.

Om denne pionjär har ekonomhistorikern och docenten Kirsti Niskanen utgett en innehållsrik bok. Niskanen var tidigare verksam vid Centrum för genusstudier vid Stockholms universitet men är numera knuten till Nordiska institutet för kunskap om kön vid universitetet i Oslo.

Uppenbart är det huvudtiteln som läsaren ska ta till sig, *Karriär i männens värld*. Författaren gör tidigt klart att det inte är en klassisk biografi hon har eftersträvat. Kocks personbiografi är hon egentligen inte intresserad av:

Jag har i första hand intresserat mig för hennes akademiska bana och vetenskapliga produktion i syfte att undersöka vilka möjligheter det fanns för en intellektuell kvinna att förverkliga sina ambitioner och avancera i sin tids tjänstehierarkier under 1930-. 40- och 50-talen. (s. 10)

Angreppssättet knyts till de senaste femton årens feministiska diskussion om den historiska biografien. Liksom i andra nyare strömningar inom kulturvetenskaperna är här social och kulturell konstruktion nyckelbegrepp. I det moderna borgerliga samhället tvingas kvinnor att utforma en bild av sig själva för att möta det motstånd deras närvaro i det offentliga rummet medför. "I det perspektivet blir det intressant att undersöka hur kvinnligheter iscensattes och

formades i offentligheten”, skriver Niskanen i sin introduktion till boken (s. 11). Huvudintresset riktas mot vetenskapssamhället och särskilt nationalekonomins könskonstruktion. Tiden som statsråd och som SCB-chef berörs endast kort, som en del av hennes vetenskapliga verksamhet. Författarens syfte har kort sagt inte varit att åstadkomma en heltäckande livsverks- eller yrkesbiografi över Kock.

Karin Kock är knappast något samhällets olycksbarn, någon förlorare som glömts bort. Men ändå får vi många belägg på hur hennes karriär varit präglad av att hon var kvinna: Att de äldre professorerna inte räknade med henne som en framtida forskarstjärna, att hennes privatliv anfördes emot henne eller att hennes studier på arbetslivets områden nedvärderades som lågteoretiska. Niskanen var ursprungligen inne på att skriva en feministisk biografi som skulle klargöra varför Kock inte fått den plats som hon, enligt Niskanen, borde ha i svensk nationalekonomisk och ekonomisk-historisk doktrinhistoria. Delvis kan boken läsas på detta sätt, men författaren framhåller att tillvägagångssättet blivit mer okonventionellt med användande av olika teorier från sociologi, feministisk organisationsteori och andra områden. Resultatet har därför blivit en studie där delar av Kocks liv används ”för att undersöka den könade karaktären av de professionella och andra offentliga sammanhang som hon medverkade i” (s. 206). Både syftesframställningen och redogörelsen för – den förändrade – forskningsinriktningen gör att läsaren får en klarare bild av arbetet med boken än vad som vanligtvis är fallet. Att framställningen också blir

mindre livfull än vad mer traditionella biografier kan åstadkomma är väl medaljens baksida i detta fall.

Karin Kock var inte aktiv bara i sin yrkesutövning utan också i sammanslutningar för yrkeskvinnor och i en rad andra nätverk. Hon var en frontfigur i svensk kvinnorörelse under drygt trettio år. Kock var präglad av upplysningstänkandet. Idéer om kvinnans ”moderlighet” som grundvalen för hennes samhällsställning mot-satte hon sig, vare sig de kom från Ellen Keys skrifter eller från Elin Wägners böcker i samtiden. Ett uttryck för hennes principinställning var hennes vägran att som gift med advokaten Hugo Lindberg övergå till dennes efternamn eller ens dubbelnamnet Kock-Lindberg. I juristkretsar ifrågasattes det till och med om hennes beslut som statsråd var giltiga eftersom de undertecknats av ”Karin Kock”, något som stod i strid med den då rådande namnlagen.

Kock hävdade vid slutet av sitt yrkesliv att hennes kön inte haft någon betydelse för hennes professionella utveckling. Samtidigt var hon medveten om att hennes karriär var normbrytande. Niskanen anser att denna motsägelsefullhet bottnar i att hon verkade i en omgivning och kultur där kvinnor var de enda som uppfattades som könsvarelser. Kock var en medveten feminist som ville vara jämbördig med männen. För att uppnå detta tvingades hon att i den offentliga bilden av sig själv neutralisera betydelsen av kön (s. 156).

För läsaren kan det vara lite snopet att trådar som ligger utanför bokens huvudlinje lämnas utan kommentar. Så till exempel skulle det ha

varit intressant att få belyst Kocks allmänpolitiska ställningstaganden. I början av 1930-talet kandiderar hon till riksdagen för de frisinnade, värnande om frihandel. I krigets slutskede ingår hon i kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering. Under planhushållningsdebattens år efter andra världskriget är hon statsråd i en socialdemokratisk regering som står i stark motsatsställning till folkpartiet. Visserligen fanns goda förbindelser mellan liberala och socialdemokratiska kvinnor, men i flera sakfrågor stod liberalerna emot arbetarrörelsen. Kock hade en helt annan syn på kvinnors nattarbete än LO. Hade hon ändrat sig i avgörande frågor, t.ex. om ekonomisk planering? Eller var hon den strikte experten på sitt område, utan inflytande i andra frågor? Kock var ju inte bara feminist, utan agerade också längs den vänster-högskala som i hög grad strukturerade partipolitiken. Man kan ju dessutom hävda att hennes ställningstaganden därvidlag också har relevans för tolkningen av det manöverutrymme hon som kvinna kunde erövra.

Sådana invändningar förhindrar inte att boken om Karin Kocks karriär i männens värld ger en vidgad förståelse för de mekanismer som rådde under hennes tid, med konsekvenser för samhälle och vetenskap in i våra dagar.

Torbjörn Nilsson

STELLAN BOJERUD

Livstidslögnen.

Stockholm: Sivart Förlag, 2008. 187 s., illustr., personreg.

I flera år har militärhistorikern Stellan Bojerud engagerat sig i frågan om den så kallade Enbomsliigan på 1950-talet verkligen var en aktiv sovjetisk underrättelsecell eller inte. Hans svar är entydigt: nej. Tvärtom bestod liigan, med dess fiktive ledare Fritiof Enbom i spetsen, av mytomaner och relativt ofarliga kommunistympatisörer. Men under de år då det kalla kriget var som kallast så föll den offer för en aktiv vilseledning från statsåklagare Werner Ryhninger i synnerhet och den svenska mentala beredskapen inför en befarad sovjetisk invasion i allmänhet. Stellan Bojerud engagerade sig i fallet i samband med att en av de spiondömda, Hugo Gjersvold, strax innan sin bortgång år 2002 utan framgång begärde resning. I Stellan Bojeruds framställning är offren de som drabbades av såväl "Fritiof Enboms fantasier" som statsåklagare "Werner Ryhningers ambitioner".

Hur förhåller det sig då med dessa till synes vitt motsägelsefulla uppgifter i den så kallade Enbomsaffären? Ja, för det första bör man komma ihåg de samtida förutsättningarna för rättegången mot Enbomsliigan. Det var året 1952, ett av det kalla krigets alla kallaste år och bara ett år innan Stalin avled i mars 1953. För breda kretsar i Sverige svävade hotet om en sovjetisk invasion av vårt land som ett skrämmande

mörkt och stort Damoklessvärd. Oavsett verklighetsförankringen av sådana föreställningar så var de en viktig realitet att räkna med. Bara fyra år tidigare hade kommunisterna med sovjetiskt stöd tagit makten i Tjeckoslovakien – en före 1939 europeisk demokrati precis som Sverige – och 1948 hade oron varit stor i Sverige för en kommunistisk kupp även i Finland. I juni 1952 försvann ett svenskt signalspaningsplan av typ DC-3 på uppdrag nära den baltiska kusten och under eftersökningarna efter detta plan sköts en svensk Catalina ned av sovjetiskt flyg. År 1951 greps också den så kallade "marinspionen" Ernst Hilding Andersson av svensk säkerhetstjänst och överbevisades om aktivt spioneri för Sovjetunionens räkning. Det är i denna atmosfär som Enbomsligan ställs inför rätta i juli 1952, ett förhållande som jag tycker att Bojerud förbigår med alltför lätt hand.

Vad det däremot gäller statsåklagarens sakframställning mot de anklagade – bröderna Fritjof och Martin Enbom, Hugo Gjersvold, Fingal Larsson, Lilian Ceder, Arthur Karlsson, Tage Wickström och John Petterson – så gällde den aktivt spioneri för Sovjetunionens räkning med utlämnande av för totalförsvaret livsviktiga uppgifter rörande Bodens fästning och den så kallade Kalixlinjen, d.v.s. försvaret mellan Boden och den svensk-finska gränsen. Domarna blev därefter: Fritjof Enbom dömdes till livstids fängelse, Martin Enbom dömdes till sju års fängelse, Arthur Karlsson till tre års fängelse, Fingal Larsson till två år fängelse, o.s.v.

Sju av de åtta anklagade var aktiva kommunister och samtliga utpekades av den förmente

ligaledaren Fritjof Enbom som agenter i ett av honom lett spionnät. Stellan Bojeruds tes är att Enbom i princip var en mytoman som för att blåsa upp sin egen roll också drog med sig ett antal andra personer och vänner i fallet. När Enbom beskrev sina aktiva underrättelseåtgärder till förmån för Sovjetunionen, så borde det, enligt Bojerud, näst intill på punkt efter punkt ha gått att vederlägga hans utsagor. Han blåste upp sin verksamhet till omätliga proportioner. Redan under det första världskriget hade den ryska militära underrättelsetjänsten en relativt god bild av Bodens fästning, dess styrkor och svagheter. Eftersom fästningen i sig senare inte förändrades nämnvärt så var den kunskapen också relevant under det kalla krigets tidiga skede. Detta är ett tungt argument hos författaren och har, enligt min mening också bäring fullt ut.

Men Fritjof Enbom "erkände" också spioneri riktat mot Kalixlinjen och de så kallade älvsdalslinjerna (fasta försvarsanläggningar längs Råne och Lule älvar) under åren 1941–51. Här pågick, till skillnad från i Boden, en kontinuerlig modernisering och utbyggnad av det fasta försvaret, inte minst under det kalla kriget. Stora mängder artilleripjäser från de efter hand skrotade kryssarna och jagarna sprängdes in i berggrum längs de norrbottniska älvarna under hela det kalla kriget, från Töre 1949 till Stenbron utanför Gällivare 1987. Här skedde med andra ord en kontinuerlig utbyggnad som hade ett snart sagt kontinuerligt intresse för sovjetisk underrättelsetjänst, alldeles oavsett Fritjof Enboms eventuella mytomana tendenser. Enligt min mening förbiser Stellan Bojerud i alltför

hög grad dessa faktorer. De är förvisso inget bevis för Enbomsligans skuld, men de ger en viktig bild av stämningar och realiteter i Sverige under året 1952.

Bojeruds bok ger viktiga bidrag till vår kunskap om Enbomsligans möjliga aktiviteter, alldeles oavsett Fritjof Enboms erkännanden, men uppvisar också en hel del luckor i skildringen av den samtidshistoriska miljö i vilken 1952 års rättsväsende och allmänna opinion verkade. Tyvärr saknar boken nästan helt käll- och litteraturhänvisningar, vilket gör det avsevärt svårare för läsaren att bedöma dess innehåll och utsagor. Det är dubbelt synd eftersom författaren är en kunnig forskare med synnerligen god känedom om de militära förhållandena i och utanför Bodens fästning. Men hans uppenbara engagemang och sakkunskaper kan dessvärre inte uppväga frånvaron av en vetenskaplig apparat.

Lars Ericson Wolke

ULF LINDE

Från kart till fallfrukt. 70 korta kapitel om mitt liv et cetera.

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2008. 359 s., inb., illustr., personreg.

Inom de konstnärliga områdena innebar åren strax före kriget 1914 en uppbrottets tid. Nya uppfattningar och nya sätt att ge form åt det konstnärliga uttrycket avtecknade sig. Inom

lyriken bröt på allvar modernismen igenom även om denna nymodighet successivt flyttat fram sina positioner alltsedan romantiken hundra år dessförinnan. Inom bildkonsten väckte expressionism och kubism nymornat intresse. Expressionisten Wassily Kandinskys skrift *Über das Geistige in der Kunst* publicerades 1911 och blev avgörande för lång tid framöver i hävdandet att konstnärens främsta uppdrag består i att gestalta en inre upplevelse av tillvaron. Kubismen hade sedan 1907 gått in i sin "heroiska epok", då målare som Picasso och Braque väckt sensation med det nya, geometriska formspråket. Stravinskys nydanande musik hade mött publiken redan 1910, då baletten *Eldfågeln* hade premiär. Året därpå kom *Petrusjka* och så – 1913 – spelades för Parispubliken för första gången *Våroffer*. Tumult utbröt och de nya klangerna tycktes med upprorisk kraft ha börjat erövra en ställning på repertoaren. Idag avnjutes *Våroffer* med den tysta högaktning som tillkommer varje klassiskt vordet stycke. Även i fråga om dansen som konstnärlig uttrycksform innebar dessa år – de sista skimrande ögonblicken av "la belle époque" – något nytt och uppseendeväckande. Balettimpresarion Serge Diaghilev uppträdde med sin ryska balett i Paris 1908 och återkom med dansgruppen året därpå. *Balletts Russes* koreograf Michel Fokine visade på möjligheten att bryta med koderna från en klassisk rörelseestetik och på Europas dansscener åstadkomma något aldrig tidigare skådat. Med artister som tränats efter andra rörelsemönster än den klassiska ballettens erbjöds en vidgad frihet att förnya dansens språk. Starkast lysande stjärna i Diaghilevs ryska

trupp var Vaslav Nijinsky. När världsbranden väl tagit fart 1914 blev Diaghilev kvar i Västeuropa med sin ensemble och turnerade därefter i egen regi.

Konstnärliga uttryck förvandlades. Det hände även att ett hävdvunnet konstbegrepp utsattes för elakartade attentat. Den tidigare kubisten Marcel Duchamp ställde ut vardagsting som en pissoar eller ett flaskorkningsställ och ville med detta framhålla att det som förvandlade sådana ting till "konstverk" var själva situationen. I och med att fabriksföremålen presenterades i ett konstgalleri och utgavs för att vara "konst" blev de detta. Själva "konsten" utgjordes av en process inom åskådaren. Den traditionella konstuppfattningen innebar att varje konstobjekt i sig bar på ett unikt estetiskt värde. Konstnären hade i sin artefakt lagt ned kunnande och avsikt. Iakt-

tagaren blev delaktig av det specifika skönhetsvärdet genom att betrakta objektet i fråga. Skönheten fanns inkapslad i det konstfullt utarbetade tinget – målningen eller skulpturen. Synsättet representerar en objektivistisk värdeuppfattning. Duchamp ställde till rabalder med sina utställda bruksföremål redan 1913, men själva termen *ready-mades* myntades av samme den goda smakens attentatsman först två år senare. Även termen *objets trouvés* – "upphittade föremål" – användes som benämning för utställda ting som hämtats in till de fina konstsalongerna från vardagens mer prosaiska räjonger. Duchamps konstsyn gick tillbaka på vad som brukar kallas en subjektivistisk värdeuppfattning.

I Sverige utvecklade den i *Dagens Nyheter* verksamme konstkritikern Ulf Linde Duchamps teorier. En häftig diskussion om konstbegreppets innebörd tog fart alldeles i 1960-talets början. Detta var några år före den politiseringsväg som sköljde fram i mitten av samma decennium. Ännu var det möjligt att diskutera "konst" från rent estetiska utgångspunkter. Kravet på "politiskt engagemang" hade ännu inte reducerat konstdebatten till enkla slagord och grov "socialrealistisk" demagogi. Linde skrev med hetta och stor kunskap om modern konsteori, men stod inte oemotsagd. På hans egen kulturredaktion fanns kritikern och konstnären Torsten Bergmark, som företrädde en diametral uppfattning. Och från Finland avfytrade diktaren och bildkonstnären Rabbe Enckell några skarpa inlägg. Enckell menade, att varje konstverk måste tilldelas en egen auktoritet. Värdet låg inkapslat i artefakten.

Ulf Linde. Teckning av Sven Rydén 1994.

Året 1962 blev för alla med estetiska intressen ett märkvärdigt år med starka motsättningar, klagörande frågeställningar, uppfordrande argument. Ulf Linde var debattens centralgestalt. Hans konstsyn var själva vattendelaren. Nu har han skrivit sina memoarer: *Från kart till fallfrukt: 70 korta kapitel om mitt liv et cetera*. Dessvärre avhandlas 1962 års modernismdebatt inte särskilt utförligt. De få sidor där Linde återkommer till den är dessutom torftiga och garnerade med ett par bisarra inpass, i vilka författaren hänvisar till djurvärlden: "Jag hade lanserat en tanke att konsten görs i betraktarens medvetande, att man måste vara människa, uppfostrad till att se konst för att bedöma den som konst. Djur till exempel struntar uppenbarligen i skillnaden mellan konst och icke-konst. Jag har aldrig sett något djur stå och titta på en tavla och njuta av den, vare sig hund eller katt eller sparv. Jag hade hävdad att det var en social dimension av skolning som behövdes för att förvandla ett fysiskt ting till ett konstverk. Naturligtvis fanns Duchamp i bakgrunden." Så vitt bekant frambringar djur inte heller fysiska ting, varför Lindes egendomliga resonemang blir fullkomligt meningslöst. Impulserna bakom konstnärligt skapande är uttrycksdrift och kommunikationsbehov. Det frambragta objektets konstnärliga värde är resultatet av den konstfärdighet och de avsikter som triggat upphovsmannen. Att objektet tillkommit för att bli betraktat och väcka reaktioner inom åskådaren betraktas som en självklarhet. Frågan är var någonstans i en flerskiktad process som denna det estetiska värdet uppstår. För egen del finner jag det omöjligt att fränkänna konst-

objektet dess värdeinnehåll. I memoarboken framhåller Linde på ett annat ställe beträffande kritikerns uppgift att det gäller "att sätta sig in i verkets tillblivelse och förstå vad som varit dess drivkraft". En ståndpunkt som denna ligger långt från Duchamps formel, vilken upprepades som ett mantra under konstdebatten 1962: "åskådaren gör konstverket". Upphovsmannen är nog också med på ett hörn!

Linde var under 1950-talet landets bästa vibrafonist. Han ingick i flera av de ledande jazzorkestrarna. Uteslutet är inte, att musiken kunnat bli hans födkrok om inte självkritiken varit så stark. Han skrev arrangemang för Thore Jederbys band och komponerade musiken till filmen *Mästerdetektiven och Rasmus* (1953), vilken ju byggde på en av Astrid Lindgrens böcker om Kalle Blomkvist. Han skrev musik för ett par teateruppsättningar, bl.a. en pjäs på Alléteatern med Sture Lagerwall och Sonja Wigert. Han tog lektioner i komposition för Karl Birger Blomdahl men kom med tiden till allt klarare insikt om att komponerandet inte kunde bli en livsuppgift.

Samtidigt med den musikaliska karriären hade Linde fått anställning som amanuens vid Riksförbundet för Bildande Konst. Anställningen innebar att han fick resa runt i landet och presentera olika utställningar. Han lärde tidigt känna egensinniga konstnärer som Lennart Rodhe, Olle Bonniér, Karl Axel Pehrson, Ragnar Sandberg, Bror Hjort, Sven X:et Erixson, Evert Lundquist, Pierre Olofsson, Arne Jones, Carl Fredrik Reuterswärd, P O Ultvedt. Bland författarna kom han snart att odla sin vänskap

med storheter som Erik Lindegren och Lars Ahlin. Den senare har han i olika sammanhang behandlat i essäer och analyser.

Lindes roll som vägvisare in i modernismens värld blir svår att övervärdera, inte minst sedan han börjat som först jazz- och snart konstskribent i *Morgon-Tidningen* och därefter i *Dagens Nyheter*. Genom kontakten med Lars Ahlin lärde han i början av sin bana känna Ivar Öhman, vid mitten av 1950-talet redaktör för *Folket i Bild*. Likmätigt sitt namn utgav tidningen en serie konstmappar. När tiden var inne för Bror Hjorth ville man att konstnären själv skulle föreslå en författare till förordet. Bror Hjorth tvekade inte: "Jag vill att den där Ulf Linde i *Morgon Tidningen* skriver om mig". Sak samma senare med X:et. Linde tycktes se saker som andra gick förbi i ett konstverk. Hade därutöver utvecklat ett kritiskt språk för att överraskande och precist kommunicera sin upplevelse av vad han upptäckt.

Sedan Linde värvats till *Dagens Nyheter* 1955 började ett nytt skede i hans tillvaro. DN låg ännu i Klarakvarteren, Herbert Tingsten var chefredaktör och Olof Lagercrantz kulturredaktör. Som aldrig förr intog DN en central plats i den allmänna debatten. Litteratur- och konstsidorna åtnjöt likaså stort förtroende till följd av att ett antal framstående publicister medverkade. Ett årtionde därefter var läget ett annat: under Lagercrantz ledning politiserades DN:s kultursidor alltmer. Lagercrantz själv drogs med i den politiska malströmmen. Den renodlat estetiska hållning som Linde företrädde tycktes alltmer omöjlig. Han bröt upp och lämnade uppdraget

som kritiker för att i stället erhålla en personlig professur på Konstakademien i ämnet "den moderna konstens teori- och idéhistoria". Året var 1968 och det stod inte länge på, förrän också vid denna institution de oförsonliga nya revolutionära vindarna drog in. Linde fick vänner bland flera yngre målare och kunde som lärare närmare iakttaga hur olika självförbrännande personligheter uttryckte sin egenart.

Efter åren på Konstakademien blev Linde 1977 chef för Thielska galleriet på Djurgården, en byggnad där han ännu tillbringar sin tid. Vägarna i galleriet är fullhängda med förra sekelskiftets storheter. För Lindes del har dagligt umgänge med flera av dessa konstnärer eggat till omprövning av likgiltigheten han bemötte dem med i yngre år. Särskilt Bruno Liljefors dukar har inbjudit till närstudium.

Samma år som Linde tog över Thielska galleriet valdes han in i Svenska Akademien på den stol som tidigare innehafvs av Eyvind Johnson, en författare han tidigt lärt känna och imponerats av. Invalet till De Aderton kom överraskande – nog allra mest för den blivande ledamoten. Genom Lindes närvaro i församlingen har modern konstteori och estetisk idéhistoria förvisso erhållit ett väsentligt tillskott i fråga om kunskaper och självständighet.

Lindes memoarbok är från början intalad på band och därefter nedskrivna. Utvikningar och egensinnig disposition i framställningen kan sannolikt förklaras därmed. Detta får inte skymma att det är en synnerligen läsvärd memoar Linde åstadkommit. Här finns fina personporträtt och märkvärdiga situationsbilder från svenskt konst-

liv. Påfallande är hur pass generös Linde är, när han berättar om alla dem som hjälpt honom och utvecklat hans kunnande. Även sådana som längre fram inte motsvarat hans förväntningar skildras med förståelse. Naturligtvis handlar boken i mycket om den moderna konstens utövare. Både svenska och utländska konstnärskap skildras. Fina iakttagelser och sturskt egensinne samsas på sidorna. Mest har jag fastnat för de många porträtten och minnesbilderna av personer inom svensk kultur. Lindes verksamheter avspeglar väsentliga delar av efterkrigstidens svenska konstliv. Hans synskärpa har fördjupat samtidens upplevelse av modernismen.

Olof Hägerstrand

ERIK ERIKSSON

Jag såg kärleken och döden.

Stockholm: Ordupplaget, 2008. 271 s., inb., illustrationer.

Den som är gammal nog att ha sett TV:s nyhetsrapportering om Vietnamkriget från senare delen av 1960-talet till krigsslutet 1975 minns nog en gänglig svensk TV-reporter. Hans tonläge var lugnt och han gav ett sakligt intryck, även om innebörden ofta var en motbild till den som USA officiellt gav. Mellan 1968 och 1979 besökte journalisten Erik Eriksson Vietnam tio gånger, först som frilansjournalist, sedan för *Aftonbladet* och Sveriges Television. De flesta inslag

under den årslånga tid han tillbringade i området sammanlagt gjordes från Nordvietnam som under flera år utsattes för häftiga bombningar av amerikanskt flyg. (En DVD med hans TV-rapporter medföljer för övrigt boken.) Han besökte dessutom grannländerna Laos och Kambodja som också var indragna i det Vietnamkrig som alltmer utvecklades till ett Indokinakrig.

Om sina upplevelser under dessa år har nu Erik Eriksson skrivit en bok. Den utspelas inte bara i Indokina utan också på den svenska hemmaarenan där Vietnamrörelsen kom att växa sig stark. Men boken ska enligt författaren inte läsas som en faktabok om den rörelsen, eller som en objektiv analys, ”det är mina minnen från de år som förändrade mitt liv”, skriver han i förordet.

Eriksson kom in bakvägen till journalistiken, under en tid som ännu saknade en reguljär journalistutbildning. Han var folkskollärare som efter några år tröttnade och började läsa historia på Stockholms universitet. Från 1960-talets mitt hade Vietnamkriget trappats upp och även börjat sätta avtryck i svenskt medvetande. Små grupper på vänstersidan, liksom en del liberaler och socialdemokrater, började kritisera USA:s politik. För Erik Eriksson kom Vietnamkriget att i hög grad påverka den egna livsbanan. Som socialdemokrat hade han inga sympatier för öststatskommunismen, men invasionen i Tjeckoslovakien 1968 upplevdes av honom mer som ett hinder för Vietnamfrågan, än som det övergrepp det var. Att flera av hans vänner inom Vietnamrörelsen var sovjettrogna kommunister var heller inget problem. Han var aktiv i den socialdemokratiskt behärskade Svenska kom-

mittén för Vietnam, SkfV, men hade ändå goda relationer med den av de Kinatrogna marxist-leninisterna behärskade FNL-rörelsen. Vietnamkriget överskuggade allt för honom, det bestämde yrkesbanan och utgjorde drivkraften till engagemanget.

Att hans ansikte blev känt var egentligen emot hans vilja. Han ville i första hand låta reportagebilderna dominera. Reportern själv skulle inte finnas i bild. Att han dessutom stammade och kände sig obekvämt framför kameran bidrog också. Men TV-mediet har sin dramaturgi och behovet av ett välkänt ansikte som ställföreträdare på plats bland ruiner eller andra krigsskådeplatser tog över. Särskilt när inslag också skickades till amerikanska bolag. Som en av mycket få journalister från väst som bevakade kriget från Nordvietnam blev hans reportage internationellt uppmärksammat. Några av bilderna dök för övrigt upp under höstens amerikanska valkampanj. Den republikanske presidentkandidaten John McCain hade tillfångatagits sedan hans plan skjutits ned 1967. Hans frigivning 1973 tillsammans med andra amerikanska piloter ingick i ett av Erikssons TV-inslag.

Erik Eriksson rapporterade om bombningar mot civila mål i Nordvietnam, om bomber med stålkulor som vållade stort lidande och om bombningar som hotade vallarna som dämde upp Röda flodens delta. Han rapporterade också från de s.k. julbombningarna 1972 som mötte stark kritik i breda kretsar, inte bara i USA utan i hög grad också i Sverige. Det var i det sammanhanget som Olof Palmes uttalande, där nazisternas illgärningar jämfördes med USA:s

bombningar, medförde att USA frös de diplomatiska förbindelserna med Sverige. TV-bilderna från Vietnam bidrog till att den USA-kritiska opinionen växte i styrka och att FNL-gruppernas penninginsamlingar nådde rekordhöjder. Människor lade hundralappar i insamlingsbössorna (100 kr motsvarar 600 kr i dagens penningvärde).

Erik Eriksson intervjuade politiska ledare som det kommunistiska Nordvietnams premiärminister Pham Van Dong och motsvarande ledare i Laos och Kambodja. Både människor i Nordvietnam och på landets ambassad och FNL-kontoret i Stockholm blev hans personliga vänner.

Erik Eriksson stod för ett professionellt journalistiskt ideal där fakta hade företräde framför åsikter. I den hållningen ingick också att trots lidande runt omkring koncentrera sig på att skildra händelsen, inte ryckas med och låta känslorna ta över. De fick komma senare, om ens då. Samtidigt hade han en klar politisk agenda. Sympatierna låg på Nordvietnams och FNL:s sida. Mycket av slagkraften i de USA-kritiska reportagen – både amerikanska och andra länders – byggde på den unika frihet som de amerikanska styrkorna gav journalisterna. Den erfarenheten gjorde att USA under senare krigshändelser har begränsat journalisternas rörelsefrihet på ett helt annat sätt. Men Vietnamopinionen byggde också på att Nordvietnam och FNL bara tillät journalister vars skildringar kunde förväntas gynna den egna sidan. Annars fanns det en hel del händelser som nordsidan gjorde sig skyldig till och rimligtvis också skulle ha väckt upprördhet i väst: massakrer i staden Hué 1968, eller de

systematiska morderna på sydvietnamesiska funktionärer och deras familjer under 1960-talets tidigare del. Likaså doldes den sydvietnamesiska befrielsefronten FNL:s underordning under Nordvietnam och den kambodjanska gerillans totalitära drag, den rörelse som senare under Pol Pots och de röda khmerernas skräckvälde skulle orsaka ca 1,5 miljoner dödsoffer bland landets egna medborgare.

Reportern Erik Eriksson tillhörde dock inte dem som förnekade grymheterna i Kambodja. Vid en resa dit 1979 sedan de röda khmererna störtats efter Vietnams ockupation – och övergått till ett av det internationella samfundet stött gerillakrig – framkom med all tydlighet omfattningen av Pol Pots terror. Mindre än ett år tidigare hade svenska besökare, anhängare till Pol Pots regim som då fortfarande satt vid makten, rest i landet men inte sett något av våldet. Erik Eriksson sammanfördes vid hemkomsten med Jan Myrdal i en TV-debatt där Myrdal, enligt författaren, ska ha jämfört Eriksson med nazismens medlöpare. Därmed åskådliggörs också skillnaden mellan den ideologiske uttolkaren och den som bygger sin syn på de uppgifter som successivt framkommer.

Jag såg kärleken och döden är informativ och samtidigt gripande. Den spänner över en tid som både framkallat idealistiskt engagemang mot krig och ofrihet, och på samma gång ideologisk blindhet och acceptans för förtryck som den egna sidan gör sig skyldig till. Man kan hoppas att den förra hållningen tar överhand.

Torbjörn Nilsson

VILHELM MOBERG

”Du tror väl att jag är död”. Vilhelm Mobergs brev 1950–1973.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2008. Red. & inledn.: Jens Liljestrand. 382 s. Personreg. över Vilhelm Mobergs samlade brev 1918–1949 samt 1950–1973.

Andra och avslutande delen av Jens Liljestrands utgåva av Vilhelm Mobergs brev omfattar korrespondensen från året 1950 fram till författarens död i augusti 1973. Första årtiondet av 1900-talets senare del var för Mobergs del intensivt. 1947 hade han givit sig i kast med uppgiften att skriva om det inledande skedet i 1800-talets svenska Amerikautvandring. Företaget fordrade upprepade vistelser i USA med omfattande resor för att i arkiv och bibliotek leta rätt på material som kunde historiskt förankra den skönlitterära berättelsen. Miljöer skulle studeras, ättlingar till utvandrare skulle intervjuas. Första delen i berättelsen om Amerikaemigrationen – *Utvandrarna* – hade utkommit 1949. Under det nya decenniet gällde det att fullfölja planen. Från början hade Moberg tänkt sig att hans epos skulle rymmas i tre delar men stoffet växte och i slutändan utkom fyra, förutom *Utvandrarna* också *Innvandrarna* (1952), *Nybyggarna* (1956) och *Sista brevet från Sverige* (1959). Ett mäktigt romanbygge hade därmed förts i hamn.

Som om inte detta vore nog, hann Moberg även med under 1950-talet att engagera sig i den s.k. rättsrötedebatten. Haijby-, Selling-,

Lundquist- och Kejneaffärerna upprörde honom djupt och resulterade i tidningsartiklar, folkmöten, romanen *Det gamla riket* (1953) och skådespelet *Domaren* (1957), tre år senare filmatiserad av regissören Alf Sjöberg. I *Att övervaka överheten* (1953) belyste han ansvariga myndigheters rättsvidriga hantering av olika fall. Mitt i all denna verksamhet fanns tid över för korrespondens.

I USA fanns vännen Edgar Swenson (1893–1972), själv en gång utvandrad från Enköping och vid denna tid redaktör för den liberala svensk-amerikanska tidningen *Nordstjernen* i New York. Swenson hjälpte Moberg under dennes olika forskningsvistelser och resor med praktiska ting lika väl som i att upprätta kontaktnät. Mycket talar för, att Swenson var den som lotsade in Moberg mot emigrationen som litterärt fruktbart tema. En annan adressat var Mobergs amerikanske översättare Gustaf Lannestock (1902–1983), svenskamerikan som bodde i Carmel, Kalifornien. Lannestock översatte utvandrarromanerna till engelska och skrev senare en memoarbok om vänskapen med upphovsmannen: *Vilhelm Moberg i Amerika* (sv. övers. 1977). Återkommande tema i brevväxlingen med de amerikanska kontaktmännen är missnöjet över hur Simon & Schuster, Mobergs amerikanska förlag, skött lanseringen av emigrationseposet. Marknadsföring, tidpunkt för lansering av de olika delarna, strykningar i texten, omslagsbilder – allt tycks ha vansköts av utgivarna. Moberg som befinner sig på avstånd – antingen i hemlandet eller i Schweiz eller Italien – kan bara vanmäktigt iakttaga hur okänsligt

och brutalt hans böcker behandlas av dem som han undertecknat kontrakt med. Valet av amerikanskt förlag var ett av hans livs stora misslag. Medan utvandrarserien i Sverige slår nya försäljningsrekord, blir rapporterna från USA nedslående. Något intresse för Mobergs författarskap vid sidan av utvandrarböckerna finns från förlagets sida inte.

Återkommande brevmottagare bland de gamla vännerna i Sverige var Eyvind Johnson (1900–1976), Sven Barthel (1903–1991), Olle Holmberg (1893–1974) och Sigvard Mårtensson (1920–2003). Den senare var ett antal år chef för Radioteatern och upprätthöll som sådan kontinuerlig kontakt med Moberg. Mårtensson var f.ö. den förste som skrev en biografi över Moberg. Lustigt nog togs den gamle fienden Sven Stolpe (1905–1996) till nåder och de två kollegerna utväxlade ett antal brev, präglade av hänsyn och kollegial uppskattning. Med Karin Kavli (1906–1990), skådespelare och chef för Göteborgs stadsteater, skiftade Moberg brev i teatertekniska frågor gällande uppförandet av skådespelet *Nattkyparen* (1961). Inför vad som skrivits om honom i olika dagstidningar – kvällspressen inte minst – uttrycker han vämjelse och förakt. Man skriver ned hans dramatik och ljuger om hans person. Under dessa år är han såsom kändis lovligt byte för skvallerjournalistiken. Eftersom Moberg gärna provocerade, drog man sig inte för att pådyvla honom diverse uttalanden. Allt medverkar till att stegra hans avsky för fosterlandet. Han drömmer om att uppföra en boning i Kalifornien och att få morgonvandra vid Stilla havets strand.

Recensioner

Någon sinnesro upplever han inte, de litterära framgångarna till trots. Monarkin som sådan upprör honom, djupt präglad av demokratiska och frihetliga värderingar som han är. Sverige är ett motbjudande land både till följd av statsformen och den servila överhetsstat som socialdemokraterna – i ungdomen hans politiska hemvist – har skapat. Att acceptera tecken på erkänsla från ett sådant samhälle blir omöjligt. Eyvind Johnsons trevare huruvida han skulle kunna tänka sig taga emot Svenska Akademiens stora medalj möter ett prompt nej. Föreslagna hedersdoktorat likaså. Flera av hans tidiga författarvänner, vilka en gång varit radikala, har krupit till korset och artigt iklätt sig akademifrackar, tackat ja till kungamiddagar på Slottet och med stolthet tagit emot erbjudna hedersdoktorat. Själv skulle han aldrig kunna svika sina ideal från unga år och spela med i en sådan teater. Han känner sig främmande vart än han kommer. Själva levandet innebär främlingskap. De svenskar han sätter högt är upprorsmän som Nils Dacke eller frondörer mot tyranniet som Olaus Petri. Anpassningar göre sig ej besvär.

Moberg ville leva i enlighet med sina övertygelser. Dagtingan var inte hans sak. I kontakterna med brevvännerna var han rak, även om ärligheten kunde skada vänskapen och vara personligt sårande. När Jan Troell rollbesatte filmen om utvandrarböckerna yrkade Moberg på att Monica Zetterlund inte skulle få spela sockenhoran Ulrika. Troell backade dock inte – och ”popsångerskan” Zetterlunds gestaltning blev ju oförglömlig. Han irriteras av att Max von Sydow som skulle göra Karl Oskars roll och Liv Ullman

som skulle göra Kristinas enligt massmedierna befunne sig i London i förhandlingar med amerikanska filmbolag om kommande roller utrikes, strax innan Troells inspelning skall börja. Åtskilligt i den moderna tillvarons dynamik hade han inte förmått införliva med sin världsbild. Han tänkte och skrev i utdragna sekvenser. Han var en den långsamma epikens mästare. Kanske ligger däri en förklaring till hans främlingskap inför de snabba rycken och simultaniteten i den moderna livsformen. Han hade alltför djupa rötter i en anspråklösare och mer traditionsbunden kulturform för att kunna känna hemmahörighet i den moderna världen.

Att ha Moberg till vän var säkert inte oproblematiskt, vare sig umgänget ägde rum öga mot öga eller brevledes. Han hade lätt för att skriva andra på näsan hur de skulle förhålla sig. Ändå behöll han trogna vänner genom livet, sannolikt för att hans personlighet var utrustad med kvaliteter som gjorde att man ville räkna honom som vän. Det händer, att han erkänner sig ha uttalat sig överilat och därefter skyndar till skrivmaskinen och levererar ett nytt brev, vari han strax ber om överseende med en förlöpning gjord i hastigt mod. Han höll fast vid gamla lojaliteter och handlade utifrån rättens och rationalitetens principer. I ett par brev från slutet av hans liv till den ryske författaren Aleksandr Solzjenitsyn (1918–2008) uttryckte han beundran för dennes modiga uppträdande mot det totalitära system, som nu började draga åt tumskruvarna allt hårdare kring ett misshagligt författarskap. Solzjenitsyn var en man i Mobergs smak. Av sin svenske kollega värderades ryssen som den

främste av samtidens diktare. Dåvarande svenska regeringens undfallenhet visavi Moskva i syfte att inte reta den ryska regimen, när det blev tal om att överlämna Solzjenitsyns nobelpris på svenska ambassaden, känner han bara vämjelse och skam inför.

I breven avtecknar sig Moberg i hel gestalt – sårbar, känslig, förorättad, misstänksam – men dessutom med stor ömsinhet mot dem han satte värde på. I kraft av sin uttrycksförmåga, sin frihetskärlek och sin rättskänsla spelade han osjälviskt rollen av folktribun under 1950-talet i ljuset av vad som avslöjades beträffande myndighetsmissbruk och brottslighet inom den offentliga sfären. Flera litterära projekt han senare gav sig i kast med fullbordades aldrig. Hans vrede över samtidens likgiltighet för frihetsideal han under ett liv strävat efter att förverkliga spelade säkert in. Misshälligheter med olika förlag – i hemlandet Bonniers, vilket han kastade loss från under de sista årens författarskap, liksom den svinaktiga behandlingen från hans amerikanska utgivare – kastade djupa skuggor över den sista fasen i hans liv. Därtill åldrandet, krämporna, de döda vännerna. Den trosbekännelse Moberg skickade till vännen Ivar Harrie (1899–1973) i Lund den 20 november 1971 sammanfattar den hopplöshet som förmörkade det avslutande skedet i hans liv. Att taga del av en så mörk uppgivenhet från en diktare som utsöndrat så mycken livskraft och skönhetsglädje känns förvisso sorgligt. Ändå kan läsaren nog återfinna vaga eken från sådant han skrev långt dessförinnan. Man får intrycket att hans individu-

Vilhelm Moberg. Foto: Lars Nordin, 1952.

alism och rättspatos vänt sig mot honom själv. Mobergs livsverk hade avkastat ett imponerande och framgångsrikt författarskap. Men ingenting av detta tycks ha kommit upphovsmannen vid i djupare bemärkelse. Han kände leda vid sina utvandrare och ångrade rent av att han någonsin påbörjat berättelsen om dem. Häpen förundras man som brevläsare över detta och undrar samtidigt varför inte en person som denne med ett så utpräglat rättspatos inte kunde bevilja sig själv och sin egen insats en smula rättvisa.

Olof Hägerstrand

Politik med glädje och glöd. Göran Holmberg och Gunnar Svensson intervjuar Wille Forsberg.

Stockholm: Stockholmia förlag, 2008. 163 s., illustrationer.

För en historiker är det samtida källmaterialet oftast att föredra. Människor tenderar – avsiktligt eller oavsiktligt – att förvränga vad som har inträffat ju längre tiden går. Känsliga händelser och stridigheter tonas gärna ned eller trubbas av. Den som har en framgångsrik politisk karriär i bagaget sätter dessutom ofta sin egen insats i centrum. Det förefaller som om alla andra roterar kring denne ibland alltför självupptagne sol.

Ändå har nedtecknade minnen och intervjuer med personer som varit med om viktiga händelser ett stort värde. Alltmer av reella beslut och överväganden fastnar inte i protokoll utan sker i informella samtal, ofta i slutna rum. Den personliga vittnesbörden tjänar också det syftet att påminna om att historiens skeenden, liksom nutidens, skapas av människor av kött och blod, inte av allt igenom operonliga strukturer. Om den intervjuade, som i det här fallet den förre socialdemokratiska stockholmspolitikern Wille Forsberg (född 1915), uppvisar både ett gott minne och en distans till den egna insatsen blir utbytet desto större.

Intervjuarna är båda socialdemokrater med lång erfarenhet av rörelsen. Partitillhörigheten lyser väl igenom ett par gånger, liksom den styr vilka frågor som tas upp till diskussion. Som helhet har denna närhet mellan intervjuare

och intervjuad dock inte ställt till några större problem. Utgångspunkterna redovisas tydligt och man undviker knappast stridbara frågor om maktfullkomlighet inom socialdemokratin eller om den splittring som i decennier rådde bland huvudstadens socialdemokrater, mellan den mer radikala höglundsfaängen (efter Zeth Höglund, finansborgarråd 1940–1950) och den förbundstroga åmanfaängen (efter fackföreningsmannen Valter Åman).

Wille Forsberg växte upp som fosterbarn på Söder, i en metallarbetarfamilj med rejäla traditionella ideal om ansvar och skötsamhet. Barn domen beskrivs således som lycklig även om det var trångbott, tidvis sju personer i två rum och kök. Tidigt kom han in i arbetarrörelsen, främst genom det socialdemokratiska ungdomsförbundet, SSU. Ungdomsklubbens aktiviteter med allt från idrott, till kultur och politik upptog större delen av hans lediga tid. Forsberg utbildades till kemigraf, ett förhållandevis välbetalt arbetaryrke med äldre skråtraditioner bevarade. Han blev ombudsman hos Litografiska föreningen och sedan förbundsordförande. Efter att ha ingått i Folkskoledirektionen och från 1952 i fullmäktige blev Wille Forsberg 1965 borgarråd på personalroteln, därefter på kulturroteln och senare landstingsråd. Därutöver tillkommer en rad andra uppdrag, såsom 18 år i Skönhetsrådet.

Wille Forsbergs politiska verksamhet omfattar det nazistiska hotet på 1930-talet, solidaritetsrörelsen med den spanska republiken mot Francos upprorsmän 1936–1939, kontakterna med exilpolitiker som Willy Brandt och Bruno Kreisky, båda efter krigsslutet politiska

ledare i Västtyskland respektive Österrike, Finlandshjälpen, Zeth ("Zäta") Höglunds tid som finansborgarråd och splittringen inom SAP samt omvandlingen av city under Hjalmar Mehrs ledning på 1950- och 1960-talen. Som kulturpolitiker hamnade han också mitt i de fria teatergruppernas och den alternativa kulturens tidevarv, en kulturkrock han tyckte trivas med.

Att sätta fingret på exakt vilka nya uppgifter som intervjuboken ger är inte så lätt. Däremot får vi en fördjupad förståelse för hur omfattande splittringen inom stadens socialdemokrati var under en lång följd av år. Fortfarande kan Forsberg, 70 år efter händelserna, erinra sig vilka SSU-klubbar som stod på vilken sida i de ständiga striderna om förtroendeposter och politisk inriktning. Även ordvalet är belysande: "Maria tillhörde förbundet men Högalid och Reimersholme var höglundare." (s. 17) Att stå i opposition till förbundsledningen (vilket Forsberg gjorde) tycks närmast ha inneburit att man stod utanför förbundet, åtminstone mentalt. Motsättningsarna är kända sedan tidigare. De rörde regeringens (med Per Albin Hansson i spetsen) försiktiga hållning till spanska inbördeskriget. I Stockholm samverkade ungdomsklubbarna med kommunisterna vilket var mycket kontroversiellt. Frågan gällde också politiken i allmänhet och med sin radikala bakgrund blev Höglund en inspirerande företrädare för de unga socialdemokraterna. Dock inte alla, det förtjänar att påpekas att fackföreningsrörelsen var mer skeptisk och det var därifrån som motsidan hämtade sitt främsta stöd. När kommunalpolitiken kom att uppta alltmer av Forsbergs tid tycks kontro-

verserna ha avtagit. Nu gällde det inte att förändra världen i ett nafs utan att sörja för viktiga delar av medborgarnas vardag.

Cityomvandlingens resultat beklagar Forsberg till stor del. Han hävdar att få skulle ha godkänt rivningarna om de vetat hur det hela till slut skulle se ut. Nu togs besluten successivt och få vid sidan om de ledande tjänstemännen på Stadsbyggnadskontoret och Hjalmar Mehr, Höglunds efterträdare som socialdemokratisk ledare, hade tillräcklig insyn i processen för att kunna få inflytande. Om Forsbergs berättelse i det avseendet innehåller drag av rationalisering är möjligt. Felet blir i huvudsak Mehrs och de ledande tjänstemännens, vilket kanske är väl enkelt. Den rådande ideologin om framsteg och ointresse för historia upprätthölls på flera håll, både inom och utanför socialdemokratin. Att Wille Forsberg med sina många år som kulturpolitiker och inom Skönhetsrådet har bidragit till att råda bot på en del av omvandlingens negativa effekter är dock ställt utom tvivel.

Torbjörn Nilsson

ANDERS GULLBERG & SVEN LILJA (red.)

Makten i stadshuset. Stockholms lokalpolitik under 1900-talet.

Stockholm: Stockholmia förlag, 2008. 297 s., illustrationer.

Kommittén för Stockholmsforskning bedriver projektet "Makten i stadshuset – partier och politiker i fullmäktige efter 1945". En första antologi har kommit från projektet med Anders Gullberg och Sven Lilja som redaktörer. Som ett första steg har man fått ett antal forskare att publicera uppsatser på några områden för att ge en bild av forskningsläget. Projektet är avsett att pågå fram till år 2013, då Stockholms stadsfullmäktige fyller 150 år. En källa för personhistorisk forskning kan vara forskning som studerar stadshistoria och politisk historia.

Politik utformas av individer i olika konstellationer, partier, intressegrupper, sociala sammanhang och tidsepoker. I antologin presenteras särskilt de toppolitiker som beklätt uppdraget som finansborgarråd – den stockholmska politikens viktigaste post som även inkluderar ordförandeskapet i kommunstyrelsen: allt ifrån den gamle vänsterradikalen Zäta (Zeth) Höglund till moderaten Kristina Axén Olin. Inom de olika uppsatserna framträder också en mängd andra personer som spelat en viktig roll i Stockholmspolitiken.

Torbjörn Nilsson, verksam vid Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, ger en kort presentation av "stadshuspolitikens elit",

finansborgarråden, under perioden 1945–2008, sammanlagt tretton personer, varav de två senaste varit kvinnor (Sten Nordin har sedan dess tagit över). Ett avsnitt redovisar ett "vittnesseminarium" om kommunalpolitiken i Stockholm, som hölls i december 2005. Där framträder fem personer, varav ett tidigare finansborgarråd. Deltagarna refererar till många politiker som haft betydelse för deras verksamhet.

Fram till och med sidan 106 nämns 33 mer eller mindre aktiva kommunalpolitiker. Frekvenser sträcker sig från en till 23 gånger (Carl Cederschiöld, moderat). Tre andra med hög frekvens är Agneta Dreber, tidigare Stockholmspartiet, nu folkpartist, Lennart Rydberg, Folkpartiet och Per Sundgren, Vänsterpartiet. Den femte deltagaren i vittnesseminariet, socialdemokraten Ingemar Josefsson hamnar längre ner i frekvenstabellen.

Hur många som faktiskt närvarar med sitt namn i antologin går inte att få reda på utan att räkna igenom alla de 296 sidorna. Boken saknar vad en personhistorisk forskare, och kanske en eller annan journalist, först letar efter, ett personregister. Med dagens teknik i publiceringsbranschen vore det ingen större affär att ta fram ett person- och sakregister, även om det medför mer redigering och noggrann korrekturläsning.

Givetvis finns det mindre personfixerade avsnitt i boken. Sven Lilja lyfter fram partierna i sin studie *Valresultat och mandat i fullmäktige under efterkrigstiden*. Partistrukturen blir ett huvudtema även för Lars Nilsson när han skriver om *Stockholms politiska geografi 1948–2006*. Rikspolitiker skymtar förbi.

Miljöpartier i Stockholmspolitiken 1966–2006 speglar miljöfrågornas intåg i det kommunalpolitiska livet. Sven Lilja ser tre partier som fyller valda kriterier på epitetet miljöpartier: Centern, Stockholmspartiet och Miljöpartiet. Den enskilda fråga som uppenbart påverkat miljödimensionens intåg är striden om almarna i Kungsträdgården år 1971. Där spelade också organisationer utanför partistrukturerna en central roll. Byalag och stadsmiljögrupper framträdde på scenen och i TV-rutan. Där kom också relationen mellan väletablerade politiker som Hjalmar Mehr och yngre uppstickare att förtydligas. Detta framgår inte i Liljas framställning men finns kanske i någonstans i den forskning han refererar till.

Personaspekterna kommer fram tydligare i Ylva Waldemarssons avsnitt *Staden, kvinnorna och politiken*. Waldemarsson finner det viktigt att gå tillbaka till tiden före andra världskriget, vilket gör kvinnor i politiken från den epoken synliga. Det är dock under efterkrigstiden som kvinnors inflytande gör sig påtagligt gällande i kommunalpolitiken.

Den första kvinnan på en borgarrådspost var Inga Thorsson 1958. Borgarrådet Helge Berglund har i sina politiska memoarer *Kämpa grabbar* (1973) beskrivit spelet bakom utnämningen med följande ord (sidan 195):

Nytt borgarråd på socialroteln blev helt överraskande för den allmänna opinionen Inga Thorsson. Det var kvinnorna som förde fram henne och jag tror knappast att hon var den brud som Hjalmar [Mehr] drömde om för

tillfället, men hon skulle ha blivit vald även mot hans vilja.

Berglund hävdar att det fanns ett partiintresse av att Thorsson, kvinnoförbundets ordförande, ägnade sig åt socialvården istället för att bekämpa atombomben. Värt att notera i sammanhanget är att Ulla Lindström, sedermera statsråd, effektivt motarbetades av 1940-talets finansborgarråd Zäta Höglund.

Ylva Waldemarsson presenterar det intressantaste persongalleriet vid sidan om vittnesseminariet. Hon visar det centrala i personligheters roller i och vid sidan om partipolitiken. Här märker man särskilt behovet av ett personregister.

Två politikområden får egna studier i boken. Alkoholpolitiken redovisas under rubriken *Pilsnercaféer och vinkonditorier* av Jenny Björkman. Kulturmiljöfrågorna presenteras under rubriken *Värt att bevara?* av Marianne Råberg.

Alkoholpolitiken hänger tydligt samman med rikspolitikerna på området. Missbruket visar sig i stadsmiljön samtidigt som bruk av alkoholhaltiga drycker är en väsentlig del av privatlivet. Spänningarna mellan sociala perspektiv och liberalism samt mellan förorter och centrala Stockholm är också uppenbara. Turismen blir ett argument. Hjalmar Mehr spelade uppenbarligen en väsentlig roll i balansgången mellan alla dessa aspekter. Stadsfullmäktiges protokoll har använts flitigt, de ger en god inblick i och utgör en läsvärd källa till politiken, vilket Jenny Björkmans studie visar.

För kulturmiljöfrågorna läggs perspektivet åter tillbaka till 1900-talet början. Samfundet

Sankt Erik bildades år 1901. Det kom att spela en viktig roll för att skapa intresse för och kunskap om värdet i att bevara stadsmiljöer, bland annat genom byggnadsinventeringarna i Gamla stan och senare på malmarna. En kategori tjänstemän, stadsarkitekter och då främst Göran Sidenbladh, träder in i bilden. Den aspekten, samspelet tjänstemän – politiker – väljare belyses annars sparsamt i denna första redovisning av ett påbörjat projekt. Detta är ett i s.k. public choice-litteratur viktigt perspektiv på politiken. Ett i inledningen omnämnt delprojekt tar sig an denna fråga.

I bokens sista avsnitt kommer ännu en intressant aspekt på kommunalpolitiken in, förhållandet mellan riks- och kommunalpolitik. I ”vittnesseminarierna” dyker frågan upp några gånger. I Anna Kåring Wagners *När staten flyttar från sta'n* är det statens lokaliseringspolitik som står för den yttre påverkan och stockholmarna har att rätta sig därefter. Bakom detta spel döljer sig säkert också en del intressanta personroller.

Som helhet ger boken en bred och intressant bild av Stockholmspolitiken sedan mitten av 1900-talet. Den skapar också förväntningar på fortsättningen av projektet.

Sven-Olov Larsson

HANS BLOMQVIST

Carl von Mecklenburgs Förvillelse.

Stockholm: Rönnells 2008. 55 s., illustr.

Under 1800-talet sällas agnar från vetet i en dittills aldrig skådad omfattning. Detta är framåtandans tidevarv men också oduglingarnas. Förmögenheter skapas på nolltid; de kan också dunsta bort vid ett spelbord eller under ihärdiga kurortsvistelser. Livsleda och lyxkonsumtion går hand i hand när aristokratin avträder från historiens scen. Någon gång blir slutet grandioöst; inte sällan bevittnar vi tragedier.

Carl von Mecklenburg, född 1863 av invandrad pommersk patraskadel, hade på sätt och vis oddsen mot sig. Föräldrarna narrade till sig en svensk friherretitel av Karl XV och bosatte sig på godset Ljung i Östergötland – Jean Eric Rehns vackra rokokoskapelse åt Axel von Fersen – vid Motala ström. Där levdes junkerliv. Som gardesofficerare i huvudstaden tyckte fadern, Claus, och dennes broder, Axel, om att svina ned sig på lokal och spotta brackor i ansiktet. Modern, Helene, var ett hår av hin mot tjänstefolk och andra gårdsanställda – ett älskat hatobjekt i tidens press.

Unge Carl skulle bli något annat, nämligen diplomat. Han for till Uppsala och började omedelbart rumla – och det oaktat att han hade moder och husjungfru med sig. Det akademiska livet var alltför frestande för att man i onödan skulle ägna sig åt allvarliga ting. Borden på studentnationerna hade höga kanter så att utspillda

punschbålar inte blötte frackbyxorna. Staden stank cigarr och bordell; cigarrbodarna kunde vara både det ena och det andra. Bland de exklusiva disciplinerna var dropout-frekvensen avsevärd. Bättre förr har det aldrig varit.

Blott aderton och ett halvt år gammal råkar Carl von Mecklenburg trassla till det ordentligt för sig. Den 1 maj 1882 har han festat tillräckligt för att förlora omdömet men beklagligtvis inte sin virilitet. På vingliga ben förför han respektive köper sexuella tjänster av två ynglingar och upptäcks i bägge fallen men lyckas smita. Dumt nog skryter han senare samma dag inför kamrater om att han har haft samlag offentligt. Polisanmälan följer. Vid lunchtid den 2 maj kallas han till samtal med universitetets rektor, Carl Yngve Sahlin, och på kvällen lämnar han med modern staden, tyvärr inte för gott.

Några vidare akademiska studier blir det nu ej.

Däremot följer en juridisk process i flera omgångar vid stadens rådhusrätt, förvärrad av familjen von Mecklenburgs påkostade och destruktiva advokatyr (bestickning av vittnen, utpekande av annan gärningsman och så vidare). Brottet, det vill säga de homosexuella gärningarna, hade han möjligen kunnat undgå straff för, eftersom samlag inte kunde styrkas eller inte hade fullbordats. Men det handlade givetvis om någonting annat: hedern, redan från början ett fläckat attribut i denna familjs fana, måste av olika anledningar värnas. Samhälleliga stötspelare slöt också upp på släktens sida. Detta fick press och pamflettförfattare att skriva om den positiva vrångvisa som begicks. Men alla finter var förgäves. Unge baron Carl blev gripen och

häktad, efter vistelse i utlandet och fruktlösa försök att skaffa sig preussisk officersfullmakt, och slutligen dömdes han till straffarbete och lämnade efter något år fängelset som en knäckt människa. Sedermera gjorde han – förmodligen – ett misslyckat försök att ta livet av sig genom ett arrangerat vådaskott.

Familjen krackelerade i faser. Föräldrarna separerade. Fadern tog livet av sig i ett hotellrum på kontinenten. Också sonen Carl dog en förtidig död, troligen i sviterna av vådaskottet. Modern tvangs av pressande ekonomiska skäl att avyttra Ljung, dit hon föredragit att importera tysk arbetskraft.

Denna onda saga återberättas i en elegant liten skrift av Hans Blomqvist. Han ger initierade inblickar i aristokratisk tristess och andlig misär. Carl von Mecklenburg verkar till alla delar ha haft otur. Inte nog med att han råkade ut för en obarmhärtig lagstiftning – hans läggning tycks av allt att döma inte ha varit homoerotisk. Hans familj trodde i sin allmänna ståndshögfärd att den kunde manipulera rättvisan – och därmed blev den ännu värre anedd.

Frågan om homosexualitetens förekomst och utbredning i upsaliensiska studentkretsar är däremot svårare att besvara. Man – det var ju nästan uteslutande fråga om män – tycks ha kunnat stå på mycket intim fot med varandra, utan att ha passerat den gräns som vid denna tid markerade straffbarhet. Att ”normal” prostitution hörde till vardagsumgänget därstädes, är sedan gammalt väl belagt.

Anders Björnsson

BEATA ARNBORG

Professor Vivi – den sagolika botanisten.

Stockholm: Atlantis, 2008. 317 s., inb., illustr.

Under 1950-talet tog sällskapsresorna fart, ett resmål var Egypten. Många svenskar fick gå uppför trapporna till en fyrarumslägenhet på Sharia el Girgawi, nära Kairouniversitetet. Där mötte de en oförglömlig guide och sagoberättare, professor Vivi Täckholm, som bjöd på te hemma hos sig.

Vivi Täckholm (1898–1978), född Laurent i Djursholm, utbildade sig inom botanik. Större delen av sitt vuxna liv kom hon att bo i Kairo. Först ett par år på 1920-talet tillsammans med maken professorn i botanik Gunnar Täckholm (1891–1933). Efter hans död fortsatte hon deras gemensamma projekt, *Flora of Egypt*, påbörjat 1926, med bred kulturhistorisk inriktning.

Under 1930-talet vistades hon långa tider vid herbarier i Europa. Från 1938 var hon i fyrtio år knuten till den botaniska institutionen vid Kairouniversitetet. Under krigsåren var hon i Sverige, som journalist, samtidigt som hon arbetade med *Flora of Egypt*, vilken förblev ofullbordad, 1969 kom del IV. 1946 återvände hon till Kairo som "visiting professor".

Beata Arnborg låter oss i biografen *Professor Vivi – den sagolika botanisten* möta ett intressant livsöde. Täckholms personarkiv, dels på Centrum för Vetenskapshistoria vid Kungl. Vetenskapsakademien i Stockholm, dels vid handskriftsavdelningen vid Universitetsbiblioteket i Lund,

har utgjort källmaterial. Täckholm hade aldrig telefon i Kairo och breven blev viktigaste kommunikationen. Skrivmaskin, reservoarpenne och blyertspenna var redskapen. Beata Arnborg har framför allt använt sig av den rika brevsamling, som speglar kontakterna med familjen i Sverige. Dessutom har hon haft tillgång till korrespondens med flera professorer inom botaniken, bl.a. Ossian Dahlgren och Finn Sandberg. Intervjuer med Sandberg och andra personer, särskilt en del av hennes åtta specialelever, "Vivis barn", har varit av stor betydelse för Arnborg liksom ett besök på plats i Kairo.

Biografen är kronologiskt uppställd, vilket kan vara en fördel då den berättar om Vivis utveckling, det utökade kontaktnätet och bidrar till en helhetsbild av personen. Nackdelen är att det är svårare att följa enskilda delar av verksamheten, som floran, författarskapet eller de vetenskapliga kontakterna. Citat från Vivis egna brev utgör de flesta kapitelrubriker och innehållsförteckningen blir en karaktäristik av Vivi genom livet.

Arnborg förmedlar bilden av en positiv leende människa, aktiv i nuet, med blicken framåt. Däremot talade Vivi inte om sorgesamma saker, men hon kunde beröra sådant i kåserier och i några av sina böcker. Ekonomin var ett bekymmer. Hon levde alltid med låg budget men var ändå snar till att bistå andra. Intäkterna från sina böcker använde hon till botaniska institutionens behov. Genom kontakter skaffade hon bidrag och stipendier och hjälpte sina specialelever till forskarstudier utomlands. Först mot slutet kunde hon få större bidrag från Sida och andra organisationer för att köpa in mikroskop

och litteratur till biblioteket men också en jeep för exkursionerna. Då var hon över 75 år och arbetade "bara" halvtid.

1950- och 1960-talen var turbulenta med Suezkrisen som följdes av krig med Israel. Britterna lämnade Egypten. För att kunna skicka viktigare brev till Sverige fick Vivi en tyst överenskommelse med svenska ambassaden att använda kurirposten. Citaten ur Vivis brev till systrarna i Sverige visar att allt inte var soligt, emellanåt en trötthet mot Egypten, "Orient är Orient!" när något visat sig gå trögt. Inom henne anar man ibland en längtan till Sverige.

Vivi Täckholm var flitig författare, hennes böcker om Egypten blev populära. När TV:n blev allmän i Sverige sändes ett par program där Vivi Täckholm berättade om Egypten, visade runt i Egyptiska museet, och guidade i Kairo. Programmen gav eko i hela landet. År 1976 inbjöds hon till parlamentet och fick mottaga en unik hyllning med orden: "Egypt loves you!"

Också Sverige visade henne genom åren stor uppskattning, hon fick författarlön, blev hedersdoktor, fick medaljer och blev inbjuden till kungamiddag. Hon hade två hemländer och muntligt hade hon fört ut att hon ville bli begravd i Egypten. Men hon fick sin vila i den Laurenska familjegraven på Uppsala gamla kyrkogård.

Hon var också folkbildaren, hon var där för att lära andra, undervisa sina studenter i botanik, ge sina svenska läsare, lyssnare och tittare en bild av Egypten, såväl i samtiden som i förgångnen tid. I Kairo blev hon en svensk kulturinstitution. Hon beskrivs ofta som sagoberättaren, men framför allt var hon en respekterad vetenskapsman inom

sin specialitet, Egyptens flora. Den sidan är inte tillräckligt belyst i Arnborgs bok. Vivi Täckholm var alltid bestämd på en punkt: inga memoarer. Som person är hon på grund av sina många intresseområden svårare att biografiera.

Svart/vita fotografier visar att Vivi Täckholm var en rätt storvuxen kvinna. Boken saknar ett personregister, vilket gör att det inte är lätt att återfinna omnämnda personer. Litteraturförteckningen kunde varit något tydligare. På sid 259 är ett tryckfel, den kungliga medaljen heter "Illis quorum meruere labores".

Beata Arnborg har gått varsamt fram men hon har gett en god bild av en unik och mångfacetterad kvinna, älskad och omgiven av studenter och kollegor, men på ett sätt ändå en ensam person mitt i storstadens vimmel.

Irma Ridbäck

BIRGIT ANTONSSON

Om sanningen skall fram. Berättelser om den stora rektorsfejden i Strängnäs 1948–1950.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2008. 208 s.

Birgit Antonsson är litteraturforskare. Efter en växlande bana som riksbibliotekarie och senare generaldirektör har hon varit docent i litteraturvetenskap vid universitetet i sin hemstad Örebro. Redan 2007 skrev hon insiktsfullt om Berit Spong i *Svenskt biografiskt lexikon*. I en skrift utgiven med stöd av Vetenskapsrådet har hon nu skickligt tagit sig an Spongs nyckelro-

man *Sjövinkel* från 1949. Fakta såväl som fiktion har studerats av Antonsson som rekonstruerat konflikten kring rektorstjänsten vid läroverket i Strängnäs. Med Antonssons ord: Förlopp och karaktärer kan identifieras. Aktuell estetik kring romaner med fingerade namn har hämtats hos tyska, franska eller engelskspråkiga forskare.

Sjövinkel är Strängnäs. Stadens läge och karaktär presenteras med hjälp av välfunnet citat taget ur Lennart Bodströms memoarverk *Mitt i stormen* från 2001, recenserat i *PHT* året därpå.

Romanen *Sjövinkel* tar, som Antonsson påpekar, plats i raden av svenska nyckelromaner alltifrån Strindbergs *Svarta Fanor* (1907) och K.G. Ossiannilssons *Barbarskogen* (1908) till Hjalmar Söderbergs *Den allvarsamma leken* (1912).

Nyckelromaner har sina markörer. Sjövinkel för tanken till Kråkvinkel och en anda av småskurenhet. En av aktörerna kring fejden vid läroverket, sjukhusläkaren Lorentz Renck, heter i romanen Smiidar, ett vedernamn som kan förbindas med ränksmideri.

Liberala och konservativa krafter står mot varandra under den tid som striden varar. Den bröt ut 1948 då Skolöverstyrelsen inspekterade läroverket så som brukligt var med vissa intervaller. Överstyrelsens generaldirektör Nils Gustav Rosén infann sig jämte ett undervisningsråd i Strängnäs. Berit Spongs man matematikern Bertil Malmrot hade varit rektor i tio år och skulle omförordnas. En viss opinion som bestred hans lämplighet hade vuxit fram inom Strängnäs. Malmrot hade ett lektorat vid Karolinska läroverket i Örebro att gå tillbaka till om han inte omförordnades.

Generaldirektören resonerade med läroverkets eforus som var stiftets ansedde biskop Gustaf Aulén. Han talade även med översten Erik Cavalli, chef för Södermanlands pansarregemente, förlagt till Strängnäs. Några av läroverkets lektorer var kritiskt inställda till rektor. En av dem var latinlektorn Gunnar Tingdal som därtill var stadsfullmäktiges ordförande. Adjunkterna vid läroverket stod överlag på rektors sida. En poäng hos Antonsson är att hon stött på ett engagerat inlägg till förmån för Malmrot i *Eskilstunakuriren* för 20 januari 1949, skrivet av en av läroverkets elever som nyss lämnat skolan, nämligen Lennart Bodström. Föräldraopinionen var splittrad. Doktor Renck hörde till rektors vedersakare.

Med två års förlängning av rektoratet skulle Malmrot få s.k. förordnandepension. Malmrot förstod att han var ifrågasatt och begränsade sin önskan härtill. Mot honom talade mindre goda resultat av matematikundervisningen. Det gjordes därtill gällande att den timide Malmrot inte hade nog av pondus.

När *Sjövinkel* kom ut 1949 hade Skolöverstyrelsen redan tagit beslut om att inte omförordna Malmrot. Hos justitieombudsmannen anmärkte då Malmrot mot skolverkets hantering av ärendet. Därmed nödgades verket att grundligt motivera sitt ställningstagande, ett material som Antonsson haft tillgång till. Men justitieombudsmannen ändrade ingenting. Beslutet stod fast och 1950 var hela ärendet avgjort.

Rektorsfejden hade hunnit bli en riksangelägenhet. Romanen *Sjövinkel* nåde stora upplagor och granskades utförligt av dagstidningarnas

recensenter, bland dem John Landquist i *Aftonbladet*, Anders Österling i *Stockholms-Tidningen* och Karl Ragnar Gierow i *Svenska Dagbladet*.

Sjövinkels förläggare Ragnar Svanström hos Norstedts förlag ombesörjde före utgivningen en juridisk granskning av manuskriptet. Rymde romanen förtal av stiftets undanglidande biskop eller av skolverkets myndige chef? Svanströms överväganden har av Antonsson kunnat studeras i förlagets arkiv. Nils Gustav Roséns rymliga arkiv är tillgängligt hos Riksarkivet. I biskop Auléns minnen *Från mina 96 år*, utkomna 1975 och recenserade i *PHT* samma år, berörs inte alls striden om rektoratet.

Var det rätt eller fel att låta Malmrot lämna skolan? Birgit Antonsson synar stridens detaljer men tar som litteraturvetare inte ställning till utgången av ärendet. En väsentlig iakttagelse, då Antonsson gått igenom aktmaterialet, är att där intet kan läsas om de båda kvinnor som hon anser med viss rätt kan pekats ut som stridens huvudaktörer, nämligen å ena sidan den intriganta biskopinnan Kristine Aulén och å den andra en lätt bohemisk och ibland taktlös rektorska. En påtaglig orsak till Malmrots svårigheter var hans spontana hustru med egen yrkesidentitet som etablerad författare.

Romanen om *Sjövinkel* kan läsas som en ensam persons strid mot byråkratin. Invånarna är trångsynta och staden är ingen idyll. Vad gäller ärendets handläggning kan man som läsare undra över att en för sin tid så progressiv skolman som Nils Gustav Rosén i denna konflikt tog biskopens parti.

Åke Lilliestam

STELLAN BOJERUD

Ivor Thord Grey. Soldat under 13 fanor.

Stockholm: Sivart Förlag, 2008. 278 s., illustr., person- och ortregister.

Det är inte ofta man läser en bok som innehåller de flesta av den klassiska pojkboksromanens ingredienser och ändå håller vetenskaplig halt. Men nu har jag gjort det, och det var en väldigt trevlig och rolig läsupplevelse. Historien om pojken Thord Hallström från Övre Bastugatan (före 1885 namnet på Bastugatan väster om Pryssgränd; min anm.) på Stockholms Söder, som kom att slåss i 13 olika arméer jorden runt, Sveriges genom tiderna definitivt "meste" soldat, är så fantastisk att den som kommit med ett sådant romanmanus säkert hade fått det i retur av de flesta förlagsredaktörer. Men nu är Stellan Bojeruds bok om denne märklige man ingen roman, tvärtom bygger den på ett omfattande och spritt källmaterial. Resultatet är en lika fängslande som hart när osannolik berättelse.

Redan som tonåring gick Thord Hallström till sjöss och hamnade i Kapstaden, där han snabbt bytte namn till Ivor Gray, när han konstaterade att ingen kunde uttala namnet Hallström. Senare noterade han engelsmannens beundran för dubbelnamn, som på något sätt syntes indikera en högre börd, och lade in sitt förnamn Thord i efternamnet, så var Ivor Thord Gray född.

Thord Grays första arbete i Sydafrika blev ett drygt år som fångvaktare på fångelseön Robben Island utanför Kapstaden. Idag är ön mest känd,

eller okänd, som förvaringsplats under 1960-80-talen för Nelson Mandela och ett antal andra framträdande ANC-ledare. Men kring det förra sekelskiftet hyste britterna här ett antal prominenta ledare för matabeler, zuluerna och andra folk som hade gjort misslyckade försök att revoltera mot det vita styret.

Förutom ett stort intresse för arkeologi, geologi och botanik var det främst militära ting som lockade den unge svensken och han tog snart värnning i ett beridet förband i Kapprovinsen. I den egenskapen deltog han i strider i Bechuanaland (Botswana) 1897–1898 och i boerkriget 1899–1902 på brittisk sida. Men när det kriget tog slut slog han sig inte till ro, tvärtom sökte sig Thord Gray till nya konflikter och lät värva sig i nya förband och krigsmakter. Så deltog han i nedkämpandet av zuluupproret i Natal 1906 och i striderna i Tyska Västafrika (Namibia) 1905–1906, för att sedan bli storviltjägare utanför Nairobi i Kenya.

Men konflikter fortsatte att locka och 1908–1909 deltar han i begränsade strider på Filipinerna, 1909 i Tonkin i Franska Indokina (Vietnam), för att 1909–1910 slåss mot uppror i Nederländska Ostindien (Indonesien), innan han 1913 dyker upp i Kina. Här sitter Thord Gray enligt egen utsago på den Tyska klubben i Shanghai när han får läsa i en tidning att revolution hade brutit ut i Mexiko. Sagt och gjort, snart red han tillsammans med den legendariske upprorsledaren Pancho Villa och blir överste i dennes armé.

På hösten 1914 söker han sig till den brittiska armén och lyckas, utlänning som han ändå är, bli

antagen som major i Northumberland Fusiliers. Nu väntade skyttegravarnas helvete på västfronten på Thord Gray. Han överlever infernet i Flanderns lera, men nu kan vi skönja de första tecknen på att han ändå börjar tröttna på krig. Han tröttnar dock inte mera än att han på hösten 1918 reser till Sibirien med den kanadensiska expeditionskår som ska stödja de vita i det ryska inbördeskriget. Här träder Thord Gray i tjänst hos amiralen Koltjaks armé i Sibirien. Men nu fylls han av motvilja mot det, i hans tycke, extremt ineffektiva och oprofessionella sätt som kriget förs från de vitas sida. År 1920 lämnar han Ryssland efter att ha avancerat till generalmajor i den 1:a kosackarmékåren. Efter en kort sejour i Portugal 1921 är Thord Grays krigiska bana slut. Han slår sig ned i USA där han avancerar till generalmajor i Florida State Militia, men under krigsåren 1941–1945 har han inga stridande uppgifter.

Ivor Thord Gray byggde upp en privat förmögenhet och donerade betydande belopp till stipendier för studerande och olika kulturella ändamål. Han avled 1965 och ligger idag begravd på Sandsborgs kyrkogård i södra Stockholm.

Ivor Thord Grays levnadsöde är näst intill osannolikt, men Stellan Bojerud använder effektivt det bevarade källmaterialet, inklusive en hel del brev av Thord Grays egen hand, som han med fylliga citat låter berätta om stort och smått under detta händelserika liv. Det är effektivt gjort utan att för den skull förlora den vetenskapliga skärpan.

Stellan Bojerud konstaterar att Thord Gray i flera avseenden tillhörde en förgången tid, med

ideal som snarast hörde hemma under svensk stormaktstid än under 1900-talet. Men som läsare funderar man vidare och hade gärna sett en diskussion av hur det kan komma sig att en människa aktivt söker sig från konflikt till konflikt, till synes utan tvekan. Bojerud noterar Thord Grays egen förklaring att han ville lära sig allt om hur olika folk och länder förde krig. Men detta "krigsvetenskapliga" intresse yttrar sig aldrig i någon djupare analys, allra minst i skriftlig form, av krigsföringens variationer i tid och rum. Som läsare kommer man istället osökt att tänka andra krigsveteraner som, efter att en gång ha deltagit i krig, inte kan anpassa sig till ett normalt liv. Till skillnad från förhållandena senare under 1900-talet, erbjöd det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet riktiga möjligheter för den som utan alltför stora formaliteter ville engagera sig i ständigt nya konflikter. Det finns flera svenska exempel på liknande företeelser, t. ex. frivilliga i Danmark 1864, som sedan far vidare till nordamerikanska inbördeskriget och även andra konflikter, för att inte tala om veteraner från Svenska brigaden i Finland 1918 som vandrar från krig till krig i Baltikum och Polen 1919–1920. Talande för förhållandena kring sekelskiftet 1900 är att huvuddelen av de konflikter som Thord Gray deltog i var kolonialkrig där vita regimer på olika sätt försökte slå ned inhemska uppror i Afrika och Asien.

Med ett sådant liv är det inte konstigt att Thord Grays familjeliv inte bara tog skada utan egentligen aldrig fick någon chans. Han var gift fem gånger, men den äldste sonen träffade han för första gången då denne var omkring 45 år

gammal. Om relationen till hans egna barn var sval för att inte säga obefintlig, så tycks den ha varit desto varmare till en styvdotter och flera syskonbarn (han hade två bröder som levde till vuxen ålder).

Man kan inte behandla Thord Grays märkliga levnadsöde utan att också nämna uppgifterna att han skulle ha inspirerat författaren Edgar Rice Burroughs till berättelsen om Tarzan, apornas son, som fick sin litterära födelse 1914. Här sviker oss källmaterialet, men Stellan Bojerud, och inte minst Thord Gray själv, tror på den kopplingen.

Lars Ericson Wolke

MARGARETA WILLIAM-OLSSON (red.)

Gunnar de Frumerie. Vänner berättar.

Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2008, 150 s., illustr.

Dedikationer heter en liten svit för solopiano av tonsättaren Gunnar de Frumerie. Ungefär sjutton minuter tar den att framföra och varje stycke har försetts med uppgift om rekommenderad tidsåtgång. Varje stycke har också ett tema som bygger på en speciell följd av tonintervall. Dessa intervall bildar tillsammans ett nummer, närmare bestämt ett telefonnummer, till den eller de personer som har fått sig respektive stycke tillägnade. Ett av telefonnumren har gått hem tonsät-

taren själv; det stycket, det längsta, är dedicerat till hans hustru Judith, konsertpianist. Det här är ett melodiskt och klangrikt verk; naturligtvis ligger det också mycken humor i det här kvasi-metodiska sättet bygga musik som i grunden står främmande för annan metodik än den som följer av intuitionen.

Judith de Frumerie var min pianolärare genom alla år, men Gunnar träffade jag aldrig annat än helt apropå, tillsammans med Judith, i pausen under en konsert på Berwaldhallen som hade en temakväll med hans musik. Inte heller bad mig Judith spela något av Gunnar de Frumeries verk, inte ens hans ofta hörda Chaconne, och det var inte förrän långt senare när jag gästade Lars Erik och Margareta Böttigers vackra hem Gransäter i Saltsjö-Boo som jag på världens anmodan spelade en av Dedikationerna, nämligen den som tematiserade och varierade makarna Böttigers eget telefonnummer. Lars Erik och Gunnar hade umgåtts i helt unga år, men den förre hade märkligt nog aldrig tidigare hört verket framföras. Det var en god anledning för mig att införskaffa notbladen.

Ändå, får man väl säga, fanns Gunnar med i allt som rörde sig kring Judith, i det mesta som hon gjorde och sade. Gunnar var professor vid Kungliga Musikhögskolan och Judith hade också undervisning där; de var livskamrater och arbetskamrater. Långt efter det att Judiths och mina vägar skilts åt, gjorde jag ett litet musikaliskt minnesprogram på radion där jag återgav några intryck från vår pedagogiska tid tillsammans. Då ringde hon upp mig. Det var något år efter Gunnars bortgång 1987. Hon var på väg

till Malmö där Sven Kruckenberg skulle ge en de Frumerie-konsert. Gunnar och Judith hade levt barnlösa, men – sa hon – det hade blivit ett ”sällsynt lyckligt äktenskap”.

Hösten 2008 var det 100 år sedan Gunnar de Frumerie föddes. Också då gavs en minneskonsert, i Musikaliska Akademiens lokaler vid Nybroviken i Stockholm. Till det tillfället utgavs en liten skrift om Gunnar, där vänner och kolleger anekdotiskt erinrar sig sina möten, sina samarbeten med honom, och till vilken Anders R Öhman har skrivit ett förord. På flera av bilderna i boken ser man Gunnar och Judith tillsammans. De utstrålar harmoni, men också skämtlynne och en obetvinglig lust till upptåg. Gunnar de Frumerie har ofta beskrivits som ett stort barn, obekymrad om livets förtretligheter och futiliteter. Han behövde markservice både här och där. Han kunde, glömsk om sakens allvar, när någon i vänkretsen dött säga att: vad bra, för då kan ju den och den få överta hans lägenhet. Märkligt nog tog ingen illa upp. Gunnar tänkte sig inte för därför att han hade så mycket att tänka på. Det är inte konstigt att Johannes Brahms var hans idealtonsättare.

Det är som om Gunnar de Frumerie fick sin omgivning att alltid vibrera av musik – detta försonade och det var detta som gjorde alla så förtjusta. Han hade drag av trollkarl. Vid sidan av Wilhelm Stenhammar var han förmodligen 1900-talets främste romanskompositör i vårt land; Pär Lagerkvists lyrik går inte mera att läsa på samma inövade sätt sedan man hört Gunnar de Frumeries tondiktningar. Han var en modern kompositör utan att vara modernistisk, inte en

sådan där som man måste höra för första gången varje gång. Nej, hans musik stannar kvar. Jag har förstått hur tekniskt krävande den kan vara. Interpretar av olika slag belyser i boken denna geniala sida hos Gunnar de Frumerie, den som Judith alltid alluderade på. Han vägrade att vara musikaliskt korrekt och mellan honom och den samtida Karl Birger Blomdahl rådde alltid en frostig relation. Ändå vågar man gissa att Singoalla är en opera med längre livslängd än Herr von Hancken.

Denna bok har inga vetenskapliga kvaliteter och den gör inte anspråk på det heller; den bildar snarare underlag för fortsatt studium i Gunnar de Frumeries livsverk, så nära kopplat till hans särpräglade personlighet. Hur kunde, har jag undrat, Judith som aldrig rökte en cigarett och Gunnar som kedjerökte, också under täcket, skapa en lång och fungerande samvaro? Hans kroppshydda var sådan att han måste be henne om att knyta hans skor var dag. Ömsesidig respekt och beundran måste i detta fall ha varit lika viktiga som attraktion. En tonsättarbiografi över Gunnar de Frumerie kan inte på några få rader gå förbi denna sällsamma tvåsamhet. Ett stort läsarinnesse kommer ett sådant arbete att mötas av.

Anders Björnsson

MARTIN FRITZ

Sveriges industrialisering och släkten Keiller

Partille: Warne Förlag, 2008. 168 s., illustr.

ERIK WIJK

Allt vi här drömma om

Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2009. 416 s.

Industrialiseringen av Sverige ägde rum på landsbygden. Större städer var länge administrativa och kommersiella knutpunkter. Maskinell tillverkning krävde kraftöverföring och före ångmaskinens tidevarv var detta i stort sett möjligt endast där det fanns vatten med kraftiga fallhöjder. Gamla bruksorter hade en tidig konkurrensfördel: där fanns inte bara vattenkraft utan också kvalificerad arbetskraft. Med ångmaskinen blev energitillförseln platsberoende och med ångdrivna spårkommunikationer, järnvägen, kunde också råvaror och halvfabrikat tillföras snabbt och över långa sträckor. För svensk del sammanföll dessa infrastrukturella noviteter i tiden med en merkantil: den internationella frihandelsns införande. Kraftigare handelsströmmar drev på utvecklingen genom ökad efterfrågan på nya produkter och kvaliteter, genom behov av modern teknik och större mängder av kredit och genom ett yrkeskunnande som ofta kunde tilltillgodoses endast genom import.

Göteborg, kanalstaden, påverkades av dessa processer på ett mera genomgripande sätt än Stockholm, skärgårdsstaden. Redan i slutet av

1840-talet passerade Göteborg Stockholm som landets ledande sjöfartsstad; järnvägen hade något tidigare tippat över från östkusten till västkusten. Det var också till Göteborg som utlänningar sökte sig i större skaror – en trafik som hade inletts i mitten av 1700-talet, då upp-roriska skottar efter slaget vid Coludden hade anledning att ta sin tillflykt till en neutral plats varifrån de kunde bedriva sina fredliga näringar. (The Royal Bachelors' Club – en av Europas äldsta herrklubbar, instiftad 1763 – bär spår av sådan främmande närvaro.) Över Nordsjön fraktades insatsvaror till den dynamiska brittiska industrin och britererna i sin tur kunde förse svenska producenter inte bara med råvaror från sina koloniala besittningar utan också med duktiga ingenjörer och konstruktörer. Som en biprodukt infördes via hamnen i Göteborg fotbollssporten till Sverige från de brittiska öarna.

Av bemärkta invandrarfamiljer i Göteborg hör Keillers numera till de mindre kända. Över tre generationer spelade familjen en utomordentligt viktig roll i stadens ekonomiska liv. Götaverken var dess skapelse. Tillsammans med William Gibson anlade dynastigrundaren Alexander Keiller på 1830-talet ett helt industrisamhälle, Jonsered, 15 kilometer norr om staden. Familjen gifte in sig i societeten och etablerade gynnsamma relationer med köpmännen Olof Wijk, far och son – den senare en av de sist adlade i landet, väl närmast efter en mångårig gärning som talman i andra kammaren. Enligt legenden lär rentav en eller annan sommarkon-selj ha utspelats i den Keillerska villan på Särö, i samband med att Gustaf V då gästade en tredje

generationens familjemedlem som hade ut-nämnts till kabinettskammarherre.

Om Keillers skulle det kunna skrivas nästan Buddenbrockskt. Martin Fritz, professor i ekonomisk historia och en före detta prorektor vid Göteborgs universitet, har med varsam hand och stor försiktighet – det har inte precis överflödat av källmaterial – tecknat bilden av ett familjeöde som på ett både särpräglat och typiskt sätt är knutet till Göteborgs och Västsveriges ekonomiska utveckling under den industriella eran. Det har blivit en bok med vackert bildmaterial och generösa citat ur samtida dokument. Och det är, måste man nog säga, en mycket manlig historia som berättas – bankirer, entreprenörer, aktieägare, experter, tjänstemän och arbetare, alla klarar de sig i denna framställning utan särskilt mycken kvinnlig fågring och medverkan. Vad vi får syn på är en samling herrar som befinner sig i den tekniska utvecklingens absoluta framkant men som, några av dem, har en olycklig benägenhet att vid några tillfällen ta allvarliga snedsteg – ett slags "misslyckandets genier" som professor Torsten Gårdlund skrev om i en minnesvärd bok (då handlade det om trojkan Ernest Thiel, Gustaf de Laval, William Olsson). Det de åstadkom undgår i intet fall att fångsla och imponera.

Keiller, ursprungligen stavat Kelleher, var en irländsk släkt som tidigt flyttade över till Skottland. Alexander, son till en skeppsredare och trävaruhandlare i Dundee, föddes 1804 och anlände till Göteborg för första gången som tjugottåring. Alexander var vid denna tid bekant med en annan skotte i Göteborg, just William

Gibson, som hade arbetat som kontorspojke i fadern James Keillers firma. William, som hade uppsökt Göteborg redan 1797, och Alexander skulle båda bli svågrar till Olof Wijk d.ä. och den unge Keillers plan var att få en plats hos grosshandlaren James Christie, också han av skotsk börd, i Göteborg. Man ser här konturerna till ett familjekonglomerat med funktionen av skyddsnät, någon gång hotat till bristningsgränsen, någon gång av en inre fiendskap. En kvinnlig Wijk skulle för övrigt långt senare, efter att ha dödat sin man men frikänts från ansvar som sinnesförvirrad, gifta sig med en Keiller, sedan denne hade skilt sig från en av hennes kusiner! Och en manlig Wijk, då denna släkt befann sig i sin definitiva nedgångsfas, skulle ingå personallians med en av 1900-talets stora Göteborgsdynastier, Boströms, som hade både nytta och intresse av det som en gång gjorde Keillers stora, nämligen verkstads- och varvsindustri. Men också den förbindelsen skulle rämna – en tragedi som Erik Wijk, en sentida ättling, berättar om i en vemodigt anlagd familjehistoria av existentiellt slag. (Är det Wijkarna som är våra Buddenbrocks?)

Unge Keiller – som ganska snabbt hos Fritz dyker upp som Alexander sr – börjar med att göra sig ett namn inom segeldukstillverkning. Denna inleds, med Keiller och Gibson som kompanjoner, inne i staden år 1828, vid det lilla slussfallet i Fattighusån nära nuvarande Drottningtorget, där landets första fabrik för maskinspinning av lin och hampa sätts upp. Fyra år senare förvärvas så Jonsereds säteri, där förutom vävning också tillverkning, reparation och försäljning av

textilmaskiner tar fart. Hit tog Keiller efter ett besök i sin födelsestad 14 skotska textilarbetare (fotbollen!) och snart hade Jonsereds uppnått positionen som största företag i Göteborgstrakten och tydligt ledande i landet inom segel- och tältduk. 1835 lades tillverkningen i staden ned. Två år sedan kom det till en brytning och 1839 beslöt kompanjonerna att gå skilda vägar. Efter ytterligare två år anlade Keiller på två tomter vid nuvarande Skeppsbron den första mekaniska verkstaden i Göteborg, med eget gjuteri och med ånga som drivkraft. 1844 är den utrustad med ”en 20 hästkrafters ångmaskin, en svarstol, en hyvelmaskin, en skärnings- och bormaskin, en blåsmaskin till två kupolugnar i gjuteriet”. Också här var närheten till vatten viktig, men mest för att få gods och varor till och från verkstaden. Sedermera diversifierades produktionen till att omfatta spisar, ugnar, husgeråd, prydnadsföremål, broar, slussportar, kranar, det mesta tillverkat på beställning. Något varv var detta från början ej, men ett tydligt sikte var inställt på sjöfarten, bland annat genom fartygsslip och plåtslagarverkstad. Göteborgs Mekaniska Verkstad i Keillersk ägo och drift skulle också framträda som gasverksbyggare; firman fick ett fett kontrakt med Norrköping, landets tredje största stad i mitten av 1800-talet, att bygga och driva gasverk där.

Det första kvartssekklet har varit rätt mycket av en framgångssaga, med kraftig industriell expansion. Redan 1847 byggde Keiller sitt första fartyg i järn. I mitten av följande decennium inköpte senior – nu tillsammans med äldste sonen Alexander i ledningen för företaget – ett område på

andra sidan Göta älv, efter en kontrovers med de kommunala myndigheterna som bestämt sig för att anlägga kajer vid Skeppsbron med en gata längs älvstranden, vilket hade skurit av fabriken från vattnet om man inte fått en öppning till stånd, och detta vägrade staden. Men Hisingen var fri mark, perfekt för varvsverkstad med slip och fartygsbädd. Utifrån denna kärnverksamhet förgrenade sig Keillers industriintressen: sonen Alexander jr kom primärt att intressera sig för gruvdrift och bruksnäring i Bergslagen, och fadern breddade sig framförallt genom att anlägga ett spinneri vid Nol och ett tegelbruk vid Surte i nära anslutning till Göta älv dalen. Under några år av högkonjunktur efter Krimkriget var det frestande att placera överskott i branscher som tycktes ligga i tiden – men när de dåliga åren kom, i mitten av 1860-talet, saknades det buffertar och tegelbruket övergavs hastigt. År 1867 skedde en rekonstruktion av familjeföretaget till aktiebolag och när konkursen blev ett faktum två år senare kom nya ägare in i bilden. Men Keillers hängde sig kvar, genom betydande bolagsandelar och genom mellansonen James som verkställande direktör för bolaget i närmare fyrty års tid och efter sin avgång 1906 också ett par år som styrelseordförande. Det är i detta skifte som Götaverken blir till. År 1916 övertogs detta företag av skeppsredare Dan Broström och infogades i Broströmkoncernen.

Det är en alltigenom fascinerande och upplysande studie som Martin Fritz har lämnat ifrån sig. Den Keillerska familjens diverse sidosysslor beskrivs rätt mycket i detalj. Alexander jr:s mineralogiska bemödanden, på orter som

Kavletorp och Schisshyttan, gav sällan utslag i någon ekonomisk förtjänst – förrän andra intressenter, till exempel tyska, trädde in på scenen och tog över. Lillebror David var mera lyckosam som ägare av och disponent till ett företag inom handredskapsbranschen, Vedevägs, där han kraftigt vidgade produktsortimentet. I Vedeväg grundade han även en färg- och fennissfabrik. Slående är hur det inom verkstadsindustrin under dess etableringsfas förekom klara kartellbildningar i syfte att säkra den känsliga produktionsbasen (mellan GMV och Lindholmens till exempel), liksom för övrigt också inom redskapstillverkningen (såsom svenska spad- och grepkonventionen från 1910!). Dessutom: marknadsekonomi och konkurrenskapitalism behöver inte vara samma sak. Förmögenhet och fallissemang ligger ofta farligt nära varandra.

Anders Björnsson

BO GÖRAN CARLSSON

Egocentriska impressioner: Drömmar, skrönor och sanslösa berättelser ur livet i Borås, Alingsås, Lindome, Kinnekulle, Kungsbacka, Värre och andra metropoler.

Borås: Eget förlag, 2003. 126 s.

Bilder från Lindome 1947–1972.

Borås: Eget förlag, 2008. 125 s., illustr.

Bo Göran Carlsson hade kunnat bli en av Sveriges roligaste och mest läsvärda kåsörer, och delvis har han väl också blivit det. I hans många lärda skrifter, debattartiklar och insändare finns hela tiden ett satiriskt och ironiskt – ibland självvironiskt – inslag, som piggar upp och biter. Man tar del av hans *Egocentriska impressioner* med högt ställda förväntningar och blir inte besviken. Detta är inte memoarer i gängse mening. Carlsson har i stället ryckt loss roande och upplysande händelser eller upplevelser ur sitt liv och lägger fram dem i sin bok efter att först ordentligt ha rullat runt dem i minnenas tombola. Han har alltså valt ut sådant, som kan ha intresse för en större läsekrets. Den som vill veta mer om världen, människorna och de orter, där Carlsson har verkat, kan hämta mycket. Carlssons impressioner påminner till upplägningen om C G Ekstedts minnen (anmälda av mig i *PHT* 2002:1).

Den andra delen har en helt annan uppläggning. Här berättar författaren i tidsmässig ordning om sin barndom och ungdom. Han beskriver också sin barndoms Lindome – eller rättare sagt

västra halvan av socknen – ställe för ställe och meddelar allt han kommer ihåg om ställes och gårdarnas invånare. Skildringen har stort lokalhistoriskt intresse, men just därför är den inte lika intressant för en större allmänhet. Dock finns här åtskilligt av allmänt intresse. Familjen Carlsson var göteborgare, som flyttade ut till skogen och landsbygden och levde nybyggerliv på Lindomes utmarker. Denna skildring har stort kulturhistoriskt värde. Efter andra världskriget började många landsbygdskommuner att övergå till att bli storstadsförorter, och Lindome är en av dem. Bo Göran Carlsson skildrar även kommunsammanslagningarnas avigsidor. Höga vederbörande hade beslutat att Lindome i landskapet Halland och i Hallands län skulle läggas samman med Källered och Mölndal i Västergötland samt i Göteborgs och Bohus län. Detta påbud, som gick på tvärs mot alla historiska och geografiska förhållanden, utlöste en förbittrad politisk fejd inom Lindome, och sårerna har inte helt läkt sig ännu, fastän sammanslagningen genomdrevs redan 1971. Förhållandena har varit likartade på andra håll. Bo Göran Carlsson skildrar sådant som aldrig hamnade i protokollen. Inte ens ute i Lindomes skogar kan man leva i säkerhet. Över platsen för Carlssons barndomshem går nya Spårhagavägen mot Särö. Författaren berättar om detta och om motorvägsbygget – med en bensinstation! – rakt genom naturreservatet Sandsjöbacka. Hans skildring av detta reservat är en värdefull dokumentation.

Bo Göran Carlsson, filosofie doktor, teologie licentiat och lektor, har stora kunskaper, som kommer till användning i samhällsdebatten.

Skulle han inte kunna samla ett urval av sina debattartiklar och insändare, upplysande, bitska och underhållande, i en volym? De skulle kunna bli en värdefull tidshistoria med många tänkvärda påpekanden.

Lars Gabrn

TORBJÖRN ARONSON

Den unge Manfred Björkquist.

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2008. 342 s., personreg.

VIVI-ANN GRÖNQVIST (RED.)

Manfred Björkquist. Visionär och kyrkoledare.

Skellefteå: Artos & Norma, 2008. 512 s., illustr., personreg.

Manfred Björkquist är en av 1900-talets mest betydelsefulla svenska kyrkoledare, men kanske mindre känd utanför de kyrkliga leden idag. Under sin långa levnad (1884–1985) hann Björkquist med att grunda den nationellt sinnade unglyrkorörelsen i unionsupplösningens kölvattnen 1909. Med hjälp av korståg, väckelseturnéer av kristna studenter från Uppsala, ville man nå ut till bredare lager som under industrialismens turbulens fjärmats från kyrkan, främst arbetarklassen. Andra framträdande namn i rörelsen var

J. A. Eklund (1863–1945), biskop i Karlstad och författare till psalmen ”Fädernas kyrka”, och Einar Billing (1871–1939), unglyrkorörelsens ledande teoretiska namn, sedermera professor i teologi i Uppsala och biskop i Västerås.

Björkquists motto var ”Sveriges folk – ett Guds folk”, den kristna tron skulle utgöra den nya tidens gemenskap och sammanhållning. Ett annat resultat av hans kyrkliga samhällsarbete var Sigtunastiftelsen som sedan 1915 fungerat som arena för diskussioner i tros- och samhällsfrågor. Också tidskriften *Vår Lösen* ingick i den breda folkkyrkliga verksamhet som var Björkquists signum alltsedan studenttiden. Åren 1942 till 1956 var han biskop i Stockholm, som den förste i det nybildade Stockholms stift.

Björkquists gärning har tidigare varit föremål för forskares intresse. Främst kan kyrkohistorikern Alf Tergels (1935–2007) studier kring unglyrkorörelsen nämnas. Lagom till unglyrkorörelsens hundraårsjubileum har nu två omfattande volymer utkommit som sammantaget bidrar till ökad kunskap om Björkquist. Filosofie doktorn i statsvetenskap Torbjörn Aronson blir med sin studie *Den unge Manfred Björkquist. Hur en vision av kristendomens möte med kultur och samhälle växer fram*, också teologie doktor. Impulsen till denna andra forskarutbildning kom från Ulf Ekman, ledare för Livets Ord, det samfund där också Aronson är verksam. Antologin *Manfred Björkquist. Visionär och kyrkoledare*, har en både tidsmässigt och ämnesmässigt bredare utgångspunkt. Björkquists långa karriär belyses utifrån teologiska, historiska och idéhistoriska perspektiv av 14 forskare och kyrkligt verksam-

ma. En av dem är för övrigt Aronson, en annan den nämnde Alf Tergel som dock avled innan antologin hade hunnit utkomma.

Som framgår av undertiteln är Aronsons syfte att analysera den unge Björkquists möte med kultur och samhälle och hur han omsatte sin vision i praktisk handling. Mottot "Sveriges folk – ett Guds folk", ska inte tolkas som att folket redan identifierades med kyrkan utan att det var kyrkans sak i det förändrade samhället att kristna folket. Folket *kunde* bli ett Guds folk, skriver Aronson (s. 280).

Bakgrunden till den vision Björkquist formulerade finns i den egna uppväxten i ett prästhem. Fadern Jonas Erik Björkquist var kyrkoherde i Gideå utanför Örnsköldsvik där han förnyade kyrkolivet och kom i kontakt med sågverksdisponenten Frans Kempe, vars patriarkala sociala omsorg fick tillämpning i bygden. Fadern arbetade i ett ideologiskt korstryck mellan en spirande socialistisk arbetarrörelse och fritänkande baptister. En annan kyrklig konkurrent var Evangeliska fosterlandsstiftelsen, EFS. Modern Clementine, född Aurén, härstammade från en småländsk-sörmländsk herrgårdssläkt och stod till skillnad från maken för en lågkyrklig fromhetstradition. Visionens bakgrund på den samhällseliga nivån utgörs enligt författaren främst av moderniseringens betydelse för sekulariseringen och framväxten av nya sociala rörelser, kyrkliga såväl som ateistiska.

Björkquists vision sammanfattas av författaren i fem beståndsdelar (s. 280f). Den *religiöst-ecklesiologiska* komponenten innebar en förnyelse av kyrkolivet med evangelisation, aktivering av

lekmän och större öppenhet mot olika typer av fromhetsliv. Den *sociala komponenten* betonade samverkan mellan olika klasser och grupper. Inom kyrkan var alla lika. Den *pedagogiska komponenten* innebar att kyrkan hade ansvar både för individen och för folkets fostran. Här ingick moraliska krav på nykterhet, sexuell avhållsamhet före äktenskapet och en återhållsam inställning till nöjeslivet. Den *nationella komponenten* tog sin utgångspunkt i unglyrkörörelsens erfarenheter. Det var det svenska folket som skulle kristnas. Däremot förhindrade det inte mission och internationellt samarbete. Slutligen den *kulturella komponenten* som innebar att kyrkan skulle bedriva en långsiktig kulturmission för att påverka det allmänna kulturlivet i kristendomsvänlig riktning. Det är i det ljuset Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen* ska ses. Dialogen med det övriga samhället var central under Björkquists hela livsbana. I linje med Richard Niebuhrs modeller för relationen mellan kultur och samhälle ligger Björkquist, enligt Aronson, närmast den s.k. förvandlingsmodellen som understryker den kristna trons möjligheter att förändra kultur och samhälle.

Aronsons bok är en kyrkohistorisk avhandling med den begreppsapparat och de resonemang som finns på det fältet. Ändå ger den även en allmänhistorisk läsare med intresse för kyrkans sätt att hantera moderniseringens problem en hel del. Man skulle dock kunna anmärka på att senare års historieforskning om den svenska högern inte har satt några spår i skildringen, eller ens i litteraturlistan. Att Aronson, som skrev sin doktorsavhandling i statsvetenskap om högerle-

Recensioner

daren Gösta Bagge, inte har haft ögonen öppna åt det hållet är förvånande.

Antologin är som de flesta i sin genre aningen svår att recensera. Med sin utgångspunkt i en person är den dock mer sammanhållen än vad ofta brukar vara fallet med vetenskapliga antologier. Här finns både mer inätriktade studier och de som vetter åt kontakterna med det omgivande samhället. Av den förra typen kan nämnas Alf Tergels "Relevans och identitet. Teologiska reflexioner över Manfred Björkquists tankevärld" och Rune Söderlunds "Idealismen och evangeliet. Manfred Björkquist som filosof och teolog". Bland de mer samhällsorienterade finns Oloph Bexell, "Gud kan göra under också i Stockholm". Manfred Björkquist som biskop" och Inga Sanner, "Där striden står". Manfred Björkquist och sexualmoralen".

Antologin om Björkquist har sin uppkomst i Stiftelsen Sverige och kristen tro, bildad 1917,

vars syfte bland annat är att lyfta fram personer som har haft stor betydelse för den svenska kyrkans möjlighet att föra ut det kristna budskapet i Sverige. Det finns alltså både en uttalad kristen agenda bakom bokprojektet och en tydlig vilja att lyfta fram goda exempel. En tidigare bok om Gunnar Rosendahl hade t.ex. undertiteln *En banbrytare för kyrklig förnyelse*. Dessa utgångspunkter förhindrar dock inte att uppsatserna är läsvärda samtidigt som de berikar forskningsområdet. Vad som skulle vara intressant, för att få ett annat perspektiv än inifrånperspektivet, vore någon studie om hur Björkquists försök mottogs bland motståndarna. Hur bemöttes han av arbetarrörelsen och konkurrerande kyrkliga rörelser? Vad hade ungkyrkorörelsen för betydelse i sin samtid?

Torbjörn Nilsson

Personhistoriska nyheter

Föredrag om Olof Palme

Professor Kjell Östberg vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, höll den 5 februari ett föredrag utifrån sin biografi om Olof Palme. Arrangör var Personhistoriska samfundet och platsen Lilla Hornsberg, De litterära sällskapens (DELS) hus på Kungsholmen. Föredragshållaren beskrev inte bara Olof Palmes verksamhet utan också vilka utmaningar en biografiförfattare kan ställas inför. Första delen av biografien, *I takt med tiden: Olof Palme 1927–1969*, utkom 2008. Den andra delen utkommer under våren 2009.

Årsmöte

Personhistoriska samfundets årsmöte avhålls onsdagen den 6 maj, kl. 18, på Riksarkivet. Efter årsmötesförhandlingarna föreläser universitetslektor, fil. dr. i journalistik, Kristina Lundgren, utifrån sin nyutkomna biografi, *Else Kleen och den Nya Kvinnan som samhällsförbättrande journalist*.

Rättelse

Ett mindre fel insmög sig i Markus Gunshagas artikel "Kyrkans trognaste tjänare. Om klockare, klockaredrängar och ringare vid Lunds domkyrka 1680–1730", i PHT 2/2008. En uppmärksam läsare har påpekat att texten (sidan 164 spalt 1) ger sken av

att Morten Rijsbeck vigdes innan det lyst för första gången, en sensation i så fall. Lysning skedde mycket riktigt enligt kyrkoboken den 22 augusti 1686. Det rätta vigseldatumet är dock den 7 september (inte 7 juli som det råkade stå i artikeln).

Nya avhandlingar

Monica Bredefeldt Öhman, *Livet som figur. Om självbiografiskt minne och metaforer*. Kognitionsvetenskap, Lund, 2009.

*

Andrus Ers, *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–53*. Idéhistoria, Stockholms universitet 2009.

*

Kristoffer Holt, *Publicisten Ivar Harrie. Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960*. Institutionen för Studier av Samhällsutveckling och Kultur, Linköping, 2008.

*

Henrik Johnsson, *Strindberg och skräcken. Skräckmotiv och identitetstematik i August Strindbergs författarskap*. Litteraturvetenskap, Stockholms universitet, 2009.

Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*. Historia, Uppsala, 2008.

*

Andreas Nyblom, *Ryktbarhetens ansikte. Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*. Institutionen för Studier av Samhällsutveckling och Kultur, Linköping, 2008.

*

Björn Ohlsson, *Vi som stannade på Volvo – en etnologisk studie om äldre bilindustriarbetares arbetsliv och framtidsplaner*. Etnologi, Göteborg, 2008.

*

Per Stobaeus, *Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld*. Historia, Lund, 2008.

*

Marcus Willén, *Konsten att upphöja det ringa. Om Torgny Lindgrens litterära metod*. Humanistiska institutionen, Örebro, 2008.

Litteratur som skickats till PHT

Torbjörn Kjölstad, *Att skriva sin barndom. Anteckningar om Bertil Malmbergs släkt och barndomsår*, 2008. Boken är nummer 23 i skriftserien Arkiv i Norrland som utges av Landsarkivet i Härnösand. Den skildrar Malmbergs släktbakgrund, barndoms- och skolår i Härnösand samt hans första litterära aktiviteter. I bokens två sista kapitel beskrivs också hur Malmberg fogade in berättelser om barndomen i sitt författarskap.

*

Sune Ahlgren, *Ugerups by och säteri genom seklerna*, 2008. En krönikeartad skildring av det lilla samhället strax söder om Kristianstad.

Tidskrifter/årsböcker

Presshistorisk årsbok 2009:

Barbro Sollbe, "Annie Åkerhielm – med kulturkonservatism och bitterhet som drivkraft".

Mats Karlsson, "Svensk illustratör fick audiens hos Lenin".

Ingmar Lundkvist, "Göteborgsjournalisten Siri Wikander-Brunander. Torgny Segerstedts spökskrivare".

Åke Wredén, "Rold Edberg, Knut Petersson och meddelarfriheten".

Gullan Sköld, "En kvinna med klös i pennan. Marianne Höök i *Vecko-Journalen* på 1950-talet".

Olle Grönstedt, "Robin Hood – filmens ambassadör under 50 år".

Lychnos 2008:

Tore Frängsmyr, "Johan Nordström och lärdomshistoriens födelse".

Medarbetare i detta nummer

- Sven Bjerstedt Född 1962. Universitetslektor vid Teaterhögskolan i Malmö (Lunds universitet). Han har skrivit en biografi om den finsk-amerikanske musikern och kompositören Einar Swan (1903–1940), <http://www.sfhs.eget.net/portal/bilder/Swan.pdf>. En dokumentärfilm om Swan, baserad på biografen och med Bjerstedt som ciceron, har visats i Finlands svenskspråkiga TV-kanal FST5.
- Anders Björnsson Född 1951. Publicist, tidigare verksam inom Sveriges Radio, Svenska Dagbladet och Dagens Forskning. Utgav 2007 en historik över svensk akademikerrörelse, *I kunskapens intresse. SACO:s första sex decennier* och 2006 *Max Weber – inblickar i en tid och ett tänkande*. Skriver på en bok om De Geerska palatset, numera Finlands residens i Stockholm.
- Lars Ericson Wolke Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografen *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.
- Fredrik Eriksson Född 1971. Fil. dr. i historia 2004 med avhandlingen *Det reglerade undantaget. Högers jordbrukspolitik 1904–2004*. Verksam som forskare och lärare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, studerar bland annat agrara rörelser i Östersjöområdet.
- Lars Gahrn Född 1953. Fil. dr i historia vid Göteborgs universitet 1988 med avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Antikvarie vid Mölndals museum. Har publicerat en lång rad artiklar om forntid, medeltid samt lokal- och personhistoria.
- Lars-Erik Hansen Född 1962. Disputerade i historia 2001 vid Stockholms universitet på avhandlingen *Jämlikhet eller valfrihet. En studie av den svenska invandrapolitikens framväxt 1920–1976*. Ansvarig för TAM-Arkiv, tjänstemannarörelsens arkiv.
- Olof Hägerstrand Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet på avhandlingen *"Juntan" som realitet och hörsägen. Makt och opinion kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för PHT 1998–2005.
- Anders Ivarsson Westerberg Född 1966. Disputerade 2004 vid Handelshögskolan i Stockholm på avhandlingen *Papperspolisens. Den ökande administrationen i moderna organisationer*. Forskar

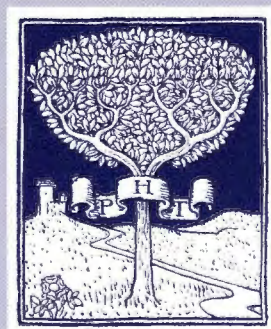
inom ett projekt om regeringskansliets organisation och utveckling vid Södertörns högskola.

- Sven-Olov Larsson Född 1939. Fil lic i nationalekonomi 1971. Universitetslektor i nationalekonomi vid dåvarande Mitthögskolan i Östersund med bland annat offentlig ekonomi och beslutsstöd som forskningsområden. Utarbetat rapporter till Kommunikationsforskningsberedningen (KFB), Väg- och transportforskningsinstitutet (VTI) och Naturvårdsverket.
- Åke Lilliestam Född 1925. Fil. dr. i idé- och lärdoms historia, 1:e bibliotekarie vid KB, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för PHT 1973–1980.
- Pävel Nicklasson Född 1966. Docent i arkeologi vid Lunds universitet. Han har tidigare bland annat publicerat *Strävsamma bönder och sturska stormän. Stafsinge och Halland från bronsålder till medeltid* och *En vit fläck på kartan. Norra Småland under bronsålder och järnålder* samt varit redaktör för artikelsamlingar om Visingsö respektive Ätradalen. Arbetar för närvarande på en biografi om Johan Haquin Wallman.
- Torbjörn Nilsson Född 1954. Docent i historia, forskare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Utgav 2004 *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*. Arbetade inom det svensk-norska Projekt 1905 i samband med hundraårsminnet av unionsupplösningen. Redaktör för PHT sedan 2005.
- Irma Ridbäck Född 1940. Fil.kand. F.d. 1:e bibliotekarie vid Riksarkivet. Har publicerat "Vivi Täckholm 1898–1978" i *Kvinnor i naturalhistorien* (1998), *Greta Renborgs bibliografi 1945–2000*, tillsammans med Elsi Ekstedt (2001). Medförfattare till *Bibliotekarie: 70 år av facklig kamp* (2008). Artiklar och recensioner om bibliotek, personhistoria, släktforskning m.m. Arbetar på en mindre biografi över ärkebiskopen Uno von Troil (1746–1803).
- Carl-Magnus Stolt Född 1957. Läkare och författare. Han har tidigare varit professor i humanistisk medicin vid Karolinska Institutet, Stockholm. Han är född i Borås och har under lång tid verkat som läkare på stadens lasarett. Han har publicerat ett tiotal böcker.
- Andreas Tjerneld Född 1949. Disputerade 1983 i historia vid Stockholms universitet på avhandlingen *Från borgarståndets storhetstid. Statsbudgeten som partiskiljande fråga i den sena ståndsriksdagen*. Medredaktör för *Tvåkammarriksdagen 1867–1970* (1988–1992). Redaktör vid *Svenskt biografiskt lexikon*.

Personhistorisk tidskrift 2009:1

Artiklar

<i>Anders Björnsson</i>	På jakt efter Ferdinand Nilsson	7
<i>Pävel Nicklasson</i>	Johan Haquin Wallman – Sveriges förste arkeolog?	17
<i>Sven Bjerstedt</i>	Johan Oxenstierna – en fotnot i den svenska filosofins historia	34
<i>Carl-Magnus Stolt</i>	Fången i det förflutna. Geijers dotterdotter Anna Hamilton Geete	51
	Recensioner	68
	Personhistoriska nyheter	124
	Medarbetare i detta nummer	127

ISSN 0031-5699